

VIKING

Norsk
arkeologisk årbok

Bind LXIV – 2001

Oslo 2001

UTGITT AV
NORSK ARKEOLOGISK SELSKAP

Redaksjon:
Tom Bloch-Nakkerud
Egil Mikkelsen

På forsiden:

*Helge Ingstad ved sitt arbeidsbord,
hjemme på Brattalid, Vettakollen.*

Foto: Tom Bloch-Nakkerud, 1991

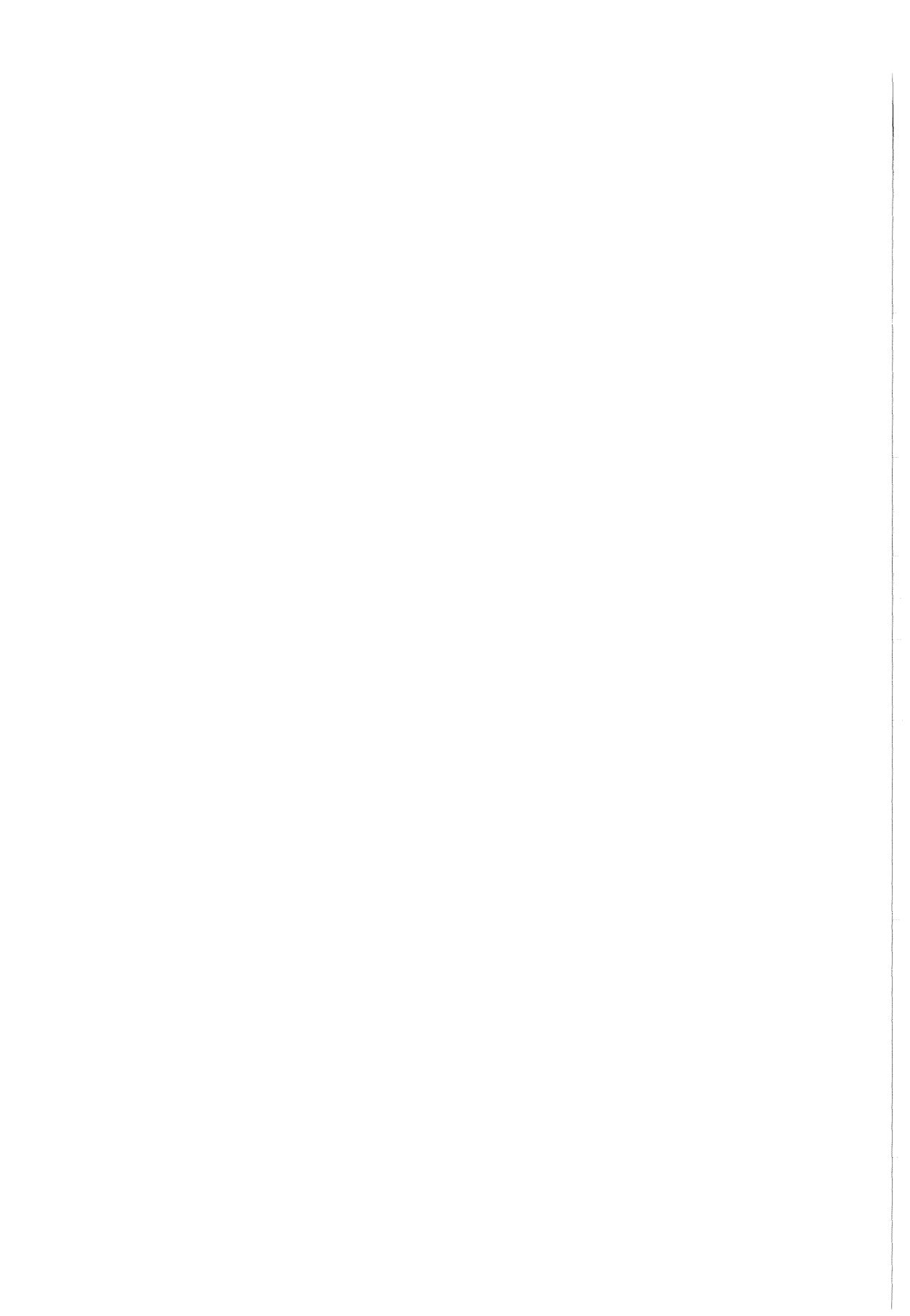
Utgivelsen er støttet av
Norges forskningsråd

Viking LXIV er satt med 10/12 Times Roman
og trykt på 115 g G-print
Sats, repro og trykk: Preutz Grafisk AS, Larvik 2001

ISSN 0332-608x

Innhold

Tom Bloch-Nakkerud: Helge Ingstad 1899-2001	7
Knut Andreas Bergsvik: Strømmer og steder i vestnorsk steinalder	11
Unn Tveraabak og Karl-Dag Vorren: Trondenes gjennom tre tusen år	35
Trond Løken: Oppkomsten av den germanske hallen – Hall og sal i eldre jernalder i Rogaland	49
Inger Storli: Tunanleggenes rolle i nordnorsk jernalder	87
Marianne Skandfer: Etikk i forvaltning – forvaltning av etikk. Samisk kulturminnevern mellom «døde» strukturer og levende tradisjon	113
Ellen Høigård Hofseth: Fjellgravene på Tullinløkka. Tanker før og etter utstillingspresentasjonen	133
Norsk Arkeologisk Selskap. Årsberetning og regnskap	163

Tom Bloch-Nakkerud

Helge Ingstad 1899-2001

Helge Marcus Ingstad døde den 29. mars 2001, i en alder av 101 år. Halve livet var han medlem av Norsk Arkeologisk Selskap, og vi var stolte over å ha ham som medlem. Da selskapet innstiftet sin Ærespris i 1995, var det nettopp for å kunne hedre Anne Stine og Helge Ingstad for deres oppdagelser, utgravninger og presentasjon av den norrøne bosetningen på L'Anse aux Meadows.

Det gir perspektiver når man tenker på at han hadde passert 60 da han sammen med dateren Benedicte seilte til Nord-Amerika for å lete etter sagaenes Vinland. Da hadde han allerede levet flere liv, som han har gitt oss del i gjennom et rikt og verdifullt forfatterskap.

Helge Ingstad var født i Meråker og vokste opp i Bergen. Hardangervidda var nærmeste villmark, og dit reiste han med telt og fiskestang hver gang anledningen bød seg. Da han begynte å studere, het universitetsbyen fortsatt Kristiania. Som jurist vendte han tilbake til Nord-Trøndelag og etablerte seg som sakfører i Levanger. Men det gikk ikke mange år før han skiftet ut denne tilværelsen med pelsjegerliv i Kanada. Som han selv har sagt det: «Byen var nær ved å fange meg. Først i villmarken følte jeg meg som et fritt menneske og ble den jeg virkelig var.» Som ganske ung så han det slik, at han «hadde bare dette livet, og det ville jeg bestemme over selv».

I løpet av de fire årene han tilbragte som pelsjeger og fangstmann på tundraen og i skogene, lærte han også indianerne å kjenne. Blant «villren-eterne» utviklet han evnen til å gjøre etnografiske observasjoner. Samtidig sanket han erfaringer av stor verdi for hans senere studier av indianer- og eskimokulturene.

I 1931 debuterte Ingstad med boken *Pelsjegerliv blant Nord-Kanadas indianere*, utgitt på Gyldendal Norsk Forlag. Og det er som forfatter at han fra dette tidspunkt av har vært kjent. For flere generasjoner av norske gutter ble Ingstad selve eventyreren: En slags norsk arvtager etter Jack London, med ærerik plassering ved siden av Fridtjof Nansen og Roald Amundsen.

På spørsmål om han aldri var ensom i ødemarken, har han svart med et dikt:

*Og tror du det var ensomt å ferdes slik alene,
der skog og tundra breder seg uendelig og vill,
da feiler du, min kjære.
For det er mellom mennesker
at ensomhet blir til.*

Da Danmark avsto Norge ved Kielfreden i 1814, beholdt danskene Grønland. Men siden norske fangstmenn hadde drevet langvarig virksomhet på Øst-Grønland, anså den norske regjering denne delen av Grønland som norsk. I 1931 okkuperte nordmennene det de kalte Eirik Raudes Land, og året etter besluttet regjeringen å markere sin holdning med en sysselemann i området. Ingstad var sterkt opptatt av Norges interesser her, så da han ble spurt, gikk det ikke lang tid før han var på plass i Antarctic Havn.

Danmark bestred Norges rett til landet, og bragte saken inn for domstolen i Haag. Norge tapte på alle punkter, og for Ingstad var det et hardt slag: «Vi hadde regnet med, faktisk, at det skulle bli norsk, men regnet feil. Tapt var tapt. Så det var ikke noe mer å si om den saken.»

Også dette ble det bok av; *Øst for den store bre*. Den kom i 1935 og forsvarer stadig sin plass blant klassikerne innen polarlitteraturen. Ingen ringere enn Knut Hamsun sendte ham denne attesten: «De er en mesterlig skildrer, og alt underbygger De med viten.»

Ingstad hadde ennå ikke vendt tilbake fra Grønland før han ble spurt om han ville overta administrasjonen på Svalbard. Også dette svarte han ja til. Men etter to år som sysselemann forlot han landet med de kalde kyster, med varmere himmelstrøk som mål. Han var oppildnet av en teori som hadde modnet hos ham etter oppholdet blant indianerne i Kanada. Var det en forbindelse mellom stammene der og Apache-indianerne? Ingstad reiste til Arizona og Mexico. I Sierra Madre-fjellene kom han i kontakt med indianere som var etterkommere av den tapre høvding Geronimos stamme. Og i deres myter og sagn fant han bekreftelse på at de kom fra et land langt mot nord. I 1939 kom Ingstad med sin tredje bok: *Apache-indianerne; jakten på den tapte stamme*.

Året etter ble han opptatt som medlem av Den Norske Forfatterforening. Som forfatter viste han allsidighet ved å beherske flere litterære sjangre: Først med romanen *Klondyke Bill*, så med skuespillet *Siste båt*, utgitt på Gyldendal i 1946 og oppført på Det Nye Teater i Oslo.

Ingstad var tiltrukket av å ta i bruk nye medier. Han fotograferte flittig, og da han var en skattet foredragsholder, laget han også lysbilder. Filmkameraet tok han i bruk tidlig, og da fargefilmen kom var han ikke sen om å utnytte den. Da Ingstad besøkte inuitene i det nordlige Alaska i 1949-50 for å samle stoff til boken *Nunamiut. Blant Alaskas innlands-eskimoer*; bragte han med seg noe så nytt og sjelden som en båndopptager. Opptakene han gjorde av eskimoenes legender og sanger er følgelig helt unike, og i 1998 ble 97 av sangene utgitt på CD.

I 1941 giftet han seg med Anne Stine Moe. Etter hvert fikk deres fellesskap også et faglig innhold, spesielt ved at hun utdannet seg som arkeolog. Ingstads mangfoldige virksomhet i arktiske strøk ga næring til hans interesse for polarlandenes historie. Da han skrev sin store bok om Svalbard, *Landet med de kalde kyster*; studerte han et enormt materiale. Den innsikt som sagaene ga ham om de nordiske folks eventyrlige historie i vikingtiden og middelalderen, ble styrende for hans videre valg av forskningsoppgaver. I 1953 la han og Anne Stine ut på en ekspedisjon langs vestkysten av Grønland. De oppsøkte landet og tuftene etter middelalderens norrøne samfunn, som så gåtefullt var forsvunnet etter et halvt tusen år. Resultatet ble boken *Landet under leidarstjernen – en ferd til Grønlands norrøne bygder*.

At Vinland ble deres neste emne, synes iallfall i ettertid umulig å unngå. Gjennom de siste to hundre år var det blitt fremsatt en rekke spekulasjoner om hvor i Amerika spor etter den norrøne bosetningen kunne finnes. Tallrike områder fra Florida i syd til Hudson Bay i nord var foreslått. Det syntes like vanskelig som å finne en nål i en høystakk. Men sommeren 1960 reiste Ingstad til Newfoundland for å lete. Sammen med datteren Benedicte gransket han kysten, og alle de møtte ble stilt det sedvanlige spørsmålet: Kjenner du til noen gamle tufter etter hus her omkring? I L'Anse aux Meadows tok George Decker dem med til en bukt der en liten elv rant ut. Og der lå tuftene, omgitt av beiteland. De følgende åtte somre organiserte Ingstad arkeologiske ekspedisjoner med forskere fra fem land, mens fru Ingstad ledet utgravningene. De avdekket åtte hustufter av norrøn type. Og blant gjenstandsfunnene var det to som også bekrefter norrønt opphav: En ringnål av bronse og et spinnehjul av kleberstein.

Allerede før utgravningene var avsluttet hadde resultatenes betydning for verdenshistorien blitt erkjent. I 1964 skrev Ingstad en omfattende artikkel i National Geographic Magazine, og allerede året etter kom han med boken *Vesterveg til Vinland*. Etter flere års grundige bearbeidelse av funnene utga de to den vitenskapelige presentasjonen sammen, ved at de skrev hvert sitt bind under tittelen *The Discovery of a Norse Settlement in America*.

Parallelt med sin litterære og vitenskapelige karriere utviste Ingstad et levende engasjement for mennesker og natur. Med den bakgrunn han hadde i å forstå naturfolkernes leve-

Monumentet over Anne Stine og Helge Ingstad utenfor Vikingskipshuset på Bygdøy bærer teksten «De oppdaget vikingenes Amerika». Det er utført av Nils Aas og ble avduket av Kong Harald den 25. januar. Foto: Tom Bloch-Nakkerud.

måter og behov, brukte han sin autoritet på samenes side i striden om Alta/Kautokeino-vassdraget i 1979. Senere har han sagt fra om faren for overbeiting på Finnmarksvidda og behovet for å redusere reinstammen. Og som den gamle jeger han var, forsvarte han ikke bare ulvens plass i Norges fauna, men holdt sterkt på at alle våre rovdyr fortsatt må få høre hjemme her.

Over hele verden har Ingstad – alene og sammen med Anne Stine – blitt så mangfoldig takket og satt pris på, at en opprømsing av alle hedersbevisningene vil bli for omfattende her. Det skal bare kort nevnes at han ble utnevnt til æresdoktor første gang i 1969; ved Universitetet i St Johns, Newfoundland og tildelt Storkorset av St Olav i 1991. Han ble statsstipendiat i 1970 og tildelt Kulturdepartementets ærespris for 1998. Som forlagets mestselgende forfatter nest etter Hamsun, mottok han i 1975 Gyldendals æresgasje på 50-årsdagen for selskapets stiftelse. Etter oppholdet som pelsjeger ved Store Slavesjø i Kanada fikk han en elv oppkalt etter seg; «Ingstad Creek» som den heter på kartet. Og da hans venner Nunamiut-eskimoene ville gi ham en avskjedsgave, fant de intet større uttrykk for sin hengivenhet enn å gi ham et fjell, som fortsatt bærer hans navn. Nylig ble han minnet i verdensrommet, ved at en asteroide ble oppkalt etter ham. Og når den fjerde av Sjøforsvarets nye fregatter går av stabelen i 2008, skal den hete Helge Ingstad.

Med ham er et stort, godt og varmt menneske gått bort. En mann med utholdenhet og styrke, sine meningers mot og samtidig respektfullt interessert i det motsatte standpunkt. Det kan synes motsigende at han var ydmyk og beskjeden, han som vant så mange seire. Men det var også noe av hans storhet, det at han ikke ville gjøre seg større enn andre. Med så store bedrifter på samvittigheten vil man kunne forledes til å tro at han var en alvorstynget mann. Alvorlig, ja, når det var nødvendig, men ikke uten humor og den type åndelig smidighet som forsvinner fra de fleste ved den halve alder. Livet han valgte å leve fylte han med det som var godt og trivelig for ham. Og det var så givende at det varte i mer enn hundre år.

Strømmer og steder i vestnorsk steinalder

Tidevannsstrømmene har en spesiell posisjon i forskningshistorien om steinalderen på Vestlandet. De klassiske boplassundersøkelsene i denne regionen – Ruskeneset, Skipshelleren og Ramsvikneset – lå alle ved kraftige strømmer. Mange av de siste årenes utgravninger har også foregått i nærheten av tidevannsstrømmer. Det har derfor dannet seg klare oppfatninger om at steinalderens bosetninger var konsentrert omkring slike steder og at årsaken til dette var at strømmene var spesielt rike på marine ressurser.

Det er flere problemer med disse oppfatningene. For det første har ikke teorien om strømmenes produktivitet vært særlig godt begrunnet. For det andre har ikke hypotesen om at strømmene har spesielt mange boplasser vært utsatt for tilstrekkelig etterprøving. For det tredje har diskusjonen av årsakene til konsentrasjon av boplasser vært for snever – den har bare fokusert på økonomi og praktisk nytte.

Målsettingen med denne artikkelen er derfor tredelt: Først vil jeg undersøke om tidevannsstrømmene virkelig *var* mer produktive på marine ressurser enn andre områder i steinalderen. For å gjøre det, vil jeg benytte meg av både etnologiske og marinbiologiske data fra Nordhordland. Dernest vil jeg teste hypotesen om at det er konsentrasjoner av boplasser ved strømmene. Dette vil bli gjort ved å sammenlikne resultater av prøvestikking og utgravninger av steinalderlokalteter i områder som representerer tre ulike topografiske situasjoner: (1) Tidevannsstrømmene *Fosnstraumen* og *Skatestraumen* (2) Innlandsbukta *Soltveit* og (3) *Kollsnes* på ytterkysten.

I diskusjonen vil jeg ta for meg resultatene av testen. Der vil jeg skissere hva slags bosetningsmønstre resultatene representerer. Jeg vil også drøfte årsakene til at strømmene var eller ikke var spesielt attraktive. I denne diskusjonen vil jeg ta for meg sosiale og ideologiske årsaker i tillegg til ervervsmessige årsaker.

Tre tidsperioder blir sammenliknet: Tidligmesolittisk tid (10.000-9000 ukalibrert BP, 9000-8000 kalibrert BC), senmesolittisk tid (7500-5200 BP, 6300-3900 BC) tidlig/mellomneolittisk tid (5200-3800 BP, 3900-2400 BC). Mellomesolittisk tid er ikke inkludert i analysen fordi det meste av datamaterialet fra denne perioden ble ødelagt under Tapes transgresjonen. I det følgende dekker betegnelsen «neolittisk» tidlig- og mellomneolittisk tid, men ikke senneolittisk tid.

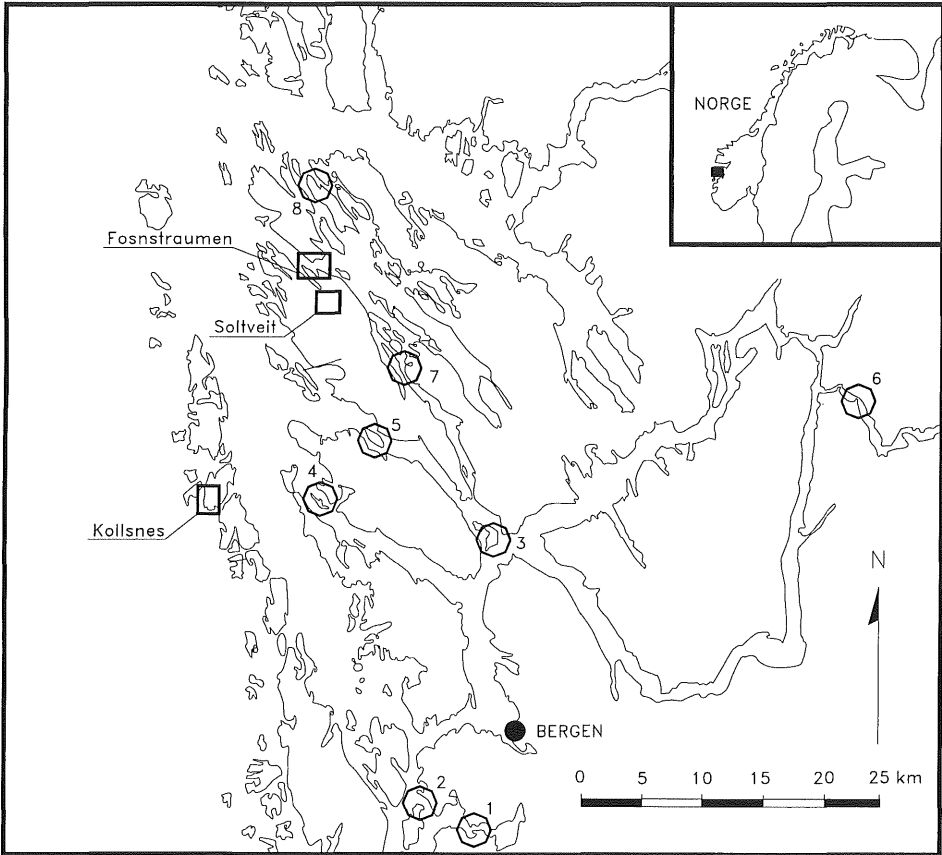

Fig. 1. Testområder og tidevannsstrømmer i Nordhordland. Testområdene Fosnstraumen, Soltveit og Kollsnes markert med rammer. Tidevannsstrømmer nevnt i teksten er markert med oktagoner: 1. Ruskeneset, Straume, Bergen, 2. Vatløstraumen, Bjørøy, Sund, 3. Flatøyosen og Haglesundet, Flatøy, Meland, 4. Io, Roslandspollen, Holsnøy, 5. Bognesstraumen, Radøy/Holsnøy, 6. Skipshelleren, Straume, Vaksdal, 7. Bruknappen, Radøy, 8. Bakkastraumen, Kilstraumen, Fonnastraumen og Mongslaustraumen, Austrheim. Tegnet av D. N. Simpson og K.A. Bergsvik.

Forskningshistorisk bakgrunn

Vestlandets steinalderarkeologer har alltid vært tiltrukket av tidevannsstrømmene. Det begynte med at Haakon Shetelig og zoologen Aug. Brinkmann grov ut boplassen i helleren på Ruskeneset (fig. 1), som lå tett inntil innløpet til Nordåsvannet i Bergen. Her er det stri strøm, noe som navnet «Straume» også gir beskjed om. Som forklaring på hvorfor den store boplassen ligger her, skriver Brinkmann og Shetelig (1920:24,25) at ressursgrunnlaget

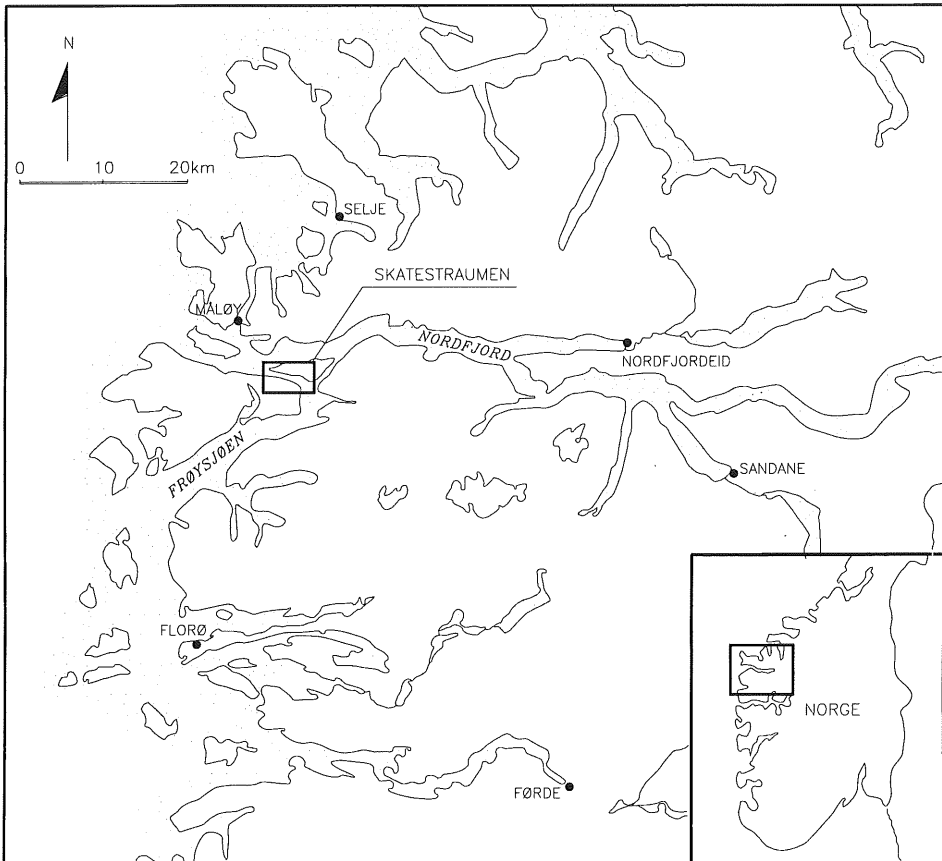

Fig. 2. Ytre Nordfjord. Skatestraumen markert med ramme. Tegnet av E. Jensen og K. A. Bergsvik.

må ha vært spesielt rikt akkurat her på grunn av strømmen. Dette gjorde antagelig at arkeologene ble spesielt opptatt av slike plasser. Noen år senere var det et annet sted med samme navn som vekket arkeologenes interesse. Denne gangen var det Straume i Vaksdal, hvor Vosse-elva renner ut i fjorden (fig. 1). Rett på sørsiden av den kraftige strømmen lå Skips-helleren, som ble gravet ut av Johs. Bøe (1934). Omtrent samtidig mottok Bergens Museum noen økser som var funnet på et tredje Straume, ved Fosnstraumen mellom Radøy og Fosnøy i Nordhordland (fig. 1 og 4). Edvard Bull, som for øvrig hadde vært med under gravingen i Skips-helleren, reiste ut og fant den store boplassen Grøndalen (Bull 1936). 25 år senere tok Egil Bakka fatt i strømmene på nytt. Han reiste omkring i en liten båt og gikk i land der han mente det var sjans for å finne store steinalderboplasser. Bakka registrerte store boplasser i flere tidevannsstrømmer, men de største lokalitetene, Ramsvikneset og Kotedalen, fant han der Bull hadde vært: Ved Fosnstraumen. Her grov Bakka ut Ramsvikneset i 1962 og 63, og kunne dokumentere både større område, tykkere lag og flere funn enn det

som var funnet før på noen andre boplasser på Vestlandet (Bakka 1964, Bakka 1993). Tidligere hadde en gått ut i fra at steinalderens befolkning i første rekke drev med sjøfangst og at de av den grunn holdt til på kysten, men dette synet hadde først og fremst bygget på fordelinger av løsfunn (Gjessing 1945:237, Shetelig 1922:193). Funnene fra Ramsvikneset ga klar empirisk støtte til denne oppfatningen av steinalderens bosettingsmønstre. Dessuten mente Bakka at fangstfolkene hadde vært spesielt opptatt av å bo ved tidevannsstrømmene (Bakka 1964:42). Han mente at mer intens leting ville mangedoble antallet boplasser på kysten, og tok til orde for et omfattende forskningsprogram om kystens steinalder (Bakka 1964:11). Snart skulle dette bli virkelighet. Mot slutten av 1960-årene økte utbyggingstakten på kysten. Nye veier ble bygget og oljeindustrien kom i gang. Dette førte til en serie med arkeologiske registreringer og utgravninger på Vestlandet fra omkring 1970 til slutten av 1990-årene. I likhet med hva Bakka forutså, førte undersøkelsene til en mengde nye boplassfunn, og resultatene ga i hovedsak støtte til synet om at folk i steinalderen hadde vært sterkt knyttet til kysten og at de hadde fokusert spesielt mot tidevannsstrømmene. Undersøkelser av områder som lå i nærheten av tidevannsstrømmer ga uten unntak svært rike funn fra både eldre og yngre steinalder (Bergsvik 1991, Bergsvik 1999, Bjørge 1981, Bostwick Bjerck og Olsen 1983, Kristoffersen 1995, Olsen 1992, Simpson 1992, Ågotnes 1981), mens områder utenfor strømmer hadde færre boplassfunn (Bjerck og Ringstad 1985, Kristoffersen 1990, Nærøy 1994, Randers og Höglin 1988). Det dannet seg derfor etter hvert klare oppfatninger på dette punktet, som også nedfelte seg i oversiktslitteraturen (Indrelid 1996, Lillehammer 1994, Nygaard 1990).

Et problem var imidlertid at Bakkas teorier om intens bruk av tidevannsstrømmene i stor grad hadde styrt valget av undersøkelsesområder. Budsjettene for undersøkelser ved tidevannsstrømmene var nesten alltid svært store, mens andre, mindre attraktive områder som regel ble registrert og undersøkt mindre intenst. En fikk derfor en fordeling i datagrunnlaget som var styrt av hva en forventet å finne. Etter min oppfatning har ikke Bakka sin teori om tidevannsstrømmene vært gjenstand for tilstrekkelig kildekritisk testing eller falsifisering. En var åpenbart slått av hvor rike boplassfunnene var ved tidevannsstrømmene, og stilte ikke i særlig grad spørsmål om hvor representative strømmene var for steinalderfolkens totale landskapsbruk. Dette kildekritiske problemet gjaldt også påstanden om at strømmene var spesielt produktive.

Tidevannsstrømmene: spesielt rike på ressurser?

Brinkmann og Shetelig, Bøe, Bull og Bakka påsto alle at strømmene var spesielt gode fangstplasser, og at dette måtte være forklaringen på de rike arkeologiske funnene. Men påstanden er først og fremst begrunnet ut fra personlige erfaringer på de enkelte stedene. De foretok ingen systematisk sammenlikning av sjøområder med og uten strøm. I dag finnes imidlertid omfattende etnologiske og marinbiologiske data på dette feltet. Disse bekrefter langt på vei de gamle arkeologenes intuitive oppfatninger: Tidevannsstrømmene er etter alt å dømme spesielt rike på marine ressurser. Antagelig var de like rike i steinalderen.

Fig. 3. Otto Hansen fra Grøndalen på Straume, Radøy (1914-1992). Hansen jaktet og fisket ved Fosnstraumen hele sitt liv. Foto: K. A. Bergsvik.

Etymologiske data

Jeg har selv hatt flere samtaler med lokalkjente som kan vurdere dette spørsmålet ut fra erfaringer med jakt og fiske over lang tid. En av disse er Otto Hansen (fig. 3), som hadde et bruk i Grøndalen på Straume på sørsiden av Fosnstraumen (fig. 4). Hansen drev med fiske og fangst her siden 1920-årene. Hans oversikt gjelder fangst og fiske i og omkring Fosnstraumen spesielt i første halvdel av forrige århundre.

Fiske ble drevet hele året. Ulike metoder ble benyttet for de forskjellige fiskeslagene. Ved juletider kom det ofte sild- og brislingstimer inn i strømmen. Disse ble tatt med not. Det hendte også at brislingen «gikk på land», og ble regelrett «sanket» ved fjære sjø i denne perioden. Fra desember til mars ble det drevet dypvannsfiske med garn. Fiskerne var da ute etter torsk, hyse og lyr, som gikk i de dypeste «hølene» i Hoplandsosen og i Lurefjorden. Om sommeren, fra juli til september, ble det drevet notfiske på sild. Denne kunne foregå hvor som helst i området, gjerne i vik og våger. I denne perioden var det også mange som reiste ut til Øygarden og Fedje for å ta brosme og lange på havline. I juli og august ble det lagt ut åleteiner i området. Litt senere kunne en også legge ut krabbeteiner, og i denne perioden var det også vanlig å lyse krabbe.

Hele året ble det drevet fangst på mindre sei (mort og pale). Store mengder av denne sto stabilt i Fosnstraumen. Det samme gjelder «bakketorsken». Tidligere var det også mye

steinbit i strømmen. Denne lå ofte langs land, og ble tatt med harpun. Hele året kunne en få flyndre og rødspette på spesielle garn, men også med harpun fra båt.

Av pattedyr var det mye nise, men den var vanskelig å ta. Fra små båter ble den skutt med hagle på veg opp etter at den hadde pustet inn. Nisen kunne komme hele året, og den fulgte gjerne fiskestimen. Det gjorde også vågehvalen, som passerte strømmen fra tid til annen. Før var det også mye sel i området. Fjordselen (steinkobben) la seg på alle skjær hele året. Steinkobben var attraktiv. Kjøttet ble spist og skinn ble solgt. Oter var det også mye av før. Den holdt til i steinurer, og ble jaktet hyppig. Skinn hadde høy markedsverdi. I en periode var det lite hjort, men bestanden har tatt seg opp igjen de seinere årene på grunn av tilskogningen.

Tidligere var det svært rikt fugleliv ved Fosnstraumen. Særlig alke var det mye av. Den fulgte sild- og brislingstimen inn ved juletider, og ble der til mars – april. Alken var lett å ta. Den ble ofte klubbet i hjel fra båt. Hegren var sky og vanskeligere å få tak i, men den var en god matfugl. Orrfuglen var vanlig, og spilte tidligere på hver eneste haug. Den var et attraktivt vilt. I vågene omkring Fosnstraumen var det et rikt fugleliv. I Åråsvågen (nord for Fosnstraumen) og Nordangervågen (sør for Fosnstraumen) var det om sommeren særlig mye grågås og stokkand.

Opplysningene fra Otto Hansen kan sies å være representative for Nordhordland (fig. 1) hva angår variasjonen i fiske og fangst inntil for 40 – 50 år siden (Helland 1921, Hjelmtveit 1976, Sæbø 1985). Hele befolkningen har nok ikke vært like engasjert i fangst og fiske, men særlig folk fra små bruk har drevet en utstrakt fangstvirksomhet året rundt. Kilder fra middelalder viser at en del skinn av oter og sel ble solgt i Bergen. Det var en god del sel og otervær i dette området. Stedene var beskyttet ved lov, så disse artene må ha vært en betydelig økonomisk ressurs (Brøgger 1979, Hufthammer 1987:70).

Enkelte fiskerier var viktigere enn andre, som f.eks. torskefisket og sildefisket om vinteren og våren. Under dette sesongbetonte «storfisket» kunne folk være lenge bort hjemmefra. Selv om en del av fisken ble solgt, så var nok det vanligste å salte og tørke fisken for eget bruk. Av størst betydning var likevel «heimfisket», som har bidratt til den daglige kosten for folk flest. Dette gjelder først og fremst seien. I bygdemålet har seien 11 forskjellige navn, alt etter størrelsen: Haustmort, palemort, småpale, pale, storpale, kjøvel, sei, storsei, havsei og brotsei (Sæbø 1985:93). Det er allment kjent i området at tidevannsstrømmene hadde de rikeste og mest stabile forekomstene av sei. Det nevnes flere slike strømmer i Nordhordland, hvor man var garantert å få fisk hele året. Disse er Flatøysundet, Haglesundet, Bruknappen og Bognestraumen ved Lindås-Holsnøy-Radøy (Hjelmtveit 1976:129). Lengre nord har Fosnstraumen, Kilstraumen, Mongslaupstraumen, Fonnastraumen og Bakkastraumen i Austrheim de samme betingelsene (fig. 1).

Marinbiologiske data

Marinbiologiske undersøkelser bekrefter at strømmene har spesielt høy produktivitet. Målinger i Masfjorden i Nordhordland viser at fornyingsprosessen av mesozooplankton skjer adskillig hurtigere i områder med rask vannbevegelse enn der hvor vannbevegelsen er sakte. Den raske «brytfornyingen» gjør derfor at bæreevnen for både stasjonære og mobi-

le arter er større i områder med strøm enn andre steder (Aksnes 1988:11). En får derfor relativt høy frekvens av mange ulike fiskearter i områder med tidevannsstrøm. En høy frekvens av predatorer på ett nivå vil også virke tiltrekkende på predatorer høyere oppe i næringskjeden, som annen fisk, fugl og en del pattedyrarter som sel, oter og nise. En strøm vil derfor ha en relativt høy frekvens av predatorer på alle nivå.

Situasjonen under steinalderen

Et spørsmål er imidlertid om dagens situasjon er relevant for en periode så langt tilbake i tiden. Ifølge zoologiske oversikter er den det. Lie hevder at dagens faunabile i store trekk er den samme som i perioden ca. 8500 – 3500 BP. Situasjonen i preboreal og tidlig boreal tid er noe mer usikker å bestemme (Lie 1988, Lie 1990a, Lie 1990b). I de første ca. 2-3000 år etter istiden var klimaet i kraftig endring. Havvannets saltholdighet og temperatur var også skiftende. I tillegg er det usikkert om Golfstrømmen hadde samme effekt som i dag. Det er derfor svært usikkert hvilke arter som var til stede og hvor tallrike de var.

Et annet spørsmål er om strømmene i dag også var der i steinalderen. I løpet av steinalderen var det landheving over hele Norge. En kraftig landheving kan endre de topografiske forholdene totalt, slik man kan se det i Oslofjordsområdet eller i de indre fjordstrøkene på Vestlandet. Denne prosessen ville ha kunnet skapt en tidevannsstrøm i løpet av noen få hundre år like mye som den ville ha fjernet den i løpet av samme tidsperiode. På kysten av Vest-

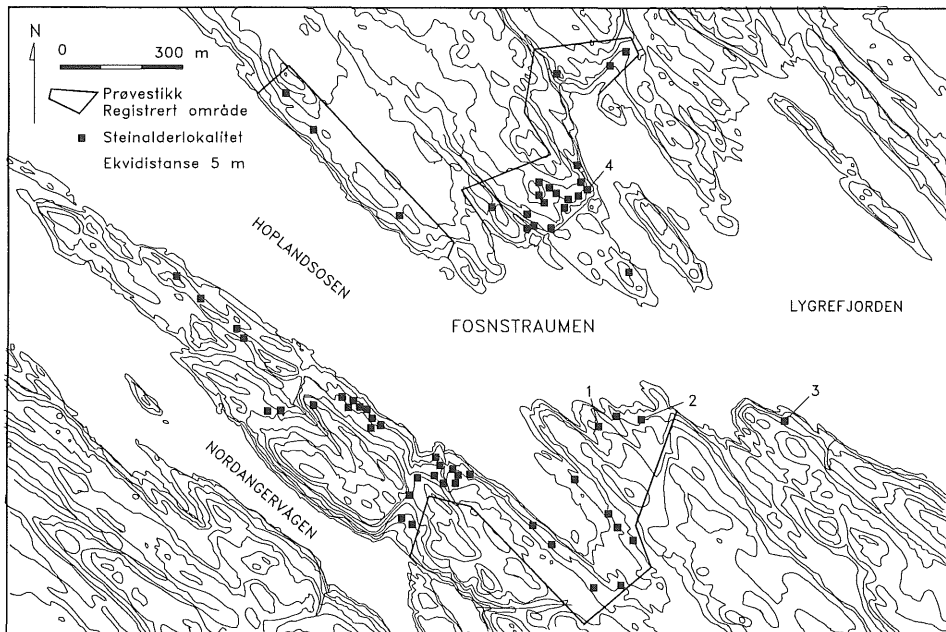

Fig. 4. Registrerte og utgravde lokaliteter ved Fosnstraumen, Radøy/Austrheim, Nordhordland. Utgravde lokaliteter markert med nummer: 1. Ramsvikneset, 2. Kotedalen, 3. Grøndalen og 4. Snekkevik 1. Tegnet av K. A. Bergsvik.

Norge var imidlertid landhevingen relativt svak. I de ytre områdene lå marin grense på 30-40 m.o.h. Deretter steg landet relativt raskt fram til om lag 0-5 m.o.h. ca 9000 BP. Dette følges av en transgresjon opp til ca 10-15 m.o.h. ca 7500 BP, som igjen avløses av en svakere landheving (Kaland 1984). Ettersom landskapet på Vestlandet generelt har et bratt relieff, har ikke landhevingen generelt hatt så stor betydning for de lokaltopografiske forholdene. Ved testområdene som benyttes her, har ikke endringene i havnivået medført vesentlige topografiske forskjeller i dag sammenliknet med i steinalderen.

Registrerte områder og metoder

For å teste hypotesen om tidevannsstrømmene var spesielt attraktive i steinalderen ble det viktig å undersøke områder med og områder uten strøm like grundig. Dette var nødvendig, for en kan ikke hevde at et område er funntomt uten å ha gjort tilstrekkelige forsøk på å finne noe der. For å ha et bredest mulig sammenlikningsgrunnlag, var det også viktig at den topografiske variasjonen mellom områdene var så stor som mulig. Fire ulike testområder ble derfor valgt. Tre av dem, Fosnstraumen, Soltveit og Kollsnes ligger i Hordaland (fig. 1), mens Skatestraumen ligger i Sogn og Fjordane (fig. 2). Fosnstraumen er forholdsvis skjermet mot vind og sjø og utgjør et av fire trange innløp til bassenget i Lygrefjorden (fig. 4). Skatesstraumen ligger i Bremanger ved utløpet av Nordfjord (fig. 5). Soltveit ligger i bunnen av en dyp bukt på Radøy, tre kilometer sør for Fosnstraumen (fig. 6). Kollsnes ligger på sørspissen av øya Oen i Øygarden og er svært eksponert mot Nordsjøen (fig. 7).

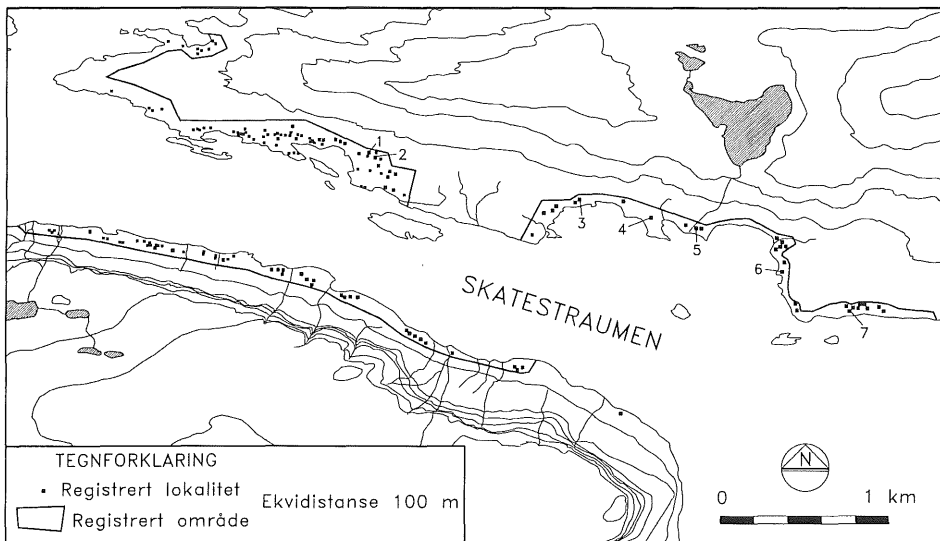

Fig. 5. Registrerte og utgravde lokaliteter ved Skatestraumen i Nordfjord. Utgravde lokaliteter markert med nummer: 1. 17 Havnen, 2. 14 Havnen, 3. 30 Nygård, 4. 23 Gloføyk, 5. 28 Gloføyk, 6. 1 Haukedal og 7. 6 Haukedal. Tegnet av E. Jensen og K. A. Bergsvik.

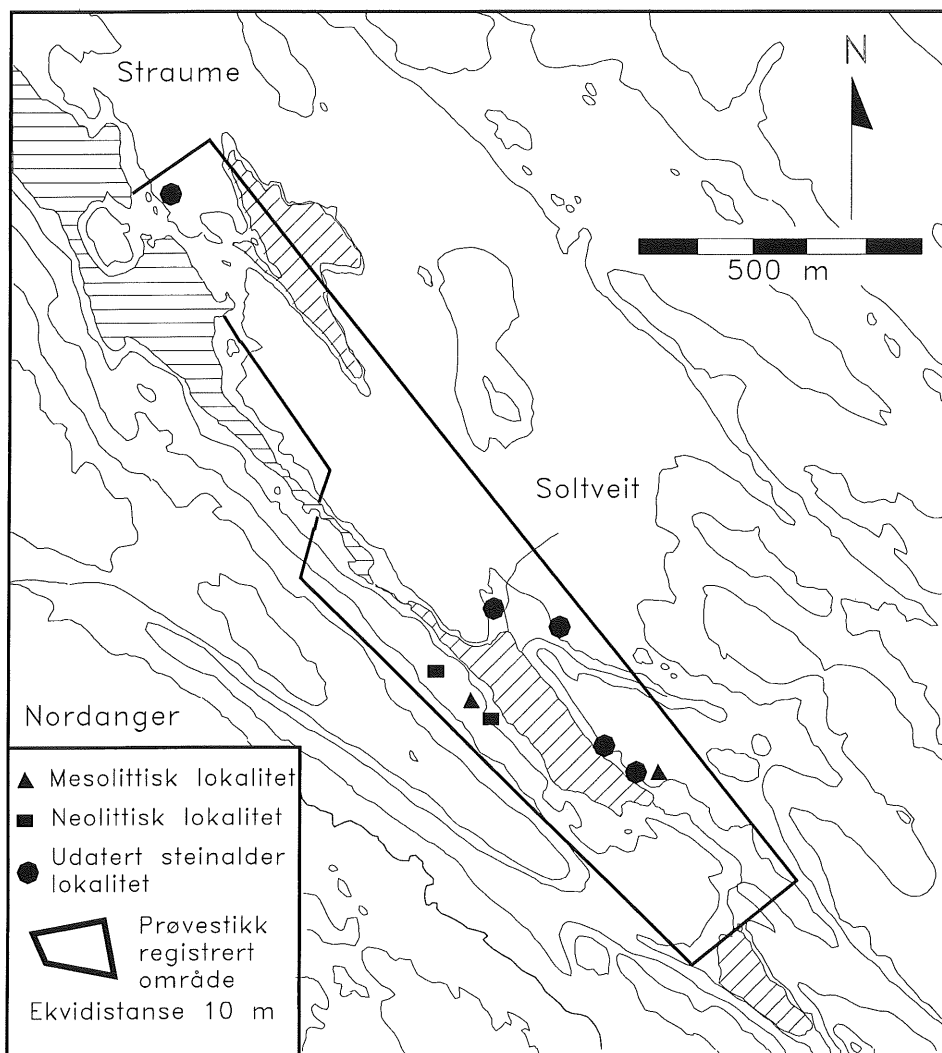

Fig. 6. Registrerte lokaliteter ved Soltveit på Radøy, Nordhordland. Vannrette parallelle linjer: Sjø, skråstilte parallelle linjer: Ferskvann. Tegnet av K. A. Bergsvik.

Registreringsmetoder og dateringer

Framgangsmåtene som ble valgt i de fem områdene var noe forskjellige, delvis fordi testene ble ledet av ulike personer, delvis fordi ikke alle områdene egnet seg til samme registreringsmetoder. Til tross for disse forskjellene har de fire områdene vært registrert svært grundig og resultatene er derfor sammenliknbare med hverandre. Følgende registreringsmetoder ble brukt i de ulike testområdene: Fosnstraumen og Soltveit ble registrert mellom 0 og 30

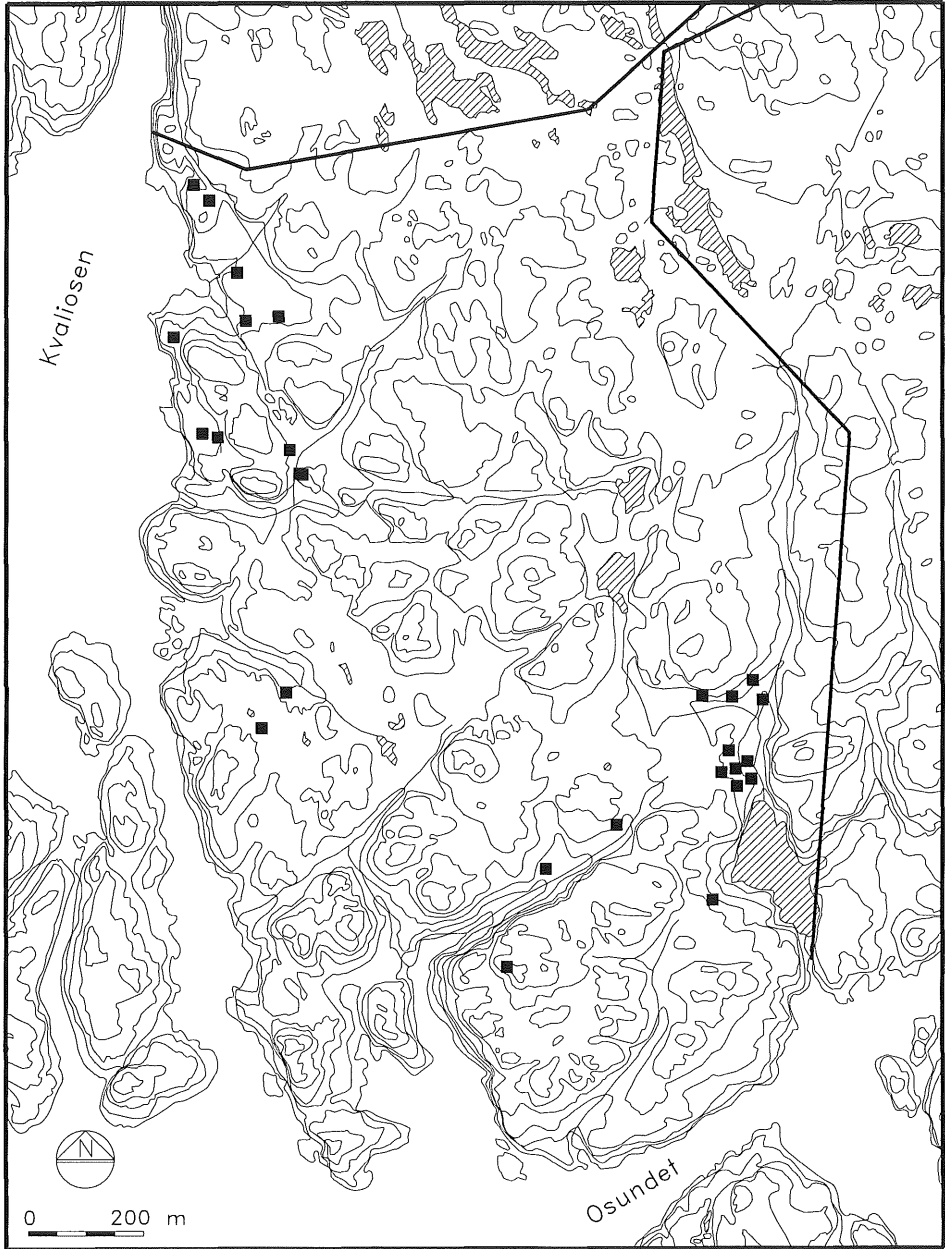

Fig. 7. Registrerte og utgravde lokaliteter ved Kollsnes, Øygarden, Nordhordland. Tegnet av E. Jensen, basert på data fra Nærøy (1994).

meter over havet. Innenfor områder på henholdsvis 1,5 og 1 kvadratkilometer ble det tatt prøvestikk med 20 meters mellomrom. (Systematisk sampling). Henholdsvis 750 og 200

prøvestikk ble tatt i hvert av områdene (fig. 4 og 6) (Bergsvik 1989, Bergsvik 1995). Det registrerte området på Kollsnes dekket om lag 2,5 kvadratkilometer (fig. 7). Registreringene (1300 prøvestikk) fulgte ikke et systematisk mønster, slik som ved Fosnstraumen, men sonen mellom 5 og 15 m.o.h. ble undersøkt grundig ved hjelp av prøvestikk. De samme områdene ble også undersøkt av ulike mannskaper uavhengig av hverandre (Nærøy 1994). Selv om Kollsnes ikke ble registrert systematisk, mener jeg derfor at resultatet herfra klart kan sammenliknes med Fosnstraumen og Soltveit. Skatestraumen (fig. 5) ble heller ikke systematisk registrert. Innenfor et område på 2 kvadratkilometer ble det tatt til sammen 615 prøvestikk mellom 0 og 20 m.o.h. I motsetning til i områdene nevnt foran, ble også jordbor brukt i stor utstrekning for å påvise lokaliteter. Dette har trolig gitt sammenlignbar repre-

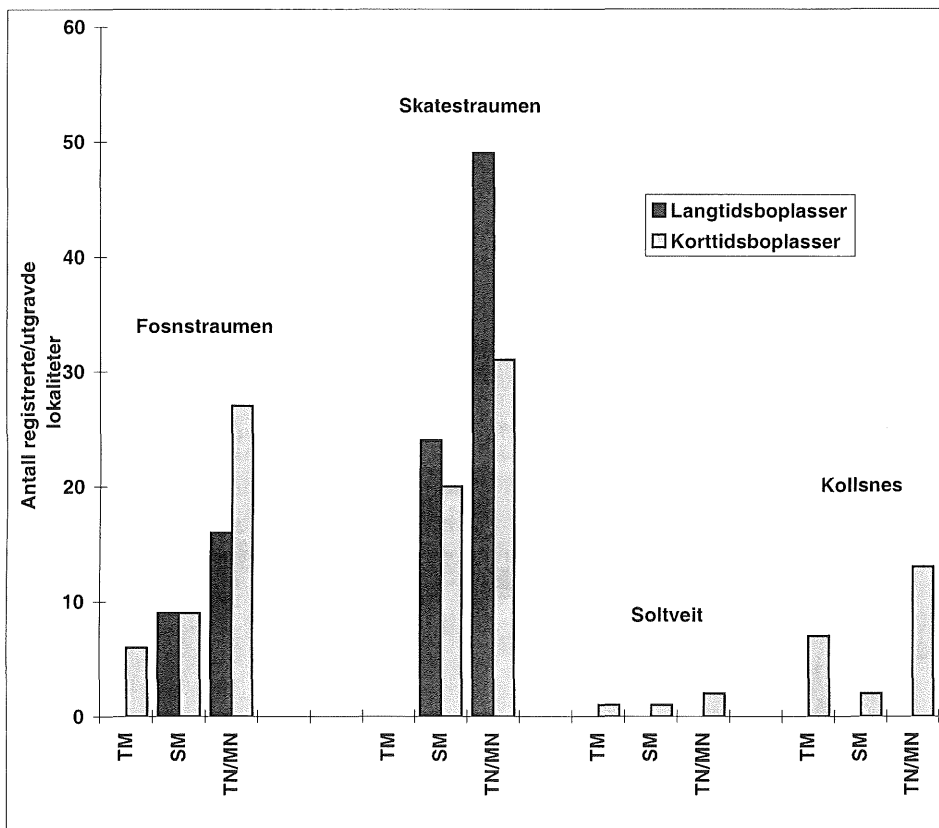

Fig. 8. Resultat av prøvestikk registreringer i testområdene Fosnstraumen, Skatestraumen, Soltveit og Kollsnes. Utgravde lokaliteter er også tatt med i tallmaterialet. TM: Tidligmesolittisk tid, SM: Senmesolittisk tid, TN/MN: Tidlig/mellomneolittisk tid. Ved Skatestraumen ble det ikke gjort funn av tidligmesolittiske lokaliteter. Dette skyldes Tapes-transgresjonen, som har oversvømmet alle strandbundne tidlig- og mellommesolittiske lokaliteter i Nordfjord.

sentativitet når det gjelder store lokaliteter med tykke kulturlag, stor funn- og råstoffvariasjon (langtidslokaliteter). Sammenliknet med de andre områdene, hvor håndsåld og spader ble brukt for å påvise lokaliteter, ble det funnet færre små lokaliteter uten kulturlag og med liten funn- og råstoffvariasjon (korttidslokaliteter) (Bergsvik 1999, Bergsvik in press).

De registrerte lokalitetene ble i første rekke datert arkeologisk, ved hjelp av det regionale kronologiske typologisk/teknologiske rammeverket (Bjerck 1987, Nærøy 1993, Olsen 1992, Olsen og Alsaker 1984).

Resultater

Resultatene fra registreringene viser klare forskjeller på tvers av periodene så vel som mellom de ulike områdene (fig. 8). I det følgende vil jeg drøfte resultatene i forhold til ulike teorier om bosetningsmønstre. Her vil jeg i stor grad trekke på resultatene fra de detaljerte utgravningene av enkelte lokaliteter i de registrerte områdene (Bergsvik 1995, Bergsvik 1999, Bergsvik 2001, Hjelle 1992, Hufthammer 1992, Kaland 1992, Nærøy 1994, Nærøy 2000, Olsen 1992, Simpson 1999, Warren 1994). Teoriene om bosetningsmønstre danner deretter utgangspunkt for å ta opp *årsakene* til at tidevannsstrømmene fikk så stor betydning.

Tidligmesolittisk tid

Ved Fosnstraumen ble det funnet 6 tidligmesolittiske lokaliteter, mens 7 ble registrert på Kollsnes. Kun én lokalitet fra denne perioden ble funnet ved Soltveit. Tapes transgresjonen har oversvømmet alle strandbundne tidligmesolittiske lokaliteter i Nordfjord. Ved Skatestraumen ble det derfor ikke gjort funn fra denne perioden.

Dersom en bare ser på disse tallene, kunne en slutte seg til at tidevannsstrømmene ikke var spesielt attraktive i denne perioden: ytterkysten var brukt like mye (eller like lite) som strømmene på innerkysten. En slik konklusjon kan imidlertid ikke trekkes uten at en også konfererer med andre typer data.

Bosetningsmønstre

En av lokalitetene ved Fosnstraumen (Kotedalen fase 1) og fire av lokalitetene på Kollsnes er gravet ut. På bakgrunn av sine analyser av materialet fra Kollsnes, konkluderer Nærøy med at det dreier seg om korte besøk av både små familiegrupper og spesialiserte jaktgrupper (Nærøy 2000:206). Kotedalen fase 1 er ikke analysert på samme måte, men sammenliknet med materialet fra Kollsnes er Kotedalen en langt større lokalitet i utstrekning, den har bevart kulturlag (foreløpig som den eneste på Vestlandet i denne perioden), og det er svært mange og varierte funn. Ut fra disse trekkene konkluderer jeg selv (Bergsvik 1991:255) og Olsen (1992:235) med at det dreier seg om en boplass som ble brukt av et «local band» over lengre tid («local band» omfatter ifølge Helm (1968) et par pluss barn og foreldre – heretter kalt «familiegruppe»). Nærøy (2000:195) medgir at fase 1 på Kotedalen

er en «stor lokalitet» i forhold til det som er vanlig, men påpeker at det ikke nødvendigvis er snakk om resultatet av *ett langvarig* opphold av en familiegruppe. Det kan like mye være et resultat av en rekke korte opphold av små grupper på samme sted. Dette spørsmålet kan imidlertid ikke avgjøres uten at det gjøres en grundig analyse av det arkeologiske materialet fra denne fasen. Men før en slik undersøkelse er foretatt, kan det i alle fall ikke utelukkes at fase 1 på Kotedalen dreier seg om resultatet av et relativt langvarig opphold.

Det tidligmesolittiske datamaterialet støtter ulike teorier om bosetningsmønstre, avhengig av den funksjonsmessige tolkningen av lokalitetene. Dersom Kotedalen fase 1 assosieres med en familiegruppe på et langvarig besøk og alle andre lokaliteter fra perioden assosieres med «task groups» (mindre spesialiserte grupper midlertidig skilt ut fra en eller flere familiegrupper (Helm 1968) – heretter kalt «aktivitetsgrupper»), ville materialet støttet en modell som gikk ut på at familiegruppene hadde sine hovedboplasser eller basisboplasser ved tidevannsstrømmene og brukte eksponerte områder som Kollsnes eller skjermede steder som Soltveit til ulike jakt, fiske, sanking eller annet. Aktivitetsgruppene ville da benytte seg av midlertidige feltleire og andre lokaliteter av denne typen i et system som ligner på det Binford (1980) kaller «collectors». Bjerck (1993) hevder at de tidligmesolittiske gruppene på Vega i Nordland var organisert på denne måten. En slik tolkning har jeg tidligere framsatt for Nordhordland (Bergsvik 1991:256). Bruen Olsen (1992:255) og Bang-Andersen (1995) har argumentert for en liknende modell, men disse forfatterne har i tillegg hevdet at både fjorden og fjellet ble utnyttet av aktivitetsgrupper fra basisboplassene på kysten.

Alternativt kan alle lokalitetene her assosieres med små, raskt flyttende familiegrupper (Indrelied 1975:16). I et senere arbeid har Nygaard (1990) tatt til orde for en slik modell. Ifølge Nygaard karakteriseres de fleste tidligmesolittiske lokalitetene ved variert landskapsbruk, generaliserte redskapssett og små boplasser. Hun tolker dette som resultat av svært mobile, nærmest «opportunistiske» strategier, noe i retning av Binfords «foragers» (1980). Til støtte for Nygaard kunne det tilføyes at dersom den tidligmesolittiske befolkningen var «collectors», ville man forventet å finne flere boplasser av samme type som Kotedalen fase 1 fra denne perioden. På den annen side, det at en slik lokalitet faktisk er kjent, kan tyde på at familiegruppene periodevis bodde lengre perioder på samme sted, noe som i sin tur ville forutsette en viss grad av mobilitet blant aktivitetsgrupper.

Et nytt bidrag til denne diskusjonen kommer fra Nærøy (2000:206). Han påpeker at materialet fra Kollsnes tyder på en differensiering i lokalitetstyper, noe som igjen indikerer periodisk oppsplitting av familiegruppene. Samtidig mener han at familiegruppene selv må ha vært mobile over lange avstander. Nærøys synspunkt har mye for seg, for det tar høyde for den fleksibilitet som må ha ligget til grunn for tidligmesolittiske bosetningsmønstre. Han viser dermed hvor lite fruktbart det er å diskutere disse systemene som om de gjensidig utelukket hverandre. Binford skriver for øvrig selv at modellene for «foragers» og «collectors» ikke kan sees på som motsatte prinsipper for tilpasning, men snarere som ulike alternativer for organisering av gruppen (Binford 1980:19). Sannsynligvis er det nettopp her at løsningen på problemet ligger. Det må tas i betraktning at Vest-Norge var i kraftig endring i preboreal og tidlig boreal tid. Landet steg raskt, klimaet skiftet hurtig og ressursgrunnlaget var ustabil (Lie 1988, Nesje og Kvamme 1991). Fleksibilitet må derfor ha vært svært viktig;

evnen til å endre organisering og å skifte strategier var trolig en forutsetning for å overleve i Norge i denne perioden.

En teori om rask mobilitet over store områder støttes for øvrig av andre typer data. Under tidligmesolittisk tid er det en påfallende likhet i redskapsinventaret i det som tradisjonelt kalles «Ahrensburgkultur», Fosnakultur» og «Komsakultur» (Bjerck 1987, Larsson 1990, Woodman 1993). Trolig kan alle «kulturene» fra dagens Nord-Tyskland i sør til Finnmark i nord sees på som et stort nettverk av små familiegrupper som flyttet relativt hyppig langs kysten.

Mobilitet som livsform

Utgangspunktet for dette arbeidet var å undersøke om tidevannsstrømmene var spesielt attraktive under steinalderen. Det arkeologiske materialet fra tidligmesolittisk tid tyder på at de *ikke* var spesielt attraktive i denne perioden. Materialet indikerer snarere at hyppig mobilitet var den grunnleggende livsformen i tidligmesolittisk tid, selv om strategiene trolig skiftet mellom svært raske flyttinger og lengre opphold. Det kan ha vært flere årsaker til at folk organiserte seg på denne måten.

En grunn kan være at befolkningen i denne perioden først og fremst levde av jakt (Bjerck 1995; Indreliid 1975; Nygård 1990). Som jeg har forsøkt å vise, er det ikke forekomsten av pattedyr som gjør strømmene spesielt rike. Tidevannsstrømmene karakteriseres først og fremst ved sterke konsentrasjoner av fisk. Dersom folk i tidligmesolittisk tid ikke drev særlig mye med fiske, har de ikke hatt noe mer å bestille der enn andre steder på kysten. Da var det sannsynligvis mer hensiktsmessig å flytte dit det aktuelle jaktviltet til enhver tid befant seg. Men foreløpig er det usikkert om folk drev mest med jakt. Problemet er at i dag foreligger det ikke osteologisk materiale fra tidligmesolittiske boplasser på Vestlandet som kan bekrefte en slik hypotese. Redskapsmaterialet gir heller ingen klare indikasjoner på hva som var det dominerende ervervsgrunnlaget.

En annen årsak kan være et sterkt behov for sosiale nettverk (Nygård 1990). Det er mulig at folketallet i preboreal og tidlig boreal tid var temmelig lavt (en teori om lavt folketall relativt til senere perioder støttes for øvrig av det kvantitative datamaterialet, fig. 8). Det var utvilsomt svært viktig for disse menneskene å opprettholde god kontakt seg imellom, ikke minst fordi de må ha vært avhengige av å skaffe ekteskapspartnere utenfor den nærmeste gruppen. Ettersom folk fordelte seg jevnt langs kysten, kan de ha vært nødt til å flytte mye omkring for å opprettholde disse nettverkene.

En tredje årsak kan være at hyppig mobilitet blant familiegrupper var selve *livsformen* i denne perioden. Det å bli boende på samme sted kan simpelthen ha vært lite tiltalende eller helt uaktuelt av ideologiske årsaker. Slik som både Indreliid (1975:16) og Nygaard (1990:232) påpeker, kan dette ha medført at befolkningen ikke hadde særlig sterk tilhørighet til verken regioner, strømmer eller steder. I denne sammenhengen er det viktig å huske på at disse menneskene var pionerer i Norge, og at deres opprinnelige bakgrunn (Nord-Tyskland og Nordjøkontinentet) var ganske forskjellig fra det kalde, knausete og nakne istidslandskapet de befant seg i her i landet (Bjerck 1995:141). Folk kan ha prøvet ut forskjellige naturmiljøer, eksperimentert med ulike fangststrategier og reist over lange avstander.

Senmesolittisk tid og neolittisk tid

Det registrerte datamaterialet fra senmesolittisk- og tidlig/mellomneolittisk tid er svært forskjellig fra det tidligmesolittiske (fig. 8). I motsetning til tidligere er det registrert en stor mengde boplasser ved tidevannsstrømmene i forhold til de andre testområdene. Det senmesolittiske og neolittiske materialet viser for øvrig stor grad av sammenfall når det gjelder forholdet mellom strømmer og andre områder. Flere har framhevet at det finner sted omfattende endringer i både bosetnings- og mobilitetsmønstre fra begynnelsen av senmesolittikum til slutten av mellomneolittisk tid (se for eksempel Nygaard 1987, Olsen 1992, Bergsvik 2001). Disse endringene ser imidlertid ut til å skje innenfor en grunnleggende sedentær livsform. De sosiale og ideologiske implikasjonene av sedentisme som drøftes i denne artikkelen antas derfor å gjelde for alle periodene. Endringene i ervervs- og bosetningsmønstre som skjedde på tvers av periodene blir derfor ikke omtalt nærmere her.

Bosetningsmønstre

De kvantitative endringene kan tyde på at bosetningsmønsteret radikalt endret karakter i forhold til tidligmesolittisk tid. Dette støttes klart av resultatene fra andre arkeologiske undersøkelser i testområdene.

Utgravningene av de senmesolittiske fasene 3-5 og de neolittiske fasene 12-15 på Kotedalen (Hufthammer 1992, Olsen 1992, Simpson 1999, Warren 1994) tyder på at denne boplassen var brukt av sedentære grupper i begge disse periodene.

Det hersker en viss uenighet i det arkeologiske miljøet på Vestlandet om hvordan «sedentisme» skal defineres. Eksempelvis opererer Bergsvik (1991) og Olsen (1992) med en smal definisjon (Rafferty 1985), noe som gjør at grupper i senmesolittisk tid generelt ikke ansees som sedentære. Warren (1994) bruker en videre definisjon og opererer derfor med sedentisme i denne perioden. I denne artikkelen benyttes også en relativt vid definisjon. Sedentisme forstås her som en situasjon hvor lokalgruppene (befolkningsenheter bestående av flere familiegrupper) oppholder seg på samme sted i minst 6 måneder av året og at mindre grupper (små familiegrupper eller aktivitetsgrupper) kommer tilbake til disse stedene etter kortere, sesongmessige fravær (Kent 1989:2). Ut fra denne definisjonen kan en sedentær gruppe karakteriseres ved tre trekk som kan erkjennes arkeologisk: Bredt ressursgrunnlag, sammenhengende bruk av boplassen i minst to sesonger og hyppig gjenbruk av samme boplass.

Disse tre punktene drøftes inngående et annet sted (Bergsvik 2001), og det vil føre for langt å gjenta argumentasjonen her. Konklusjonene er imidlertid følgende: Gruppene som brukte Kotedalen utnyttet hele tiden et bredt spekter av ressurser, deriblant en rekke fiskearter. Alle fasene var bebodd mer enn to sesonger sammenhengende. Boplassen viste også omfattende spor etter gjenbruk med relativt korte mellomrom. Ut fra kriteriene over kan derfor alle gruppene i de nevnte fasene karakteriseres som sedentære.

Under diskusjonen av datamaterialet fra tidligmesolittisk tid ble det poengtert at boplassen på Kotedalen (fase 1) var spesiell. Datamaterialet derfra kunne derfor ikke tillegges så mye vekt for tolkninger av bosetningsmønstre i et overordnet perspektiv. Spørsmålet er om

det samme gjelder de senmesolittiske og neolittiske fasene på den samme lokaliteten. Mye tyder på at Kotedalen ikke er spesiell i forhold til andre boplasser i disse fasene. Ved Fosnstraumen er det gravet ut to lokaliteter som deler mange av Kotedalens trekk: Ramsvikneset (Bakka 1964, Bakka 1993) og Snekkevik 1 (Bergsvik 1988). Ved Skatestraumen er det også gravet ut tilsvarende boplasser: Lok. 14 og 17 Havnen, lok. 30 Nygård, Lok. 23 og 28 Gloføyk og lok. 1 og 6 Haukedal (Bergsvik 1999, Bergsvik in press, Olsen in prep.). Ingen av de nevnte lokalitetene har så omfattende osteologisk eller paleobotanisk materiale som Kotedalen, men dette skyldes trolig dårligere bevaringsforhold, ikke forskjeller i type lokalitet. I likhet med Kotedalen er de alle tolket som resultater av lengre, sammenhengende opphold av familiegrupper. Tilsvarende funksjonsmessige tolkninger kan også gis deler av det registrerte materialet som presenteres her (fig. 8). Under registreringene omkring Fosnstraumen og Skatestraumen viste det seg at lokaliteter som var store, hadde tykke funnførende lag, høy funntetthet og stor råstoffvariasjon. De var også representert med kulturlag, ofte med brente bein. I Vest-Norge blir organisk materiale raskt nedbrutt på grunn av det våte og milde klimaet. Dersom folk bare hadde bodd her i korte perioder ville en derfor forventet at møddingene var blitt dekompostert og nøytralisert. Ettersom kulturlagene blir funnet, antas det derfor at denne type lokaliteter isteden er resultatene av lange, kontinuerlige opphold og gjentatt bruk på de samme stedene (langtidslokaliteter) tilsvarende Kotedalen. Figur 8 viser at langtidslokalitetene konsentrerer seg omkring Fosnstraumen og Skatestraumen i senmesolittisk tid så vel som i tidlig/mellomneolittisk tid.

Langtidslokaliteter finnes altså i liten grad utenfor strømmene. På Kollsnes og Soltveit er det bare registrert mindre lokaliteter uten kulturlag, med liten variasjon i råmaterialer, tynne funnførende lag og lav funntetthet (korttidslokaliteter). Arne Johan Nærøy (1994) har gravet ut flere slike lokaliteter på Kollsnes i Øygarden fra neolittisk tid. Hans analyser av materialet tyder på at det dreier seg om besøk av mindre familiegrupper og resultater av mer sporadiske opphold av spesialiserte fangstgrupper. Men både familiegruppene og aktivitetsgruppene som brukte Kollsnes var, ifølge Nærøy, kun på Kollsnes i sesongene. Resten av året antar han ble tilbrakt ved tidevannsstrømmene lengre inn i landet (Nærøy 2000:207). En teori om at ulike deler av kystregionen var integrert flere forskjellige, romlige avgrensede bosettingsmønstre støttes for øvrig av andre forskere som har drøftet både boplassmateriale og regionale distribusjoner av redskapsmateriale (Alsaker 1987, Bjørgo 1981:161, Olsen 1992:255, Olsen og Alsaker 1984).

En kan derfor konkludere med at befolkningen i senmesolittisk og neolittisk tid var sedentære og at tidevannsstrømmene ubrutt i over 5000 år utgjorde sentrale punkter eller kjerneområder i den sedentære organisasjonen. Dette innebar en radikal endring i forhold til foregående periode, hvor befolkningen trolig hadde en høyst mobil livsform, og hvor strømmene ikke var spesielt viktige. Spørsmålet er: Hvorfor fikk strømmene en slik sentral posisjon ved overgangen til senmesolittisk tid, og hvorfor fortsatte de å ha det så lenge? Antagelig finnes det ikke noe enkelt og entydig svar på dette, for mange faktorer kan ha spilt inn. Her skal jeg ta for meg både økonomiske, sosiale og ideologiske faktorer som kan ha vært viktige for den lokale befolkningen.

Rike ressurser og gode kommunikasjoner

En årsak til at tidevannsstrømmene ble tatt så mye i bruk kan være endringer i næringsgrunnlaget. Beinmaterialet fra senmesolittiske hellere og åpne boplasser tyder på at fiske sto for en vesentlig andel av det økonomiske grunnlaget i denne perioden, og dette er en tendens som fortsetter i yngre steinalder (Jansen 1972:53, Hufthammer 1992:49,50, Olsen 1976:113). Som det ble dokumentert innledningsvis er fisket i tidevannsstrømmene bedre og mer stabilt enn noen andre steder på kysten. Dersom det fant sted en endring fra jakt på pattedyr til mer vekt på fiske i løpet av overgangen til senmesolittisk tid, så har tidevannsstrømmene blitt mer attraktive enn før. De rike fiskeressursene kan dermed være en vesentlig del av forklaringen på de sterke konsentrasjonene av boplasser på disse stedene. En annen «økonomisk» faktor som kan ha spilt en rolle er gode kommunikasjoner. Spesielt Skatestraumen ligger svært gunstig til i forhold til ferdsel (fig. 2). Folk på reise sørover fra indre Nordfjord var nødt til å passere den. Lea for dagens sør- og nordgående båttrafikk ligger også her; yttersiden av Bremangerlandet er temmelig utsatt i dårlig vær. Lokaliseringen på innsiden av Bremangerlandet og ved utløpet av Nordfjorden er derfor strategisk for kommunikasjoner både øst-vest og nord-sør: Folk som bodde ved Skatestraumen var optimalt plassert med hensyn til avstander for reiser inn i fjorden på fangst eller langs kysten til andre grupper.

Sosiale faktorer

I motsetning til tidligmesolittisk tid kjennetegnes den senmesolittiske og neolittiske situasjonen ved lange, kontinuerlige opphold ved tidevannsstrømmene, men også ved hyppig gjenbruk av de samme boplassene i hundrevis av år. En kan forvente at folk etter hvert har knyttet sterke bånd til dette landskapet. I denne forbindelse peker Engelstad (1990) og Ames (1991) på at sedentisme ikke bare kan forstås som en måte å organisere seg rundt ressursene på, men også som en spesiell måte å konstruere landskapet på sosialt, hvor bosetningsmønstre og kulturelle mønstre blir fiksert og vedlikeholdt over et lengre tidsrom. Det en er inne på her, er trolig det viktige bindeleddet mellom sedentisme og territorialitet: Det dreier seg i bunn og grunn om en gruppes tilhørighet og rettigheter i forhold til andre. Det er mange etnografiske studier omkring territorialitet blant jegere-fiskere fra områder hvor folk også har vært sedentære. Indianerne på Nordvestkysten av Amerika er gode eksempler på dette. Her er lokalgruppene de største territoriale enhetene, og disse har rettighetene til bruken av spesielle steder i en større region. Det dreier seg om landsbyer, fiskeelver, steder med mye bær eller vilt, strender, kilder, hellige plasser og spesielle handelsruter. Folk i lokalgruppene forsvarer disse lokalitetene mot uvedkommende, mens andre steder igjen kan være åpne for alle (Blackman 1990:249, de Laguna 1983:79, Drucker 1951, Richardson 1982). Etter mitt syn kan territorialitet i denne betydningen være med på å forklare hvorfor tidevannsstrømmene har vært så attraktive så lenge. For de første menneskene som valgte å bli boende lenge ved tidevannsstrømmene var det kanskje de rike ressursene som trakk mest. Men dette kan ha endret seg relativt raskt. Etter hvert kan sosiale faktorer ha betydd vel så mye. Den sterkeste av disse har kanskje vært følelsen av tilhørighet. Den klare kontinuiteten i bosetning som kommer fram ved Fosnstraumen og Skatestraumen var trolig resultater av nedar-

vet tilhørighet til steder og ressurser. Likevel skal ikke slike territoriale relasjoner sidestilles med eksklusivt formalisert eierskap slik det praktiseres i moderne kapitalistiske stater. Selv om det utvilsomt har vært elementer av økonomisk og sosial maksimering til stede, kan andre aspekter ha vært like viktige. Mange undersøkelser av territorialitet blant jegerfolk viser at folk også er *eiet av* stedene og at de derfor har *forpliktelse* mot stedene. Disse relasjonene har sammenheng med nettverkene av historier om forfedre og opprinnelsesmyter som er knyttet til det spesielle landskapet. Steder og ressurser må derfor oppsøkes og pleies med jevne mellomrom for å tilfredsstille forfedrene. For urinnvånerne i Australia viser Howard Morphy (1995) at folk bekrefter sin tilknytning til stedene ved å demonstrere kunnskap om skapelsesmytene i topografien. Dette er i sin tur knyttet opp mot kunnskap om topografien selv; en kunnskap som bare kan tilegnes ved å være sammen med eldre mennesker i det spesielle landskapet. Territorialitet blant jegere og fiskere kan derfor ofte sees på som en sum av både sosiale, økonomiske og mytologiske bånd til land (Peterson og Long 1986, Stanner 1965) og dette gjør båndene mye sterkere enn om bare ett av disse aspektene var til stede.

Dersom slike komplekse territoriale følelser og bånd var relevante i vårt tilfelle, ville det være svært vanskelig for konkurrerende grupper fra andre steder å etablere seg på boplassene ved tidevannsstrømmene, selv om beboerne var midlertidig fraværende. Når de ankom Fosnstraumen ville de umiddelbart ha kunnet se forlatte hus og andre strukturer på land. For Kotedalens tilfelle ville de også se en stor rydning bak boplassen (Kaland 1992:87). Selv om disse rydningene antagelig kan relateres til husholdsaktiviteter, har de sikkert også tjent symbolske funksjoner. Mark Varien uttrykker dette ganske godt for Mesa Verde-indianerne: «Spesielt når det gjelder bosetninger hvor enhetene splittes opp i sesongene, så vil synlige bosetningsspor i terrenget angi eierskap til ressursene i området som ligger i umiddelbar nærhet ... selv om vi ikke kan dekode den konkrete meningen nye brukere ga disse merkene, så kan vi være sikker på at de var en del av det sosiale landskapet» (Varien 1999:210).

Ideologiske faktorer

Tidevannsstrømmene har høyst sannsynlig stått svært sentralt i bevisstheten til de som bodde der. Det var ikke bare en hvilken som helst plass. Mange mennesker har tilbrakt store deler av sine liv der. Der har de fått høre historier, sagn og myter, og disse historiene var gjerne knyttet til spesielle steder og ble fortalt videre til neste generasjon. De kjente hver knaus og hver stein på land og de hadde full oversikt over grunner og strømmer i sjøen. Det som i dag ser ut som et ordinært naturlandskap, var altså et *kulturlandskap* i steinalderen, beheftet med et utall av minner, opprinnelsesmyter og forestillinger. Det skal ikke mye fantasi til for å forestille seg at tilhørigheten og båndene til dette landskapet må ha vært sterke, og at de må ha utgjort en viktig del av identiteten til menneskene som kom herfra.

En av mytene som kan ha vært knyttet til disse stedene kan ha sammenheng med strømmen som *naturfenomen*. I sitt arbeid om boplassene fra yngre steinalder på Bjorøy på Sotra mener Jan Ivar Trones at Vatlestraumen kan ha hatt en mytisk betydning for boplassfolkene (Trones 1998:54 ff.). Bakgrunnen for Trones' antagelser er etnologiske data om havet fra kystkulturer i Nordland, hvor en mengde historier og sagn handler om krefter og vesener i

sjøen og hvor fiskerne forholdt seg til disse mytene gjennom atferd og handlinger. Trones bruker ikke disse historiene som direkte analogier, men som eksempler på at førmoderne folks atferd i landskapet ikke bare forholder seg til det vi i dag tenker på som nyttig og praktisk. Det er snarere slik at økonomiske, sosiale og ideologiske faktorer alle virker inn og strukturerer folks handlinger. Blant tradisjonsfolk er selvsagt ikke alle steder er like sterkt ladet med myter. Ofte dreier det seg om karakteristiske naturformasjoner som også vi i dag opplever som forskjellig fra landskapet omkring (Bradley 2000). Dersom vi holder oss i Nord-Skandinavia viser det samiske etnologiske materialet at elver, stryk, spesielle fjell eller kampesteiner ofte er tillagt spesiell mening. De kan knytte an til en spesiell historisk hendelse, men de kan også tillegges en mer overordnet mytologisk betydning, ved at de symboliserer et viktig element i trosforestillingene (se eksempler i Manker 1957 og Mulk 1994). Tidevannsstrømmer – i alle fall de kraftigste – kan karakteriseres som spesielle naturformasjoner. Som Trones (1998:55) framholder, hadde sannsynligvis folk i steinalderen på Vestlandet et spesielt forhold til strømmene, fordi de «...vender fire ganger i døgnet, varierer i styrke ettersom det er fullmåne eller halvmåne, og «bringer med seg» mest fisk når strømmen er sterkest.». Det er selvsagt umulig å få sikker innsikt i den spesielle mytologiske betydningen tidevannsstrømmene har hatt for befolkningen som bodde der i steinalderen. Likevel kan man godt forestille seg at strømmene kan ha vært «gode å tenke med», altså at de kan ha fungert som metaforer for det sykliske ved tilværelsen; for det som forsvinner og som vender tilbake. Dersom strømmene har hatt slike grunnleggende forestillinger knyttet til seg, ville de ha gjort stedene mer attraktive enn om de bare var gode fiskeplasser.

Avslutning

Arkeologenes grunnleggende datamateriale er resultater av atferd og handlinger. Vi har ikke direkte tilgang til folks ideer og oppfatninger, og har dermed ikke mulighet for å få klare og entydige svar på spørsmål om *hvorfor* ting har skjedd. Vi er på langt sikrere grunn når vi skal undersøke *om* de har skjedd og *når* de har skjedd. Når eksperter på fangststeinalderen har beveget seg inn på diskusjoner om årsaker, så har det derfor ofte vært gjort med stor forsiktighet, og de har som regel holdt seg til forklaringer som tar utgangspunkt i den moderne verdens rasjonelle tenkemåte. Ettersom skillene mellom økonomiske, sosiale og ideologiske forhold er sterkt markert i vår kultur, og ettersom økonomi har vært ansett som det sikreste felt å undersøke for steinalderarkeologer, er det økonomi og praktisk nytte man har grepet fatt i og brukt som forklaring på nesten all type atferd blant forhistoriske jeger-fiskerfolk. Bare når materialet en sjelden gang ikke har latt seg forklare som resultat av rasjonelle økonomiske valg, har man dristet seg et trinn eller to opp på stigen av tolkningsnivåer.

Men spørsmålet er om vårt skille mellom økonomi, sosiale forhold og ideologi lar seg projisere over jeger-fiskerfolk i steinalderen. Skal man dømme etter etnografiske arbeider blant denne type samfunn (se for eksempel Descola and Pálsson 1996, Kent 1989) kan det tvert i mot synes som om disse aspektene isteden er tett sammenvevet og dypt avhengige av

hverandre. Kent bruker blant annet hvalfangsten blant Nootka og Makah indianerne på Nordvestkysten av Amerika som eksempel på dette. Her har hvalen en viss økonomisk betydning som matressurs, men samtidig er hvalfangst i høy grad også knyttet til prestisje og sosial anerkjennelse for de som er i stand til å fange den. I tillegg har hvalfangst en uomtvistelig plass i mytologiske sammenhenger hvor den fortelles om og portretteres til stadighet. Dersom vi bare fokuserte på hvalene som næringsgrunnlag ville således forståelsen av de indianske gruppene bli snever og fattig og dessuten grovt feilaktig. Som Johan Hegardt (1997:245 ff.) påpeker, har arkeologer en forpliktelse til etter beste evne å leve seg inn i de forhistoriske menneskenes situasjon og se saken fra deres side. Jeg tror vi derfor gjør folk i steinalderen på Vestlandet grov urett dersom vi reduserer og forenkler deres forhold til strømmer og steder til bare å være et spørsmål om å sikre næringsgrunnlaget.

I denne artikkelen har jeg – med utgangspunkt i at tidevannsstrømmene er spesielt rike på marine ressurser – testet hypotesen om de var spesielt mye brukt i steinalderen. Dette ble gjort ved å sammenlikne fire prøvestikk-registrerte områder som lå i ulike topografiske situasjoner. To av dem lå ved tidevannsstrømmer (Fosnstraumen og Skatestraumen), én lå på en øy på ytterkysten (Kollsnes) og én inne i en vik på en innlandsøy (Soltveit). Lokalteter fra tre perioder – tidligmesolittisk tid, senmesolittisk tid og tidlig/mellomneolittisk tid – ble sammenliknet. Resultatet av testen viste at det tidligmesolittiske materialet var klart forskjellig fra mønsteret i de etterfølgende periodene. De tidligmesolittiske boplassene viste ingen spesiell tilknytning til tidevannsstrømmene, mens senmesolittiske og neolittiske boplasser klart konsentrerte seg der. De forskjellige mønstrene har antagelig sammenheng med at livsformene var forskjellige: De tidligmesolittiske menneskene hadde en grunnleggende mobil livsform; de flyttet fordi de levde av mobile dyr, men også fordi de måtte trefte andre mennesker, kanskje også fordi de ikke følte noen spesiell tilknytning til det landskapet de brukte. Folk i senmesolittisk- og neolittisk tid var derimot sedentære fangstfolk. For dem var tidevannsstrømmene optimale, for her var det spesielt rike og stabile marine ressurser, og det var mest praktisk å bo i nærheten av de gode fiskeplassene. Men andre faktorer kan også ha vært sentrale. Folk tilbrakte mesteparten av sine liv på boplassene ved strømmen. Følelsen av tilhørighet til stedene kan derfor ha vært vel så viktig som at fisket var godt. I tillegg kan tidevannsstrømmene – som de spesielle naturformasjonene de faktisk er – ha hatt en viktig plass i verdensbildet til boplassfolkene på Vestlandet i steinalderen.

Summary

Channels and places in Stone Age western Norway

In the research on the Stone Age of western Norway, tidal current channels at the coast have received much attention. It is generally held that the channels have a high productivity on marine resources, and that they therefore were central in the settlement patterns of the Mesolithic and Neolithic populations. The purpose of the paper is to investigate the validity of these assumptions by (1) collecting ethnological and biological information on the produc-

tivity of the channels relative to other topographical situations, (2) comparing the results of surveys and excavations from environments as different as an inland bay (Soltveit), an exposed island (Kollsnes) as well as tidal current channels (Fosnstraumen and Skatestraumen), and (3) exploring alternatives to the «subsistence bias» that has, until now, characterised interpretations of Stone Age settlement patterns of western Norway.

The ethnological and biological data confirmed the hypothesis that the tidal current channels are extraordinarily productive areas for marine resources. The results of the test pit surveys and excavations indicated that the early Mesolithic sites did not concentrate around the channels. The Late Mesolithic and Early/Middle Neolithic sites, on the other hand, were mainly found there. These different patterns can probably be related to different lifeways: The early Mesolithic groups seem to have subscribed to basically residentially mobile patterns, and may not have felt attached to places and landscapes to the same degree as later. The late Mesolithic and Early/Middle Neolithic people were sedentary hunter-fishers, and for them, the rich channels offered optimal conditions for long term occupations. However, other factors than convenience may have played important roles. It is argued that the unbroken traditions of occupation of the channels may also be the result of a strong sense of belonging among the local groups, and that these attachments may have been strengthened by the fact that the tidal current channels were natural places of particular kinds.

Litteratur

- Aksnes, D. L. 1988: Biologiske forutsetninger for ekstensivt oppdrett av torsk i fjorder – en modellstudie av den biologiske bæreevnen Masfjorden. *Sogn og Fjordane Distriktshøgskule Skrifter* 1988: 88-107.
- Alsaker, S. 1987: *Bømlø – steinalderens råstoffsentrum på Sørvestlandet*. Bergen, Historisk museum, Universitetet i Bergen.
- Ames, K. M. 1991: Sedentism: a temporal shift or a transitional change in hunter-gatherer mobility patterns? I S. A. Gregg (red.): *Between Bands and States*, 108-134. Carbondale, Southern Illinois University Press.
- Bakka, E. 1964: Steinaldergranskingar i Nordhordland 1960-63. *Frå Fjon til Fusa. Årbok for Nord- og Midthordland Sogelag* 1964:9-42.
- Bakka, E. 1993: Ramsvikneset – a sub neolithic dwelling place in Western Norway. I B. Solberg (red.): *Mimneskrift Egil Bakka, Arkeologiske skrifter* 7, 21-69. Bergen, Historisk museum, Universitetet i Bergen.
- Bang-Andersen, S. 1995: Coast/inland relations in the Mesolithic of southern Norway. *World Archaeology* 27: 427-443.
- Bergsvik, K. A. 1988 Innberetning fra utgravningene av lok. 1 Snekkevik, Austrheim kommune, Hordaland. Upublisert rapport i topografisk arkiv, arkeologisk avdeling. Bergen Museum, Universitetet i Bergen.
- Bergsvik, K. A. 1989 Arkeologisk registrering av vegtraseer Soltveit – Straume, Radøy. Ombygging av RV 409. Upublisert rapport i topografisk arkiv, arkeologisk avdeling. Bergen Museum, Universitetet i Bergen, Bergen.
- Bergsvik, K. A. 1991: Ervervs- og bosetningsmønstre langs kysten av Nordhordland i steinalder belyst ved funn fra Fosnstraumen. En arkeologisk og geografisk analyse. Upublisert hovedfagsoppgave, Universitetet i Bergen.

- Bergsvik, K. A. 1995: Bosetningsmønstre på kysten av Nordhordland i steinalder. En geografisk analyse. I K. A. Bergsvik, S. Nygård og A. J. Nærøy (red.): *Steinalderkonferansen i Bergen 1993, Arkeologiske skrifter* 8, 111-130. Bergen, Arkeologisk institutt, Universitetet i Bergen.
- Bergsvik, K. A. 1999: Steinalderundersøkelsene ved Skatestraumen, Sogn og Fjordane. I L. H. Dommasnes og G. Mandt (red.): *Arkeologiske skrifter fra Universitetet i Bergen* 10, 5-26. Bergen, Universitetet i Bergen.
- Bergsvik, K. A. 2001: Sedentary and mobile hunter-fishers in stone age Western Norway. *Arctic Anthropology* 38:2-26.
- Bergsvik, K. A. in press: Arkeologiske undersøkelser ved Skatestraumen. Bind I. *Arkeologiske avhandlinger og rapporter fra Universitetet i Bergen*. Bergen Museum, Universitetet i Bergen.
- Binford, L. R. 1980: Willow smoke and dog's tails: hunter gatherer settlement systems and archaeological site formation. *American Antiquity* 45: 4-20.
- Bjerck, H. B. 1987: The Fosna-Nøstvedt problem. A consideration of archaeological units and chronozones in the south norwegian Mesolithic period. *Norwegian Archaeological Review* 19: 103-121.
- Bjerck, H. B. 1993: Mesolithic site types and settlement patterns at Vega, Northern Norway. *Acta Archaeologica* 60: 1-32.
- Bjerck, H. B. 1995: The North Sea Continent and the pioneer settlement of Norway. I A. Fisher (red.): *Man and Sea in the Mesolithic*, 131-144. Oxford, Oxbow Books.
- Bjerck, H. B. og B. Ringstad. 1985: De kulturhistoriske undersøkelsene på Tjernagel, Sveio, *Arkeologiske rapporter* 9. Historisk museum, Universitetet i Bergen.
- Bjørge, T. 1981: Flatøy. Et eksempel på steinalderens kronologi og livbergingmåte i Nordhordland. Upublisert mag. art. avhandling, Universitetet i Bergen.
- Blackman, M. B. 1990: Haida: traditional culture. I W. Stuttes (red.): *Handbook of North American Indians, Northwest Coast Volume 7*, 240-260. Washington, Smithsonian Institution.
- Bostwick Bjerck, L. og A. B. Olsen. 1983: Kulturhistoriske undersøkelser på Botnaneset, Flora 1981-82, *Arkeologiske rapporter* 5. Bergen, Historisk museum, Universitetet i Bergen.
- Bradley, R. 2000: *An Archaeology of Natural Places*. London, Routledge.
- Brinkmann, A. og H. Shetelig. 1920: Ruskeneset. En stenalders jagtplass, *Norske Oldfund* III. Kristiania, Det Norske Arkeologiske Selskap.
- Brøgger, A. W. 1979: Vårsel og vintersel. I I. Martens og E. Mikkelsen (red.): *Universitetets Oldsaksamling 150 år. Jubileumsårbok*, 21-38. Oslo, Universitetets Oldsaksamling.
- Bull, E. 1936: Nogen vestlandske verksteds- og boplassfund fra steinalderen, *Bergens Museums Årbok. Historisk Antikvarisk rekke* 4:1-43.
- Bøe, J. 1934: Boplassen i Skipshelleren på Straume i Nordhordland, *Bergens Museums Skrifter* Nr. 17. Bergen, A.S. John Griegs Boktrykkeri.
- de Laguna, F. 1983: Aboriginal Tlingit sociopolitical organization. I E. Tooker (red.): *The Development of Political Organization in Native North America*, 71-85. Washington, American Ethnological Society.
- Descola, P. og G. Pálsson. 1996: Introduction. I P. Descola og G. Pálsson (red.): *Nature and Society: Anthropological Perspectives*. London, Routledge.
- Drucker, P. 1951: *The Northern and Central Nootkan tribes*. Washington, Bureau of American Ethnology.
- Engelstad, E. 1990: The meaning of sedentism and mobility in an archaeological and historic context. *Acta Borealia* 7: 21-35.
- Gjessing, G. 1945: *Norges steinalder*. Oslo, Norsk Arkeologisk Selskap.
- Hegardt, J. 1997: Relativ betydelse : individualitet och totalitet i arkeologisk kulturteori, *Occasional Papers in Archaeology* 12. Uppsala, Uppsala universitet.
- Helland, A. 1921: *Topografisk – statistisk beskrivelse over Søndre Bergenhus Amt. Første del*, Kristiania, Aschehoug forlag.

- Helm, J. 1968: The nature of Dogrib socioterritorial groups. I R. B. Lee og I. DeVore (red.): *Man the Hunter*, 118-125. Chicago, Aldine.
- Hjelle, K. L. 1992: Pollenanalytiske undersøkelser innenfor boplassen på Kotedalen. I K. L. Hjelle, A. K. Hufthammer, P. E. Kaland, A. B. Olsen og E. C. Soltvedt (red.): *Kotedalen – en boplass gjennom 5000 år. Bind 2. Naturvitenskapelige undersøkelser*, 91-122. Bergen, Historisk museum, Universitetet i Bergen.
- Hjelmtveit, N. 1976: Fiske som næring i Alenfit skipreide, sett i sammenheng med fiskenæringa elles. *Frå Fjon til Fusa. Årbok for Nord- og Midthordland sogelag 1975*.
- Hufthammer, A. K. 1987: Beinmaterialet fra Bryggen. I I. Øye (red.): *Kystliv. Onsdagskvelder i Bryggens museum 3*. Bergen, Bryggens museum.
- Hufthammer, A. K. 1992: De osteologiske undersøkelserne fra Kotedalen. I K. L. Hjelle, A. K. Hufthammer, P. E. Kaland, A. B. Olsen og E. C. Soltvedt (red.): *Kotedalen – en boplass gjennom 5000 år. Bind 2. Naturvitenskapelige undersøkelser*, 9-64. Bergen, Historisk museum, Universitetet i Bergen.
- Indrelid, S. 1975: Problems relating to the Early Mesolithic Settlement of Southern Norway. *Norwegian Archaeological Review* 8: 1-18.
- Indrelid, S. 1996: *Strilesoga. Bind 1. Frå steinalder til vikingtid*. Bergen, Eide.
- Jansen, K. 1972: Grønehellere, en kystboplass. Upublisert mag. art. avhandling, Universitetet i Bergen.
- Kaland, P. E. 1984: Holocene shore displacement and shorelines in Hordaland, Western Norway. *Boreas* 13: 203-242.
- Kaland, P. E. 1992: Pollenanalytiske undersøkelser utenfor boplassen i Kotedalen. I K. L. Hjelle, A. K. Hufthammer, P. E. Kaland, A. B. Olsen og E. C. Soltvedt (red.): *Kotedalen – en boplass gjennom 5000 år. Bind 2. Naturvitenskapelige undersøkelser*, 65-90. Bergen, Historisk museum, Universitetet i Bergen.
- Kent, S. 1989: Cross-cultural perceptions of farmers as hunters and the value of meat. I S. Kent (red.): *Farmers as Hunters: the Implications of Sedentism*, 1-17. Cambridge, Cambridge University Press.
- Kristoffersen, K. 1995: De arkeologiske undersøkelserne på Bjørøy 1992-1995, *Arkeologiske Rapporter* 20. Bergen, Arkeologisk institutt, Universitetet i Bergen.
- Kristoffersen, S. 1990: *FV 018 Austvik – Brandasund 1988-1990, Arkeologiske Rapporter* 13. Bergen, Historisk museum, Universitetet i Bergen.
- Larsson, L. 1990: The Mesolithic of Southern Scandinavia. *Journal of World Prehistory* 4: 257-310.
- Lie, R. W. 1988: Oversikt over Norges faunahistorie. *Naturen* 1988: 225-232.
- Lie, R. W. 1990a: Oversikt over Norges faunahistorie (II). Boreal tid. *Naturen* 1990: 68-75.
- Lie, R. W. 1990b: Oversikt over Norges faunahistorie (III). Atlantisk tid (8000-5300 før nåtid). *Naturen* 1990: 212-219.
- Lillehammer, A. 1994: *Aschehougs Norgeshistorie bind 1. Fra jeger til bonde: Inntil 800 e.Kr.* Oslo, Aschehougs forlag.
- Manker, E. 1957: *Lappernas heliga ställen: kultplatser och offerkult i belysning av Nordiska Museets och riksantikvariernas fältundersökningar*. Stockholm, Nordiska Museet.
- Morphy, H. 1995: Landscape and the reproduction of the ancestral past. I E. Hirsch og M. O'Hanlon (red.): *The Anthropology of Landscape: Perspectives on Space and Place*, 184-209. Oxford, Oxford University Press.
- Mulk, I.-M. 1994: Sacrificial places and their meaning in Saami society. I D. L. Carmichael, J. Hubert, B. Reeves og A. Schanche (red.): *Sacred Sites, Sacred Places*, 121-131. London, Routledge.
- Nesje, A. og M. Kvamme. 1991: Holocene glacier and climate variations in western Norway: Evidence for early Holocene glacier demise and multiple Neoglacial events. *Geology* 19: 610-612.
- Nygaard, S. 1987: Socio-economic developments along the southwestern coast of Norway between 10.000 and 4.000 bc. I P. Rowley-Conwy, M. Zvelebil og H. P. Blankholm (red.): *Mesolithic North-west Europe: Recent Trends*, 147-154. Sheffield, The Department of Archaeology and Prehistory, University of Sheffield.

- Nygaard, S. 1990: Mesolithic western Norway. I P. M. Vermeersch og P. Van Peer (red.): *Contributions to the Mesolithic in Europe*, 227-237. Leuven, Leuven University Press.
- Nærøy, A. J. 1993: Chronological and technological changes in Western Norway 6000-3800 BP. *Acta Archaeologica* 63 – 1992: 76-95.
- Nærøy, A. J. 1994: Troll-prosjektet. Arkeologiske undersøkelser på Kollsnes, Øykarden k., Hordaland, 1989-1992, *Arkeologiske Rapporter* 19. Bergen, Historisk museum, Universitetet i Bergen.
- Nærøy, A. J. 2000: Stone Age Living Spaces in Western Norway, *BAR International Series* 857. Oxford, BAR.
- Olsen, A. Bruen. 1992: *Kotedalen – en boplass gjennom 5000 år. Bind 1: Fangstbosetning og tidlig jordbruk i vestnorsk steinalder: Nye funn og nye perspektiver*. Bergen, Historisk museum, Universitetet i Bergen.
- Olsen, A. Bruen in prep: Arkeologiske undersøkelser ved Skatestraumen. Bind II. *Arkeologiske avhandlinger og rapporter fra Universitetet i Bergen*. Bergen Museum, Universitetet i Bergen.
- Olsen, A. Bruen og S. Alsaker. 1984: Greenstone and diabase utilization in the stone age of Western Norway: Technological and socio-cultural aspects of axe and adze production and distribution. *Norwegian Archaeological Review* 17: 71-103.
- Olsen, H. 1976: Skipshelleren, osteologisk materiale. Upublisert avhandling, Universitetet i Bergen.
- Peterson, N. og J. Long. 1986: *Australian Territorial Organization*. Sydney, University of Sydney.
- Rafferty, J. 1985: The archaeological record of sedentariness: recognition, development, and implications. *Advances in Archaeological Method and Theory* 8: 113-56.
- Randers, K. og S. Höglin. 1988: Valderøya Vest 1986-1987, *Arkeologiske Rapporter* 12. Bergen, Historisk museum, Universitetet i Bergen.
- Richardson, A. 1982: The control of productive resources on the Northwest Coast of North America. I N. M. Williams og E. S. Hunn (red.): *Resource Managers: North American and Australian Hunter-Gatherers. Selected Symposium* 67, 93-112. Boulder, Colorado, American Association for the Advancement of Science.
- Shetelig, H. 1922: *Primitive tider i Norge*. Bergen, John Griegs Forlag.
- Simpson, D. N. 1992: Archaeological Investigations at Krossnes, Flatøy 1988-1991. *Arkeologiske Rapporter* 18. Bergen, Historisk museum, Universitetet i Bergen.
- Simpson, D. 1999: Lithic raw material frequencies and the construction of site chronology. I J. Boaz (red.): *The Mesolithic of Central Scandinavia. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter. Ny rekke nr. 22*. Oslo, Universitetets Oldsaksamling.
- Stanner, W. E. H. 1965: Aboriginal territorial organization: estate, range, domain and regime. *Oceania* 36: 1-26.
- Sæbø, Å. 1985: Heimefiske i Sæbø og Manger. *Frå Fjøn til Fusa. Årbok for Nord- og Midthordland sogelag* 1985:92-93.
- Trones, J. I. 1998: Om ulike kvinner og menn i yngre steinalder. Tolkninger av boplassorganisering på Vestlandet. *Viking* LXI: 37-70.
- Varién, M. D. 1999: *Sedentism and Mobility in a Social Landscape: Mesa Verde and Beyond*, Tucson, The University of Arizona Press.
- Warren, J. E. 1994: Coastal sedentism during the Atlantic period in Nordhordland, Western Norway? The middle and late Mesolithic components at Kotedalen. Upublisert M.A., avhandling, Memorial University of Newfoundland.
- Woodman, P. 1993: From Ferriter's Cove to Finnmark. *Acta Archaeologica* 63: 57-76.
- Ågotnes, A. 1981: Bosetningsmønster og livbergingsform i steinalderen i Vindenesområdet. *Frå Fjøn til Fusa. Årbok for Nord og Midthordland sogelag* 1981: 7-63.

Trondenes gjennom tre tusen år

I Nordland og Troms har det vært gjort flere pollenanalytiske undersøkelser av tidlig bosetnings- og jordbrukshistorie i de siste tretti år. Disse er beskrevet både i tidsskrifter (Vorren 1979, 1986, Nilssen 1988, Vorren et al. 1990, Moe 1991) og i upubliserte hovedfagsoppgaver (Nilssen 1983, Moltu 1988, Jensen 1991, Tveraabak 1995). Ut fra disse undersøkelsene ser det ut til at menneskers påvirkning av vegetasjonen, og etablering av bosetning med jordbruksaktivitet, har gått i flere trinn. De tidligste spor registreres ved lokal reduksjon av skogsareal og utvikling av lyng- og gressdominert vegetasjon samtidig med svake økninger i pollentyper som følger med menneskers aktivitet, og trekullstøv fra ca. 3700-3000 BP (ca. 2100-1270 BC). Disse endringene vises langs det ytre kystområdet (Nilssen 1983, Vorren 1985, Tveraabak 1995). Flere etableringer av gårder fant sted i tidlig metalltid 2900-2400 BP (ca. 1070-450 BC), og i romersk jernalder, ca. 1700 BP (ca. AD 350) (Vorren et al. 1990).

Fra Trondenes i Harstad kommune har fornminneregisteret flere funn, både løsfunn og faste fornminner (Pramli 1999). Denne undersøkelsen tar sikte på å etterspore menneskers aktivitet på Trondenes slik de vises i et pollendiagram.

Metoder

Lokaliteten

Gårdstunet på Trondenes ligger i dag der overgangen til halvøya er smalest (se kart fig. 1). Trondenes gård er nevnt flere ganger i Snorres kongesagaer, og området har flere gravhauger og store nausttuffer fra jernalder (fig. 2) (Simonsen 1991, Pramli 1999). En gårdshaug dekker et større område under og rundt de bygningene som står på gården i dag (Bertelsen 1985). Kirken på Trondenes er en steinkirke fra 1300-1400 AD (Storsletten 1998), men funn tyder på at det tidligere har vært en eller to generasjoner trekirker der kirken nå står (Simonsen 1991).

Omtrent 150 m fra bygningene på dagens gård, rett under en bratt ås, ligger vatnet Laugen. Det er omtrent 300 m langt og 150 m på det bredeste, og ligger 7,5 m over strandlinja. Der er svært lite innsig av vann til Laugen, og utløpet er ikke synlig. Bassenget som nå er Laugen, lå under dagens strandlinje etter istiden og ble isolert fra havet ca. 3200 BP (tilsvarende 1470 BC) (Møller 1989). I dag er Laugen med omgivelser forvaltet som landskapsvernområde karakterisert av en frodig plantevekst ved vannkanten og med et variert fugleliv.

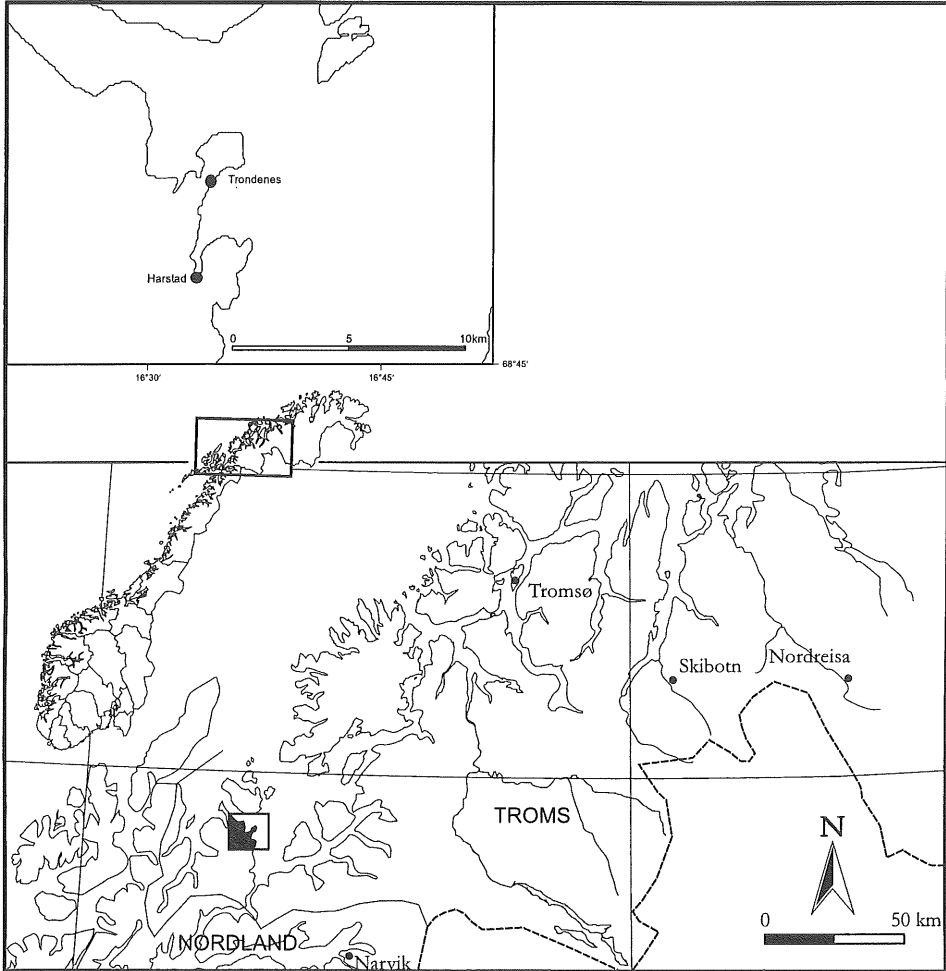

Fig. 1. Kart som viser Trondenes i Harstad kommune, Troms fylke.

Metoder i felt og på laboratoriet

Materialet til pollenanalyse ble hentet i mars 1996 da Laugen var islagt. Målinger av sedimentene i bunnen av vatnet viste en sedimenttykkelse på omtrent 3-4 m over det hele. Prøvestedet ble valgt i den delen av vatnet som ligger nærmest gården. Sedimentene ble tatt opp med et 10 cm russerbor hvor prøvekommeret har én meters lengde. Det ble tatt opp fem overlappende kjerner for å dekke hele sedimentdybden.

Til pollenanalyse ble det analysert 1 cm³ prøver for hver 8 cm, og for hver 4 cm nær endene av kjernene. Prøvene ble preparert med vanlig acetolyse (Fægri og Iversen 1989), og analyse ble foretatt i mikroskop med 40x forstørrelse. Der er også tallet sporer av de salt- og brakkvannsindikerende Hystricosphaeroider: «Hystrix» (hvilesporer av marine mikroalger) og trekullpartikler større enn 15 µm. Til bestemmelse ble brukt Fægri & Iversen

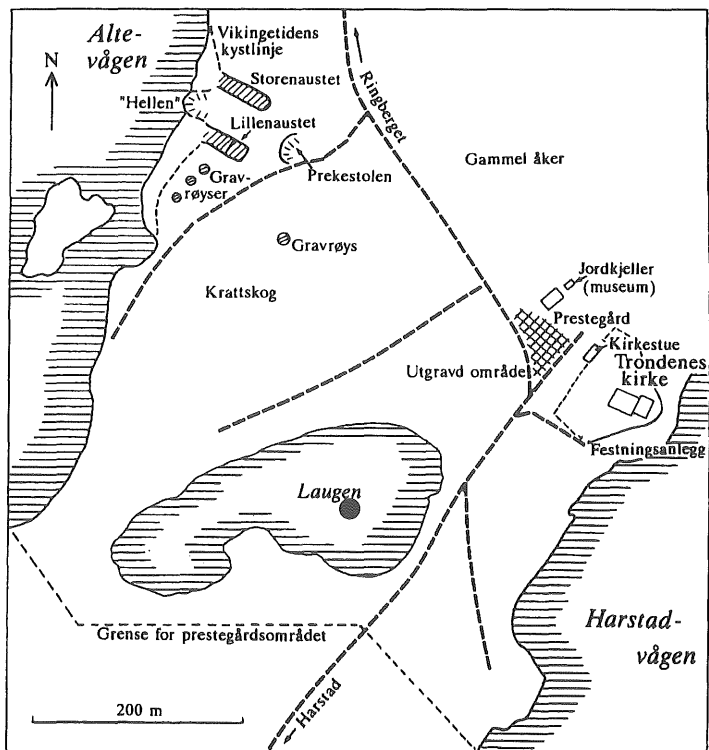

Fig. 2. Kart som viser Laugen og de faste fornminner på Trøndenes (Simonsen1991). Prøvested i Laugen er markert med svart sirkel.

(1989), Punt & Blackmoore (1991), Nilsson (1961) og referansesamlingen ved avdeling for økologisk botanikk, IB, Universitetet i Tromsø. Nomenklatur for karplantene følger Lid & Lid (1994).

Resultatene av analysene er fremstilt som prosentdiagram. Prosentverdiene er regnet ut med basis i alle taxa av karplanter utenom vann- og sumpplanter. De andre plantegruppene, og også alger og trekullpartikler, er fremstilt som prosentverdier på grunnlag av sum for karplanter pluss gruppesum. Pollendiagrammet er fremstilt med programvaren TILIA og TILIA GRAPH, versjon. 2.0 b4 (Grimm 1992).

Dateringene er konvensjonelle bulkdateringer av organisk sediment. Fire av dateringene er utført ved Laboratoriet for Radiologisk Datering, NTNU – Universitetet i Trondheim, og den femte ved Beta-Analytic Inc., Florida, USA.

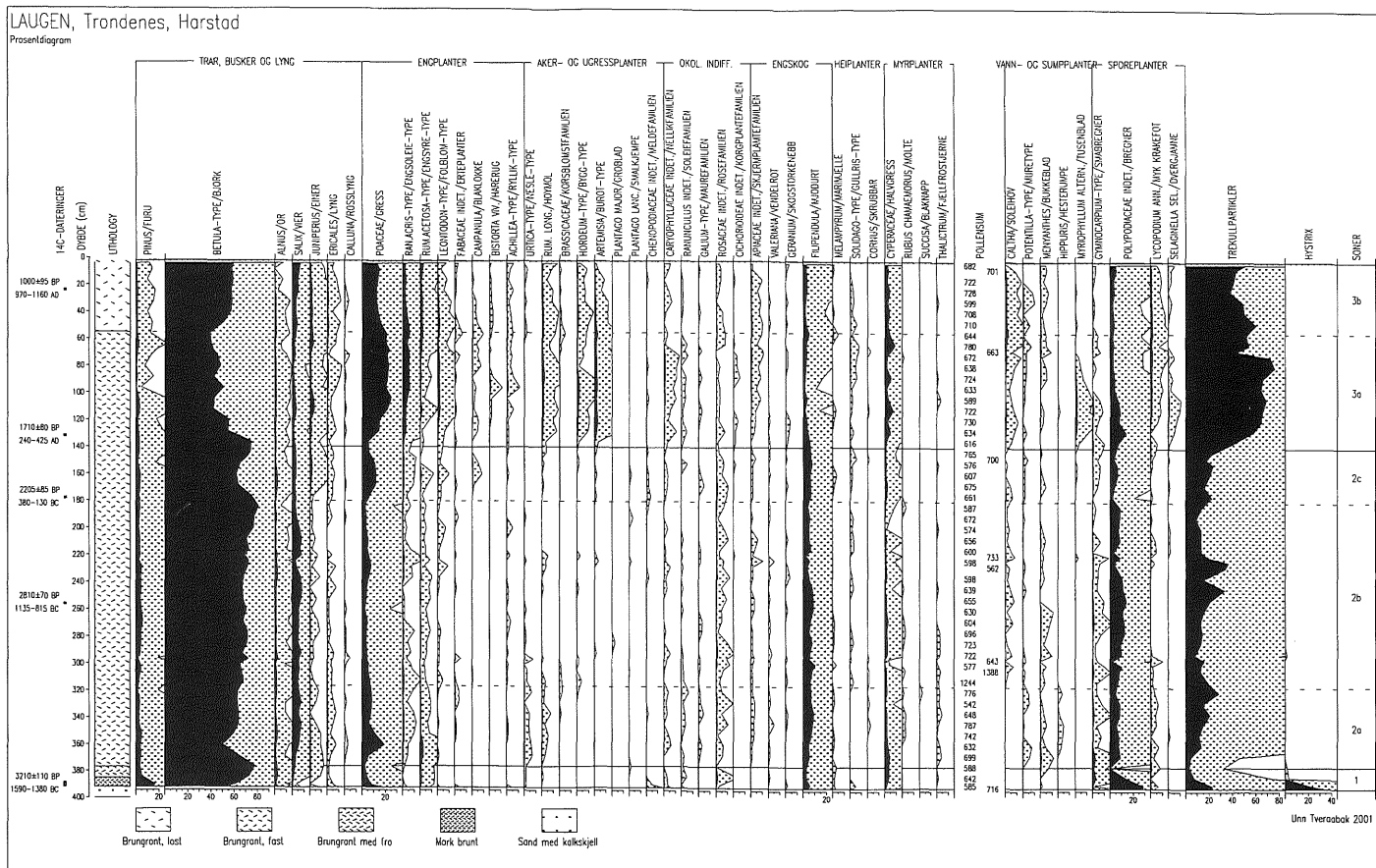

Fig. 3. Pollendiagram fra Laugen, prosentdiagram for de viktigste pollen- og spore-typer. Kurvene viser prosent- og promilleverdier; y-aksen gir dybden av sedimentene. Se teksten for forklaring.

Resultater og diskusjon

Sedimenter

Sedimentene fra Laugen ble tatt opp i fem kjerneprøver. Da den limniske delen av de to nederste kjernene overlappet, ble bare fire kjerner brukt til analysen. Sedimentene er vist med figur fremst i pollendiagrammet (fig. 3). De nederste sedimentene er tydelig marine med skjellrester i fin sand. Ved 392 cm blir sedimentene mørkere og mer organiske. Fra 384 cm skifter fargen til brungrønt, og sedimentene er fast organisk detritus. I dybden 384-376 cm inneholder de frø av bukkeblad (*Menyanthes*). Ovenfor 376 cm er sedimentene organiske med homogent brungrønt materiale uten synlige makrofossiler. De øverste 55 cm har noe løsere konsistens enn materialet nedenfor. Den aller øverste del av sedimentene var så ukonsolidert at mye av materialet rant ut ved prøvetakingen. Sedimenter som skulle ha vist den moderne vegetasjonen, er derfor ikke tatt med her.

Dateringer

Der er fem radiokarbon-dateringer av sedimentene (tab. 1). Dateringene er vist både ved alder BP («radiokarbon-år») og ved kalibrert alder BC og AD. Fordi der kun er fem dateringer, blir mange av tidsangivelsene ved overganger mellom soner og faser interpolerte verdier og derfor ikke helt presise. For den øverste delen av diagrammene er alderen beregnet ved ekstrapolering. Pollendiagrammene viser dateringene på begge måter. Digrammet (fig. 4) viser y-aksen med kalibrerte alder (Stuiver & Pearson 1993). I teksten er det brukt både ^{14}C -alder og kalibrert alder ved beskrivelse og diskusjon av vegetasjonsendringer i diagrammet.

Tab. 1. Tabell med resultater av ^{14}C -dateringene fra Laugen. Laboratoriereferanse er DF (dateringsforslag) nr. 2771.

sediment- dybde i cm	materiale	egen kode	lab. ref.	^{14}C alder før nåtid (BP)	kalibrert alder	$\delta^{13}\text{C}$ ‰
24	innsjøsediment	A6 50	T-1642	1000±70	970-1160 AD	-30,6
132	innsjøsediment	A5 75	7-1672	1710±80	240 - 425 AD	-33,2
178	innsjøsediment	A4 50	T-1641	2205±85	BC 380-130	-33,0
256	innsjøsediment	A3 36	Beta-101892	2810±70	BC 1135 - 815	-25,0
388	innsjøsediment	A1 49	T-12816A	3210±110	BC 1590-1380	-21,6

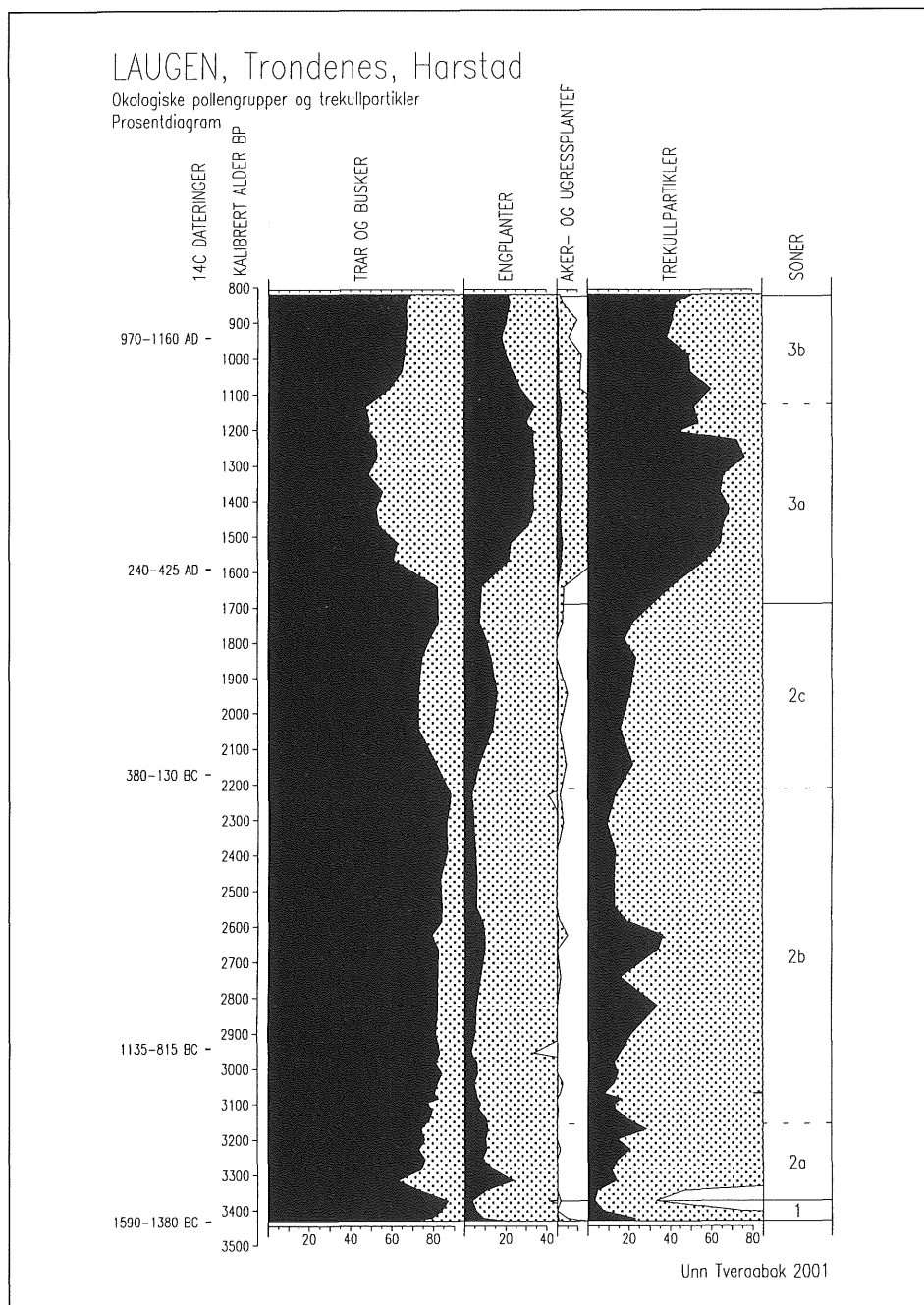

Fig. 4. Pollendiagram fra Laugen, prosentdiagram av de viktigste økologiske gruppene. Kurvene viser prosent- og promilleverdier for de viktigste økologiske gruppene av pollentyper og for trekull; y-aksen gir kalibrert alder. Se teksten for forklaring.

Antropogene soner

Pollendiagrammet (fig. 3 og 4) er delt i soner etter fellestrekk og store endringer i pollen-sammensetningen. Det ene pollendiagrammet (fig. 3) viser de viktigste pollen- og sporetyper (pollentyper eller «pollenarter» er ikke alltid det samme som botaniske arter) med sedimentenes dybde som y-akse. Det andre diagrammet (fig. 4) viser kurven for trekull og samlegrupper for pollen- og sporetyper: trær og busker, og mer eller mindre menneskespredte planter som apofytter (lokale arter som profiterer på menneskers aktivitet) og antropokore (arter oftest introdusert av mennesker). Dette diagrammet har kalibrert alder som y-akse.

De viktigste endringene knytter seg til forholdet mellom pollen fra skogstrær og urter (Fægri & Iversen 1989), og synkrone oppsving av pollen- og sporetyper med spesiell tilknytning til antropogen aktivitet (Iversen 1941, Behre 1986, Vorren 1986). Kurven for trekullpartikler sammenholdt med kurven for trepollen indikerer i hvilken grad mennesker har bidratt til vegetasjonsendringer og vedlikeholdt en kulturbetinget vegetasjon. Det faller naturlig å dele diagrammet inn i tre soner: 1. sone for en periode med brakkvannsmiljø i Laugen, og 2. og 3. sone som viser menneskelig aktivitet med ulik intensitet. De siste to sonene kan deles i flere faser.

Sone 1 – brakkvannsone (1480 BC-1420 BC)

Sonen går over fire prøvenivåer, fra 392 cm til 376 cm, og dateres til 3210- 3160 BP. Prøvene inneholder salt- og brakkvannsindikatoren «*Hystrix*». Den har relativt store verdier i de nederste spektrene, men avtar raskt etter hvert som strandlinjen forskyves og påvirkninger av saltvann blir svakere. De plantene som avspeiles i pollendiagrammet, er slike som tolererer naboskap med et saltvannsmiljø. Av vannplanter har bukkeblad en markert posisjon både med høye pollenverdier og med frø i sedimentene – den har utvilsomt vokst langs kanten av vatnet. Andre pollentyper viser en strandnær vegetasjon med melde (*Chenopodiaceae*), syre (*Rumex acetosa*-type) og høymøl (*Rumex longifolius*). Pollendiagrammet reflekterer også en skog dominert av bjørk (*Betula*-type). Der er også små verdier av or (*Alnus*) og vier/selje (*Salix*). Vier har insektspredte pollen som ikke transporteres langt, og den har trolig vokst like ved vatnet. Diagrammet viser også pollen fra arter som einer (*Juniperus*) og lyng (*Ericales*), arter som avspeiler områder med åpen og tørr vegetasjon. Kurven for trekullpartikler har prosent på over 20 med snitt 10, og viser at mennesker trolig har oppholdt seg i nærheten av Laugen.

Sone 2 BP (1420BC-170 AD)

Denne sonen dekker en stor del av sedimentene, fra 368 cm til 140 cm, og vises i diagrammet over 33 prøvenivåer, ca. 3160-1710 BP. Sonen som helhet domineres av en bjørkekurve med høye prosentverdier. Bjørkekurven starter med nedgang tidlig i sonen, men har så en jevn stigning mot 80% ved 180 cm (ca. 2220 BP som tilsvarende 260 BC). Prosentverdiene er høye også i den øverste delen av sonen. Gjennom nesten hele sonen har den følge av en svak kurve for pollen fra or og furu, og en noe høyere for vier og selje. Samtidig er der relativt høye og sammenhengende kurver for mange bregner (fugletelg-type, bregner ubestemt)

og flere økologisk indifferente urter som ofte følger åpen løvskog: mjøddurt (*Filipendula*), skogstorkenebb (*Geranium*), vendelrot (*Valeriana*), planter i rosefamilien (Rosaceae) og i soleiefamilien (*Ranunculus* indet.). Det er derfor trolig at løvskogen har vokst tett ved og rundt det meste av Laugen, og i den bratte åssiden like bak. Skogen har vært dominert av bjørk, og med or og vier i de fuktige områdene ved vannkanten. I den øverste delen av sonen er en fase med reduksjon av trepollen, mens to tidligere faser markerer seg ved ulikheter i vannfloraen.

Fase 2a (1420 BC-1270 BC) er den tidligste fasen i sonen, fra 376 til 316 cm, ca. 3160-3000 BP. Den begynner med et rent ferskvannsmiljø i innsjøen, og viser pollen av vannplanter som bukkeblad og hesterumpe (*Hippuris*). Pollen av *Potentilla*-typen kan være fra myrhatt (*Potentilla palustris*). Både den og de to andre artene er planter som trives i og ved tjern nær strand. Ingen av artene er særlig næringskrevende, og til sammen indikerer de et heller næringsfattig vannmiljø.

Pollen fra mer næringskrevende planter som nesle (*Urtica*) og høymol (*Rumex longifolius*), kan komme fra de nitrogenrike tangvollene langs stranda. Der er også en oppgang av gress (Poaceae), engsoleie (*Ranunculus acris*-type), engsyre (*Rumex acetosa*-type), erteplanter (Fabaceae indet.) og korgplanter av følblomtypen (*Leontodon*-typen) tidlig i fasen. Dette er pollentaxa som man ellers forbinder med eng og beitemark, men her kan de dels også komme fra vegetasjon på de åpne havstrandområdene like sør for Laugen. De åpne områdene viser seg også med pollen fra andre lyselskende planter som einer. Det finnes også spredte forekomster av pollen fra røsslyng (*Calluna*), men her er prosenttallene for små til at man kan bekrefte at det har vært åpne kystlyngheier i nærheten av Laugen. Likevel kan det ikke utelukkes at lyngheier kan ha dekt arealer lenger utover Trondeneshalvøya. Fra Lofoten (Tveraabak 1995) viser pollenundersøkelser antropogen lyngheivegetasjon fra denne tidsperioden.

Kurven for trekullpartikler, opp til 20 %, viser antropogen aktivitet i nærområdet, og den øker samtidig med den tidlige nedgangen for pollen fra trær og økningen av gress og beitearter.

Fase 2b (1270 BC-260 BC) strekker seg fra 316 til 140 cm og starter med endring av vannfloraen. Pollen fra hesterumpe reduseres, mens bekkeblom (*Caltha*) kommer inn. Bekkeblom er en sumpplante som krever et mer næringsrikt miljø og vokser noe tørrere enn de vannplantene som dominerte i forrige fase. Kurven har ikke store prosentverdier, men den er sammenhengende opp til ca. 140 cm (ca. 1710 BP som tilsvarer 330 AD).

Endringen i vannfloraen skjer samtidig med introduksjonen av flere pollentyper knyttet til åkerbruk som bygg (*Hordeum*) og mulige åkerugress som korsblomstrede arter (Brassicaceae). Byggplanten har selvpollinering, og spredningen av byggpollen utenfor en åker er svært beskjeden (Vourela 1973). Byggpollen tilhører samme grunntype av pollen som pollen fra strandrug (*Leymus arenarius*), men byggpollenet er grovere og lar seg ved nøyere undersøkelse skille fra strandrug. Ellers kan flere av ugressartene også være strandplanter, men når de opptrer samtidig og sammen med bygg og beitearter som engsoleie, indikerer de

små åkerlapper ikke langt fra prøvetakingsstedet. Pollen fra beitearter er fortsatt tilstede selv om kurvene viser heller lave verdier. Nå som strandlinjen er lavere ned og lenger fra Lau-gen, er det lettere å anta at de kommer fra en mer eller mindre åpen beitemark.

Samtidig med perioden med pollen fra de antatte åkerlappene, øker verdien for trekullpartikler opp mot 30%. Det indikerer også at der er en relativt høy grad av menneskelig aktivitet i området. Aktiviteten har ikke vært like stor hele tiden, eller avstanden mellom bosetningen og innsjøen kan ha variert.

I fase 2c, (260BC- 330 AD) fra 180-140cm, ca. 2220-1710 BP, skjer der endringer i forholdet mellom trepollen og urtepollen. I denne fasen reduseres pollen fra både bjørk og vier. Bjørk har en midlertidig nedgang på 20%. Samtidig vises mer pollen fra åpnere heier med einer og lyng, og med høyere verdier for indikatorer fra beitemark som gress, engsoleie, engsyre og blåklokke (*Campanula*). Pollen fra åkerplanter forekommer også, og kurven for trekullpartikler har et oppsving. I denne fasen har menneskers aktivitet vært nærmere Lau-gen og resultert i reduksjon av skogen og økning av beitemark.

For hele sonen ligger prosentverdiene for trekull mellom 10 og 30%. Sammen med pollendataene fra sonen, indikerer det at mennesker har bodd her og brukt vegetasjonen på Trondenes i hele den perioden som sonen dekker. Pollenkurvene viser et småskalert jordbruk med beitemark og små areal med åker.

Sone 3 (330 AD til middelalderen)

Dette er den øverste sonen, fra 140 cm til toppen av sedimentene, med 17 prøvenivåer. Den omfatter aktivitet fra ca. 1710 BP til middelalderen. Der er tydelige fellestrekk i sonen, men der er også to klart ulike faser.

Karakteristisk for sonen er en drastisk reduksjon av pollen fra trær og samtidig oppgang av pollen fra antropogen vegetasjon. I det meste av sonen ligger trekullprosenten på over 40. Men både pollenverdiene og trekullprosentene viser at sonen har to faser. Disse fasene vises godt i vannfloraen i innsjøen.

Fase 3a (330 AD-850 AD) har en økning i vannfloraen av tusenblad (*Myriophyllum alterniflorum*). Der var også enkelte pollen av denne arten sist i forrige sone, men i denne fasen har den en økning og er svært tydelig over ni prøvenivåer. Tusenblad er ikke en spesielt næringskrevende plante, men den har hele sitt bladverk under vann og krever et oksygenrikt miljø. Fasen med tusenblad varer til 55 cm under overflaten (ca. 1200 BP, eller ca. 850 AD).

Samtidig reduseres løvskogen rundt innsjøen. Prosenten for bjørkepollen synker fra 77 til 55 i løpet av tre prøvenivåer. Både mjøddurt og bregner som gjerne vokser i åpen lauvskog, viser også nedgang i prosentverdier. Dette er arter som tåler lite tråkk og beiting. Det er et generelt trekk ved omdannelsen av svakt kulturbetinget vegetasjon til sterkt kulturbetinget vegetasjon at bregnene går kraftig tilbake.

Fasen har også økning av prosentverdiene for pollen fra gress og andre vekster som følger menneskers aktivitet. Planter som er knyttet til eng og beitemarker; engsoleie, engsyre, og korgplanter som følblomtypen og ryllik, blåklokke, harerug (*Bistorta vivipara*) og nel-

likplanter (Caryophyllaceae), øker og får jevne, kontinuerlige kurver. Både einer, lyng og dvergjamne (*Selaginella selaginoides*), viser at der utvikles et åpnere landskap med beiteplanter og noe åpen myr.

Åkerplanter, både bygg og ugressarter som høymol og burot/malurt (*Artemisia*-type), viser også økning. Den økte aktiviteten av mennesker kan også sees i kurven for trekullpartikler. Her skjer en økning fra 30 til 70 % over tre prøvenivåer. I denne fasen er størrelsen og intensiteten av jordbruksaktivitet i nærheten av Laugen på sitt største, og starten bærer nærmest preg av landnåm.

Fase 3b (850 AD til middelalderen) dekker området fra 55 cm og til toppen av sedimentene, ca. 1200 AD. Det er på dette nivået at vannplanten tusenblad reduseres i innsjøen – den blir nesten helt borte, og bukkeblad blir igjen mer vanlig. Samtidig skjer det en endring i den øvrige vegetasjonen. Skogstrærne viser en økning i pollenandelen, vier og selje får også en svak fremgang. Einer og lyng holder seg på samme nivå, mens alle eng- og beitearter sammen med åkerplanter viser en svak tilbakegang. Kurven for trekullpartikler varierer noe, men holder seg rundt 40% framover i middelalderen og mot nyere tid. Det betyr at løvskogen som har vært sterkt redusert, øker sitt areal på bekostning av hei og beiter. Likevel har det vært et åpent areal med bosetning, åker og eng-/beitemark helt inn mot Laugen.

Oppsummering

Sone 1 dekker tiden 1480 BC-1460 BC (3210-3160 BP). Dette er en brakkvannssone, men vannet er likevel så ferskt at det finnes bukkeblad i Laugen. En blandingsskog med bjørk, vier og or vokser like ved. Trekullkurven viser menneskelig aktivitet i området.

Sone 2 – Denne sonen som dekker tidsrommet 1460 BC-330 AD (3160-1710 BP), viser en utvikling av ferskvannsmiljøet ved endring av vannfloraen. Området rundt Laugen består av bjørkeskog med vier og or nær vannet og med lysåpne områder med einer, lyng og beiteplanter. Pollen av bygg og ugress viser et åkerbruk på små flater og i ulik avstand fra Laugen. Trekullkurven viser også at den menneskelige aktiviteten har variert i intensitet nær vatnet. I den siste fasen av sonen, mellom ca. 2200 og 1700 BP, er både bosetningen og jordbruksaktiviteten mer merkbar for vegetasjonen ved Laugen.

Sone 3 viser perioden fra ca. 330 AD (1710 BP) til middelalderen. I denne perioden har jordbruksaktiviteten en kraftig oppgang med reduksjon av skog og utvidelser av eng og åkerareal. Økningen av trekullpartikler viser en kraftig utvidelse av aktiviteten og fører i den første delen av sonen til den mest intense jordbruksperioden i Trondenes historie. I den andre del av sonen reduseres aktiviteten noe, men holder seg likevel på et jevnt høyt nivå fram mot nyere tid. Ingen ødefaser kan spores i denne perioden.

Jordbruksutviklingen på Trondenes sammenlignet med tilsvarende undersøkelser i Nord-Norge

Den vegetasjonsutviklingen som reflekteres i diagrammene fra Laugen, kan sammenlignes med andre diagrammer nær bosetningsområder i nordre del av Nordland og søndre del av Troms. Fra området rundt Vågsfjorden finnes diagrammer fra Deggemyra i Tranøy, fra Vinja på Dyrøy, fra Elgsnes og fra Møkkeland (Vorren 1979, 1985, 1983). Fra Lofoten og Vesterålen er bosetning vist i diagrammer fra Bakkan på Andøya (Vorren 1975), fra Lekang i Hadsel (Jensen 1991), fra Moland og Dønvold på Vestvågøy, og Årstrand på Gimsøy (Nilssen 1983, 1988), fra Ørsnes og Storvågan (Tveraabak 1995) og fra flere -sta_ir-gårder (Vorren et al. 1990). Fra Steigen eksisterer diagrammer fra Engeløya (Moltu 1988).

Mange av de fellestrekk som finnes i andre diagrammer, faller sammen med utviklingen i diagrammet fra Laugen. Den tidlige avskoging med utvikling av lyngheier sees både på Vestvågøy (Nilssen 1983) og i Vågan (Tveraabak 1995). Datering av denne tidlige menneskeskapte endringen av kystlandskapet ser ut til å falle i tiden mellom ca. 1670 BC og 1270 BC (3300-3000 BP), noe senere enn det som er registrert på Sørvestlandet og i Hordaland (Prøsch-Danielsen & Simonsen 2000, Kaland 1986).

En gårdsetablering med dannelse av kulturlandskap i kontinuerlig hevd, mellom 1070 BC-460 BC (2900-2400 BP), er vanlig i Lofoten, Vesterålen og rundt Vågsfjorden. Den store ekspansjonen av jordbruksaktivitet på Trondenes ca. 350 AD (ca. 1700 BP) er samtidig med flere nyetableringer og økende aktivitet på Vestvågøy, på Bø i Steigen, Ørsnes i Vågan, Elgsnes ved Harstad, og Hofsvøy på Senja.

Pollenanalysen og arkeologiske registreringer på Trondenes

Det er få registreringer av steinalderboplasser fra Sør-Troms og ingen av dem ligger på Trondenes. Fornminneregisteret har tre løsfunn fra yngre steinalder fra Trondenes. Fra yngre bronsealder er nylig (juni 2001) funnet en halsklave av bronse i en bergsprekk ved stranden på Trondenes (Ole Furset pers.medd.). I tillegg er det registrert elleve gravrøyser, en hustuft, en gammetuft, en grop, to båtoppsett og to store nausttufter, det meste fra jernalder (Pramli 1999). Deler av den største nausttuften er utgravd og dateringer viser at naustet har vært i bruk 800-1100 AD (Trondarnes distriktmuseums nettsider 2001). Området under Stiftsgården på Trondenes er en gårdshaug på 120 x 108 m. Trekull under kulturlagene i gårdshaugen er datert 2240±100 BP, tilsvarer 410 BC-150 BC (Bertelsen 1985). Fra middelalderen regner en med at Trondenes har vokst til et kirkelig hovedsete i Troms.

De dateringene av arkeologiske funn som foreligger, harmonerer godt med resultatene fra pollenanalysen. Trekullaget under gårdshaugen kan stamme fra den bosetningen som vises i siste fase av sone 2, der nedgang av skog og oppgang av antropogent preget vegetasjon antyder bosetning nær Laugen. Avstanden mellom boplassen og innsjøen ville da ha vært ca. 200-250 m, og økning av trekullpartiklene sammen med tilbakegangen av skog i denne fasen, kan ha hatt bakgrunn i den samme aktiviteten som ble datert under kulturlagene.

Dateringen av trekull fra stornaustet i Altevågen (Trondarnes distriktsmuseums nettsider 2001) faller sammen med overgangen mellom fase 3a og 3b der jordbruksaktiviteten var gått noe tilbake. Fra Snorres kongesagaer fortelles om det skipet Asbjørn Sigurdson hadde liggende der, og som han brukte på handelsferden sørover for å kjøpe korn. Det fortelles at skipet hans hadde et nytt rødstripet seil. På Hitra har Tømmervik Tekstilverksted laget en seilkopi etter en flik av et gammelt seil som ble funnet på loftet i Trondenes kirke. Til det nye seilet med et areal på 100 m², brukte de saueull fra norsk utgangersau (Lightfoot 1993). Det gikk med ull av 2000 sauer. Seilet til Asbjørn Sigurdson var trolig ikke mindre – noe som kanskje gir perspektiv på sauehold og bruk av beitelandskapet på Trondenes og distriktet rundt.

Sammendrag

Den menneskelige aktiviteten ved gården Trondenes er undersøkt ved pollenanalyse av sedimenter fra en nærliggende innsjø, Laugen. Innsjøen har limniske sedimenter fra 1480 BC (3210 BP). Analysen viser antropogen aktivitet i hele perioden fram til moderne tid, men med varierende intensitet. Den eldste sonen er en brakkvannsperiode 1480 BC-1420 BC (3210-3160 BP) med menneskers tilstedeværelse uten sikre spor etter spesielle tegn på dyrehold eller jordbruksaktivitet. Sonen fra 1420 BC-330 AD (3160-1710 BP) er en periode med beitemarker og åkerbruk i liten skala som varierer i omfang og/eller avstand fra Laugen. I den siste fase av sonen ca. 330 AD (1710 BP) til middelalderen, er der bosetning med aktivitet nærmere Laugen. Den siste sonen har to faser, begge med stor antropogen aktivitet. Den første fasen fra ca. 330 AD-850 AD (1710 BP-1200 BP) viser en intens jordbruksaktivitet med stor utnyttning av areal rundt Laugen til åker, eng og beitemark. Den siste fasen som dekker perioden fra ca. 850 AD (1200 BP) til middelalderen, viser at Trondenes fremdeles er en storgård, men nå med mer dyrket mark i større avstand fra Laugen.

Summary

Trondenes through Three Thousand Years

The human activity at the farm Trondenes has been examined by pollen analysis of sediments from a neighbouring lake, Laugen. The lake has limnic sediments from 1480 BC (3210 BP). The analysis shows human activity for the whole period up to modern time – of varied intensity. The oldest zone is a period with brackish water 1480 BC-1420 BC (3210-3160 BP) with charcoal showing humans living in the area. There are no clear signs of the keeping of domestic animal or agriculture activity. The zone 1420 BC-330 AD (3160-1710 BP) is a period of time with pastures and small cultivated fields. The activity has fluctuated in intensity and/or in distance to the lake. In the last phase of the zone, from ca. ca. 330 AD (1710 BP) to medieval times, the settlement with human activity is closer to Laugen. The

last zone has two phases, both with great human activity. The first phase shows the time from ca. 330 AD-850 AD (1710 BP-1200 BP) with an intensive farming activity, using large areas around Laugen for pasture meadows and barley fields. The last phase, from 850 AD (1200 BP) to medieval times, shows Trondenes still as a big farm, but with less activity close to the lake.

Litteratur

- Bertelsen, R. 1985: Nye dateringer av botnlag i gårdshauger, – Engelstad, E. & Holm-Olsen, I.M. (red.): Arkeologisk feltarbeid i Nord-Norge 1984. *Tromsø, Kulturhistorie* 5:95-100.
- Fægri, K. & Iversen, J. 1989: Textbook of pollen analysis, 4. utg. K. John Wiley & Sons, London.
- Grimm, E. 1992: *TILIA and TILIA*GRAPH: PC spreadsheet and graphic software for pollen data*. INQUA, Working Group on Data-Handling Methods, Newsletter 4:5-7.
- Iversen, J. 1941: Landnam i Danmarks steinalder. Land occupation in Denmark's Stone Age. Danmarks Geologiske Undersøgelser. Serie 2 (66): 1-68.
- Jensen, C. 1991: *Vegetasjons- og jordbrukshistorien på en «Leikvang-gård» i Vesterålen*. Hovedfagsoppgave, Universitetet i Tromsø.
- Kaland, P.E. 1986: The origin and management of Norwegian coastal heaths as reflected by pollen analysis. i: Behre, K.-E. (red): *Anthropogenic Indicators in Pollen Diagrams*: 19-36. A.A.Balkema, Rotterdam.
- Lid, J. & Lid, D.T. 1994: *Norsk Flora*. 6. utg. Det Norske Samlaget, Oslo.
- Lightfoot, A. 1993: Fra lynghei til kirketak: en historie om et ullseil. *Fortidsminneforeningen. Fortidsvern*. – 19 (4): 34 – 36 s.
- Moe, D. 1991: Hustad, Arstad and Naurstad. A vegetational study of three farms in Salten, North Norway. *Norsk Geologisk Tidsskrift* 45: 11-24.
- Moltu, T. 1988: *Engeløya i Steigen. Studiar av den førhistoriske busetnaden tufta på arkeologi og vegetasjonshistorie. Magistergradsavhandling*. Universitetet i Tromsø.
- Møller, J. 1989: Geometric simulation and mapping of Holocene relative sealevel changes in Northern Norway. *Journal of Coastal Research* 5 (3): 403-417.
- Nilssen, E. 1983: *Klima- og vegetasjonshistoriske undersøkelser i Lofoten*. Hovedfagsoppgave. Universitetet i Tromsø.
- Nilssen, E. 1988: Development of the Culture Landscape in the Lofoten Area, North Norway. : Birks, H.H., Birks, H.J.B., Kaland, P.E. & Moe D. (red): *The Culture Landscape – Past, Present and Future*: 369-380. Cambridge University Press, Cambridge.
- Nilsson, T. 1961: *Kvartärpaleontologi*. Lunds Universitet, Lund.
- Pramli, M.C. 1999: *Kulturminner i Harstad, mellom forskning, forvaltning og befolkning*. Stensilserie N 58, IAR. Universitetet i Tromsø.
- Punt, W. & Blackmore, S. (red.) 1991: *The Northwest European Pollen Flora*, bind 1-7. Elsevier Science publishers B.V., Amsterdam.
- Simonsen, P. 1991: *Fortidsminner nord for polarsirkelen*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Storsletten, O. 1998. Trondenes kirkes tidligste bygningshistorie. (Trondenes church – The earliest building history). – *NIKU Fagrapport 008*: 1-17.
- Stuiver, M. & Pearson, G.W. 1993: High-precision bidecadal calibration of the radiocarbon time scale, AD 1950-500 and 2500-6000 BC. *Radiocarbon* 35 (1): 1-23.
- Tveraabak, U. 1995: *Utvikling av lavlandsheier i Storvågan og på Ørsnes, Lofoten*. Hovedfagsoppgave. Universitetet i Tromsø.

- Trondarnes Distriksmuseum nettsider 2001: <http://troms/kulturnett.no/td/nau-ut95.htm>
- Vorren, K.-D. 1979: Anthropogenic influence on the natural vegetation in coastal North-Norway during the Holocene. Development of farming and pastures. *Norwegian Archaeological Review* 2: 1-21.
- Vorren, K.-D. 1985: Vegetasjonshistorien i gamle Helgøy herred, Troms, Nord-Norge. Publikasjon nr.9 fra Helgøyprosjektet. Universitetet i Tromsø, Tromsø Musum.
- Vorren, K.-D. 1986: The impact of early agriculture on the vegetation of Northern Norway. Behre, K.-E. (red): *Anthropogenic Indicators in Pollen Diagrams*: 1-18. A.A.Balkema, Rotterdam.
- Vorren, K.-D., Nilssen, E. & Mørkved, B. 1990: Age and Agricultural history of the «-sta_ir» farms of North and Central Norway. *Norsk Geologisk Tidsskrift* 44: 79-102.
- Vourela, I. 1973: Relative pollen rain around cultivated fields. *Acta Botanica Fennica* 102: 1-27.

Trond Løken

Oppkomsten av den germanske hallen – Hall og sal i eldre jernalder i Rogaland

Bakgrunn for undersøkelsen

Inspirert av den norrøne litteraturen har bruken av begrepet hall i den arkeologiske litteraturen fra 1940-tallet vært knyttet til særlig store hus eller deler av slike fra yngre jernalder. Men begrepet har også vært tatt i bruk for hus fra andre perioder, som Ljosta-hall fra Gotland og av Becker (1972) og Ethelberg (1995) i sammenheng med hus fra bronsealder. I de senere år har begrepet hall blitt stadig oftere brukt i forbindelse med særskilt store bygninger fra jernalder, på steder som Ullandhaug (Myhre 1980:260) og Borg (Stamsø Munch 1991:47) i Norge, og endog som kongehall i eksemplene Gudme (Sørensen 1994:25) og Lejre (Larsen 1994) i Danmark.

Herschend (1993) har foreslått fem kriterier som helt eller delvis må oppfylles for at en bygning eller deler av en bygning skal kunne karakteriseres som en hall:

- 1. Den skal tilhøre store gårder.**
- 2. Den skal bestå av et rom med et minimum av stolper.**
- 3. Den utmerker seg ved sin plassering på gården.**
- 4. Ildstedene er brukt hverken i forbindelse med matlaging eller håndverk.**
- 5. Gjenstandsmaterialet som er funnet i hallen skiller seg fra boligdelen i hovedhusene.**

På dette grunnlaget finner han at hallen som en egen bygning opptrer på de store gårdene i Sør-Skandinavia fra 4. årh. e.Kr. (op.cit:190f) og kanskje først i 5. årh. i østlige Mellom-Skandinavia (op.cit:183f). Han nevner dessuten hallen som del av en bygning (Eketorp) fra samme tid.

I Rogaland finnes det også bygninger fra forskjellige perioder som er særlig store eller som viser spesielle konstruktive trekk. Med bakgrunn i Herschends artikkel vil jeg derfor undersøke om noen av disse eller deler av dem med rimelighet kan tolkes som hallen eller salen i bosetningen eller på gårdene. En eventuell sannsynliggjøring av forekomst av hallen i Rogaland vil kunne bidra til å øke vår forståelse for fenomenet, dets utbredelse i tid og rom og eventuelt styrke tolkninger om sosial stratifisering og politisk maktoppygging i Rogaland i perioder hvor gravmaterialet er lite representativt.

Hall og sal i norrøne kilder

Hva kan vi si om betegnelsene hall og sal ut fra de skrevne kilder og navnetilfang? Stefan Brink (1996:243, 256) mener at på bakgrunn av Rigstula kan det se ut som om bondens hus med bolig for både mennesker og dyr, med en eventuell del for mer rituelle og/eller festlige virksomheter kan ha blitt kalt hall. Denne kan skilles fra aristokratets bolig og festhall, kalt sal, kanskje i betydningen langhus med ett rom. Der foretas veizlor, i betydningen fester hvor lederen møter sine folk, vennskapsbånd blir knyttet, troskapsed blir avgitt i forbindelse med gaveutveksling og ekteskapsforslag blir fremmet og bestemt (Brink 1996:240). Dessuten avholdes blotene, som ofte er intimt sammenblandet med veizlor. I salen foregår det ikke aktiviteter knyttet til primærnæringen (Herschend 1993:166). Brink (1996:255f) konkluderer dessuten ut fra de overleverte skrevne kilder med at ordet hall neppe har vært i vanlig bruk i Skandinavia og at det Skandinaviske ordet for høvdingenes fest-bygning har vært sal, mens hall har vært brukt i det angelsaksiske området i England. Men siden de skrevne kilder i hovedsak omhandler det øverste sosiale sjikt, kan betegnelsen hall ha vært i bruk i vårt område, i den sosiale sammenheng (de frie bønder) som Rigstula antyder. Det er derfor mulig at det både bygningsmessig og sosialt går et skille mellom hall og sal. Herschends konklusjon kan derfor endres til at både hall og sal finnes i hvert fall fra 4. årh. e.Kr.

Den arkeologiske bakgrunnen

Kan det arkeologiske materiale i Sør-Skandinavia og spesielt i Rogaland belegge forutsetninger for behov for bygging av hall og sal? Og på hvilket tidspunkt er en slik situasjon oppstått? Jeg vil her nøye meg med å se på situasjonen i Jylland, som det nærmeste influensområdet til Rogaland gjennom bronsealder og eldste jernalder.

Syd-Jylland

For Jylland viser Parker Pearson (1993:216) at med utgangspunkt i en situasjon som han karakteriserer som et primitivt fellesskaps-samfunn i eldste del av førromersk jernalder, skjer det en framvekst av høvdinggårder med alle nødvendige attributter fra 2. årh. f.Kr. Litt senere finnes det en horisont med rike branngraver utstyrt med vogner, kjeler, våpen og importsaker. Fra ca. 50 f.Kr. tas nye gravplasser i bruk med nytt gravutstyr. Dette representerer i alt skiftet fra fellesskap og territorielle verdier til etablering av makt for visse gårdeiere (familier), hvis status er synlig i både de levendes og de dødnes verden. Ifølge Parker Pearson (1984:73ff) konsoliderer eliten sin maktposisjon ved å transformere «gaver til gudene» til «gaver til forfedrene», og gapet mellom fattig og rik formaliseres i klare klasserelasjoner definert ideologisk på forskjellige måter. For eksempel i arkitektur, hvor høvdinggården på Hodde har nær dobbelt så stor boligflate samt stallplass til 50% mer kveg enn de andre gårdene (Hvass 1985:178f). Hovedhuset har også større totalbredde, større avstand mellom stolpeparene og kraftigere stolper enn alle andre hus. Hvass karakteriserer da også huset som en prestisjebygning, noe som også blir synlig gjennom bruk av en spesiell type

keramikk i dette huset. Parker Pearson mener også at man kan se at de fleste moselikene ikke har vært arbeidsfolk, det vil si at de har levd på overskudd av andre menneskers arbeid, som medlemmer av en elite (Parker Pearson 1984:76).

Innen et avgrenset område omkring Vejle i Sønderjylland i eldre romertid mener Kaldal Mikkelsen (1991) at på grunnlag av forskjellig nivå på rikt utstyrte graver, blant annet ryttergraver med sporer, har det eksistert et hierarki med ledere på tre nivåer over vanlige bønder (op.cit: 185-87), og at dette er ganske svarende til beskrivelsene hos Tacitus (op.cit:189ff). Ethelberg (1995:131f) finner at i området umiddelbart sør for Kaldal Mikkelsens analyseområde har det også vært tre ledelsesnivåer, og at det er en mulighet for at det militære og politiske lederskap i landsbyene har vært delt på to personer. En slik klar dokumentasjon på et fast ledeshierarki i den sørligste delen av Norden samtidig med Tacitus beskrivelse av germanerne, viser at den ikke bare angår områder som er nær de romerske grensene. Spørsmålet blir mer hvor langt mot nord og i hvilket omfang denne sosiale stratifiseringen av samfunnet har foregått i yngste førromerske jernalder og eldre romertid.

I to tilfelle, ved Hvesager nær Vejle (Kaldal Mikkelsen 1991:146) og Stepping Mølle (Ethelberg 1995:119ff) har det lyktes å påvise sammenheng mellom begravelser på «høvdingnivå» (dog ikke det øverste nivå) og høvdinggården. Det viser seg at den gården som en slik leder har bodd på ikke ligger i tilknytning til den vanlige landsbybebyggelsen. Denne gården har vært minst dobbelt så stor som de fleste gårder fra eldre romertid i området, og en liten gård har i flere tilfelle vært anlagt bare ca. 10-150 m fra høvdinggården (op.cit:112, 122). Disse små gårdene har et klart avhengighetsforhold til høvdinggården. Disse eksemplene viser at folk tilhørende høvdingnivået i Sør-Skandinavia allerede i eldre romertid har hatt behov for større bygninger enn andre til sine forskjellige aktiviteter. Ut fra forholdene på Hodde har dette vært tilfelle også i senere del av førromersk jernalder.

Midt- og Nord-Jylland

Hvordan er så forholdene nærmere Sørvest-Norge, det vil si lenger nord på Jylland? På gravplassen ved Vogn i Vendsyssel, som i siste del av førromersk jernalder (per. IIIB) har vært brukt av innbyggerne i en landsby med ca. 10 gårder, finner Trolle-Lassen (1989:144) at gravleggingsmønsteret vitner om tre sosiale nivåer. Av de gravlagte tilhører ca. 20% det øverste nivået, hvor mennene blir begravet med våpenutstyr og annet gravgods av høy verdi, omtrent 60% har den laveste rang og ca. 20% innehar en mellomstilling. Konklusjonen (op.cit:149) er at de gravlagte menn i det øverste nivået representerer menn som i egenskap av ledere i landsbyen har organisert deler av produksjonen, samt administrert og fordelt landsbyens produksjonsoverskudd. Denne oppdelingen i tre sosiale nivåer er langt på vei den samme som Hvass (1985:177) kommer fram til for Hoddes del. På grunnlag av størrelsen på gårdene mener han å kunne etterspore fire økonomisk/sosiale nivåer, og hvor det laveste nivået holder til i hus uten stall for storfe. En kan tenke seg at dette nivået ikke vil være til å skille fra innbyggerne på de mindre gårdene, eventuelt at de ikke ble gravlagt på samme måte eller sted som landsbyens øvrige innbyggere, slik at de tre øverste nivåene i landsbyen på Hodde tilsvarer de tre nivåene som kommer fram på gravplassen på Vogn.

Forholdene i Midt- og Nordjylland kan altså i slutten av førromersk jernalder ha vært likeartede med hensyn på sosial differensiering.

Diinhoff har i en magisterkonferens (1989) om bosetningsmønsteret i Vendsyssel (nord for Limfjorden) i førromersk jernalder og eldre romertid funnet at det er større konsentrasjon av bebyggelse på de beste jordbruksområder og at nettopp der finnes også de rike gravene.

Til sammen gir dette det samme bildet av stratifisering i samfunnet som Parker Pearson har beskrevet, men viktig i forhold til Ethelberg og Kaldal Mikkelsen er påvisningen av at det allerede i slutten av førromersk jernalder ser ut til å ha vært to sosiale nivåer under ledersjiktet i landsbyene også i Midt- og Nord-Jylland. Allerede Becker (1965:222) mente ut fra husstørrelsen å finne en sjiktning i tre økonomiske nivåer i Grøntoft-landsbyen. Dette antyder at forskjeller i sosiale nivåer kan ha eksistert gjennom hele førromersk jernalder. Men det er ikke dermed sagt at den sosiale lagdelingen i førromersk jernalder medførte behov for rom for å utøve makt, framvise status og gjennomføre religiøse ritualer før omkring overgangen til romertid.

Det er dessverre ikke gjennomført lignende analyser som Ethelbergs og Kaldal Mikkelsens i den nordligste del av Jylland. Men dersom en tar for seg Lund Hansens avhandling om den romerske importen i Norden, ser en at Nord-Jylland sør for Limfjorden og Øst-Jylland er like godt representert med importerte bronsekar som områdene fra Vejle og sør-øst (Lund Hansen 1987:fig 37). Det er derfor ikke noen grunn til å anta at den sosiale lagdeling på nivå over den jevne bondestand i landsbyene har vært mindre utbredt i det område enn det Ethelberg og Kaldal Mikkelsen kunne påvise.

Hedeager og Kristiansen (1981:125) mener at i Sør-Jylland er den politiske og militære ledelse i eldre romertid samlet i et fast embete knyttet til utvalgte slekter, mens Øst-Jylland nord for Århus i hovedsak mangler de rike krigergravene. Deres konklusjon er derfor at Øst- og Nord-Jylland lå utenfor det området i «Germania» som deltok i det av Arminus organiserte stammeforbund mot romerene i begynnelsen av 1. årh. f.Kr. Derfor var ikke de nordlige delene av Jylland i samme grad som i Sønderjylland organisert i høvdingterritorier. De mange gravplassene med liten markering av sosiale forskjeller tyder etter deres mening på en organisering på sognenivå, med en enkelt ledende slekt innen hvert område (op.cit:127f). Det forhold at det er like mange våpengraver i Øst-Jylland og videre mot nord til Vendsyssel som det er i Sør-Jylland (op.cit:120, fig.41) viser at behovet for krigere har vært like omfattende i nord som lenger sør. Mange krigere innebærer trolig også behov for organisering, og Bendstrup-gravens inventar, som sammenlignes med det fyrstegravsmiljø som f.eks. Hoby-graven er en del av, viser at det også i den nordlige del av Jylland må ha vært minst *ett* sosialt nivå over de ledende slekter innen det enkelte sogn.

Rogaland

Men kan en kulturell endringsprosess og et stratifisert samfunn i tiden omkring Kr.f., som beskrevet ovenfor i Jylland, også spores i Rogaland? Ifølge Slomann (1972:8) er det i Rogaland 15 ganger så mange gravfunn fra 1. årh. f.Kr i forhold til samme antall år innen en peri-

ode på 250 år før dette hundreåret. Dette kan tyde på at de samme prosesser som Parker Pearson beskriver, også er i gang i Rogaland. Lars Pilø (1989:133) konkluderer i sin hovedfagsoppgave om den førromerske jernalderen i Vest-Norge, at i løpet av yngre førromersk jernalder (fra ca. 200 f.Kr.) kommer det i Rogaland via Jylland i gang en import av keltiske prestisjeobjekter (som eksempel Tjelta-kjelen og halsringer av bronse (op.cit:17ff)), det begynner å dukke opp våpengraver (en grav med enegget sverd med bronsedopsko samt spyd (op.cit:20f)), det skjer en sosial differensiering hvor gårdstørrelsen vokser og det blir igjen viktig å markere den døde sosiale status ved begravelsen («det fragmentariske gravmaterialet i Vest-Norge representerer en gravskikk lik den jyske» (Pilø 1989:125). Han mener derfor at ved inngangen til romertid er høvdingdømmer godt etablert og statusforskjellene i samfunnet økende.

Fra 1. årh. e.Kr. kommer rikt utstyrte brannflak og skjellettgraver inneholdende både gull, sølv og glass inn i gravene (Sloman 1972:14). Lund Hansens (1988:326-27, fig. 36-37 og 354-55, fig. 65-65) kart viser at Vest-Norge allerede fra overgangen til romertid var inkludert i utvekslingen med prestisjevarer fra det romerske riket. Nesten uansett hvordan de ringformete tunanleggene fra romertid i Rogaland tolkes, og i hvert fall dersom de tolkes som kassermeanlegg for krigere, vitner de om stratifisering av samfunnet og organisering i små politiske enheter (Løken 1992:55). Forekomsten av slike anlegg kan indikere at behov for rom til å utøve makt i var tilstede i Rogaland fra tidligste romertid.

Konklusjonen på denne korte sammenligningen mellom Jylland og Sørvest-Norge må bli at selv om funnene er langt færre enn i Jylland, gir de indikasjon på at den samme samfunnsendringen som skjer lenger sør også finner sted i Rogaland i århundrene omkring Kr.f. Materialet fra Rogaland gir riktignok ikke grunnlag for de samme detaljerte slutninger om et ledelseshierarki i eldre romertid slik det jyske gjør. De samfunnsmessige forutsetningene for hallen og salen synes altså å være til stede allerede fra siste del av førromersk jernalder. Fra yngre romertid av vitner rike gravfunn, naust og bygdeborger om en politisk organisering med Sør-Rogaland som en politisk enhet (Myhre 1987).

De etnografiske kildene

Kan utviklingen mot et langt mer hierarkisk samfunn i tiden omkring Kr.f. belegges gjennom de tidligste etnografiske skildringer av de germanske samfunn? Det er omdiskutert i hvor stor grad de klassiske kildene om germanernes tidlige historie virkelig sier noe om sosiale, religiøse og politiske institusjoner i de kontinentalgermanske samfunn, og det anbefales den ytterste forsiktighet i å bruke dem som vanlige historiske kilder (Lund 1993:60). Min oppfatning er dog at både Cæsar og Tacitus har beskrivelser av forhold i de germanske stammeområdene som vitner om førstehånds kjennskap til samfunnene. For eksempel skriver Cæsar om at i indre Britannia er husene nesten lik Gallernes (Lund 1993:182), noe som kan implisere en kunnskap om at germanernes var annerledes. Videre at germanerne rider på små hester uten bruk av sal (op.cit:180), noe som passer godt med at sporer ikke finnes i germanske graver i førromersk jernalder. Videre at vin ikke blir importert (loc.cit.), noe

som kan jevnføres med mangelen på import av vinsett i førromersk jernalder, også i Danmark. Beskrivelsen av at de valgte ledere tvinger de enkelte slekter eller grupper til å flytte til nye jordstykker hvert år (op.cit:192), kan avspeile en bruk av celtic fields med tredeperioder. Tacitus (op.cit:274) beskrivelse av Svionernes båter, hvor han eksplisitt sier at de atskiller seg fra den gjengse (romerske) form ved at det er stavv i begge ender, at båtene ikke betjenes med seil og at årene betjenes løse, passer på grunnlag av Hjortspringbåten og Nydamskipet godt med vår arkeologiske kunnskap om forholdene i nordiske farvann i førromersk jernalder og romertid. Hans beskrivelse av spraglete skinn fra noen enorme dyr som holder til i havet passer godt med skinn fra sel eller helst hvalross (op.cit:252). Konstateringen av at germanerne foretrekker sølv framfor gull (op.cit:240) bekreftes i våre funn fra eldre romertid (Hedeager 1988:119). Tacitus (op.cit:250) konstaterer også at i motsetning til romernes tett sammenbygde landsbyer omgir germanerne sitt hus (gård?) med en åpen plass, noe som passer godt med bebyggelsens utseende i eldre romertid i Danmark (Hvass 1988:60ff).

Selv om deres beskrivelse av sosiale, politiske og religiøse forhold nok er farget av Cæsars egne behov for propaganda eller Tacitus ønske om samfunnsoppdragelse, må det ligge en god porsjon faktisk kunnskap om forholdene i bunnen av de mer institusjonelle skildringene. De må derfor et stykke på vei må kunne ansees som troverdige. Skre (1997:377f) har f.eks. akseptert at Tacitus utsagn om at ledere innen aristokratiet i midten av første årh. e.Kr. har hatt krigere knyttet til sin person, kan ha gyldighet for forholdene på Romerike i romertid.

Cæsar beskriver i Gallerkrigen 6.22 at «...øvrigheden og lederne bestemmer år for år hvilken og hvor megen jord der skal tildeles de enkelte slægter... Året efter tvinger de dem så til at drage andetstedshen» (Lund 1993:192). Og videre at «I fredstid derimod har de ikke nogen fælles øvrighed, men de ledende i de forskjellige distrikter og herreder fungerer som dommere og mæglere i rettsstridigheder... Og en hvilken som helst fremmed, der kommer på besøg, beskytter de imod uret og betragter ham som fredhellig, og deres hus står altid åpent for ham, og de deler deres mad med ham.» (Lund 1993:194). Dette må ha som konsekvens at i hvert fall fra 1. årh. f.Kr. av, har det vært behov for et rom hvor innkvartering av gjester, fester, og tilbakevendende rådslagninger kunne holdes.

Tacitus beskrivelse (Lund 1993:250) av lederne og deres følge av krigere som forventer gavmildhet i form av våpen og underhold, samt at krigerne må yte tribut i form av kveg og korn som en hedersgave til lederen, kan passe godt for et redistributivt høvdingdømme. Og hans beskrivelse (op.cit:256) av fester hvor religiøse seremonier, avleggelse av troskapsed, rådslagninger om ekteskap, og bileggelse av fiendskap, våpenkappleik og terningspill kunne foregå, samstemmer godt med de aktiviteter vi kjenner fra hallen i senere tider. Indirekte er det mulig at Tacitus beskriver den germanske hallen, idet han skriver (Lund 1993:250) «Visse rum i huset (bygget av rått og uforarbejdet tømmer) bemaler de ganske omhyggeligt med en jordart (min kommentar: oker?), der er så klar og strålende, at de minder om vægmalerier med farvelagte konturer».

Forskjellene mellom Cæsars og Tacitus beskrivelser, som i seg selv bidrar til en aksept av at de hver for seg sier noe om de germanske samfunn, tyder på at sosiale, politiske og

religiøse institusjoner har blitt endret (utviklet) i de vel 100 år som ligger mellom de to forfattere. Slike endringer finner en etter min oppfatning også i det arkeologiske materiale. Kildene vitner etter min mening om samfunnsorganisering og aktiviteter som forutsetter hallen i 1.ste årh e.Kr., og at også Cæsar gir indikasjoner på tilsvarende organisering som ville medføre behov for hallen. Med den likeartete materielle kultur og endringer i denne og f.eks. arkitekturen som finnes innen det «Germanske» området (Nord-Tyskland og Nederland øst for Rhinen samt Sør- og Mellom-Skandinavia) er det i utgangspunktet rimelig å anta at samfunnsutviklingen også i Sørvest-Norge har medført behov for «hallen» eller «salen» senest på dette tidspunktet.

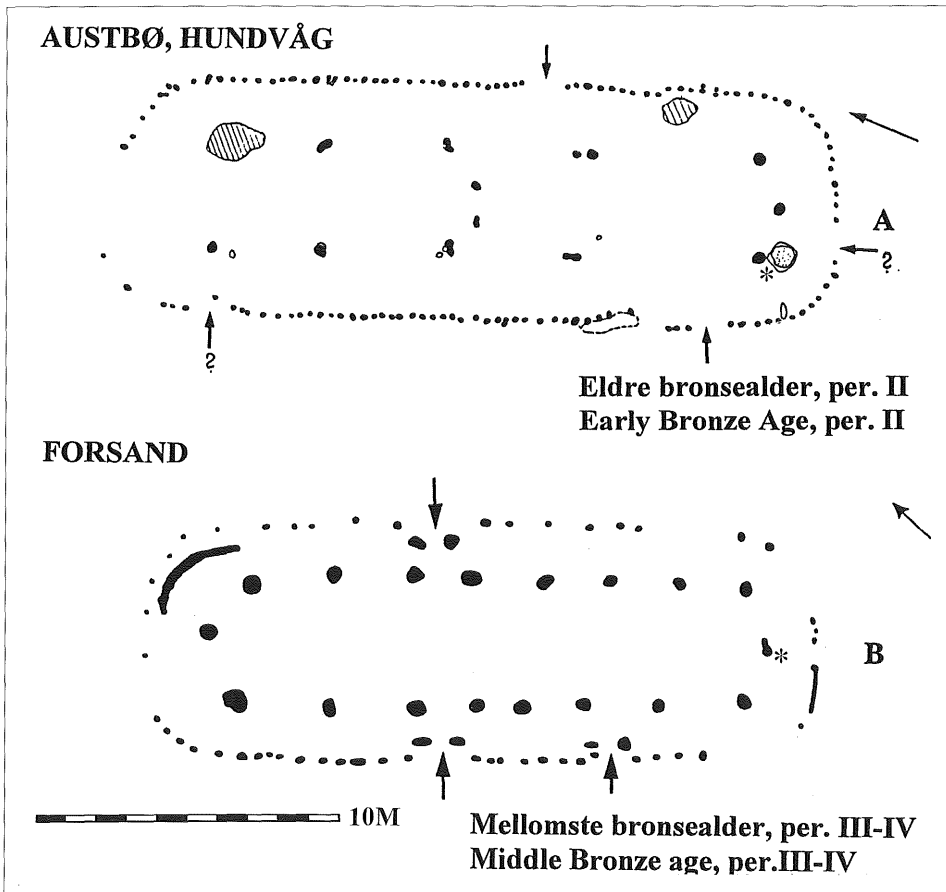

Fig. 1a-b. Grunnplan for to hallbygninger fra eldre og midtre del av bronsealder i Rogaland. Funnsted for kornoffer i husenes stolpehull er markert med stjerne (A etter Gjerland 1989). M = 1:250.

Det arkeologiske husmaterialet

Innledningsvis vil jeg peke på at det i Rogaland, foreløpig Forsand og Stavanger, finnes noen få store bygninger fra bronsealder per. II – V, med en stor lengde, bredde, avstand mellom stolpeparene og parbredde og med funn av korn-offer i en ende av huset (fig. 1a-b). Disse skiller seg fra de vanlige mindre, smalere hus (fig. 2a) med motstilte innganger som dele mellom bolig og fjøs (Løken 1998b:108ff).

I tråd med den oppdeling som er foreslått for Danmark kan det konkluderes med at også i Rogaland finnes det mindre hus for vanlig beboelse, samtidig som noen større hus bygges for aktiviteter og funksjoner som for en del kan ha vært av mer offentlig karakter (Løken 1998a:174). Disse tilfredsstiller flere av Herschends krav til å kunne utskille hallbygninger i det arkeologiske materialet. Jeg forstår allikevel ikke nødvendigvis bruken av disse slik som Herschend (1993) har beskrevet den for jernalderens del. Men vi skal vel ikke se bort ifra at også i bronsealder kunne det være en kopling mellom politisk, økonomisk og religiøs ledelse av samfunnet, som førte med seg behov for å synliggjøre dette med en hall hvor slike aktiviteter foregikk.

Oppstår den germanske hallen i førromersk jernalder?

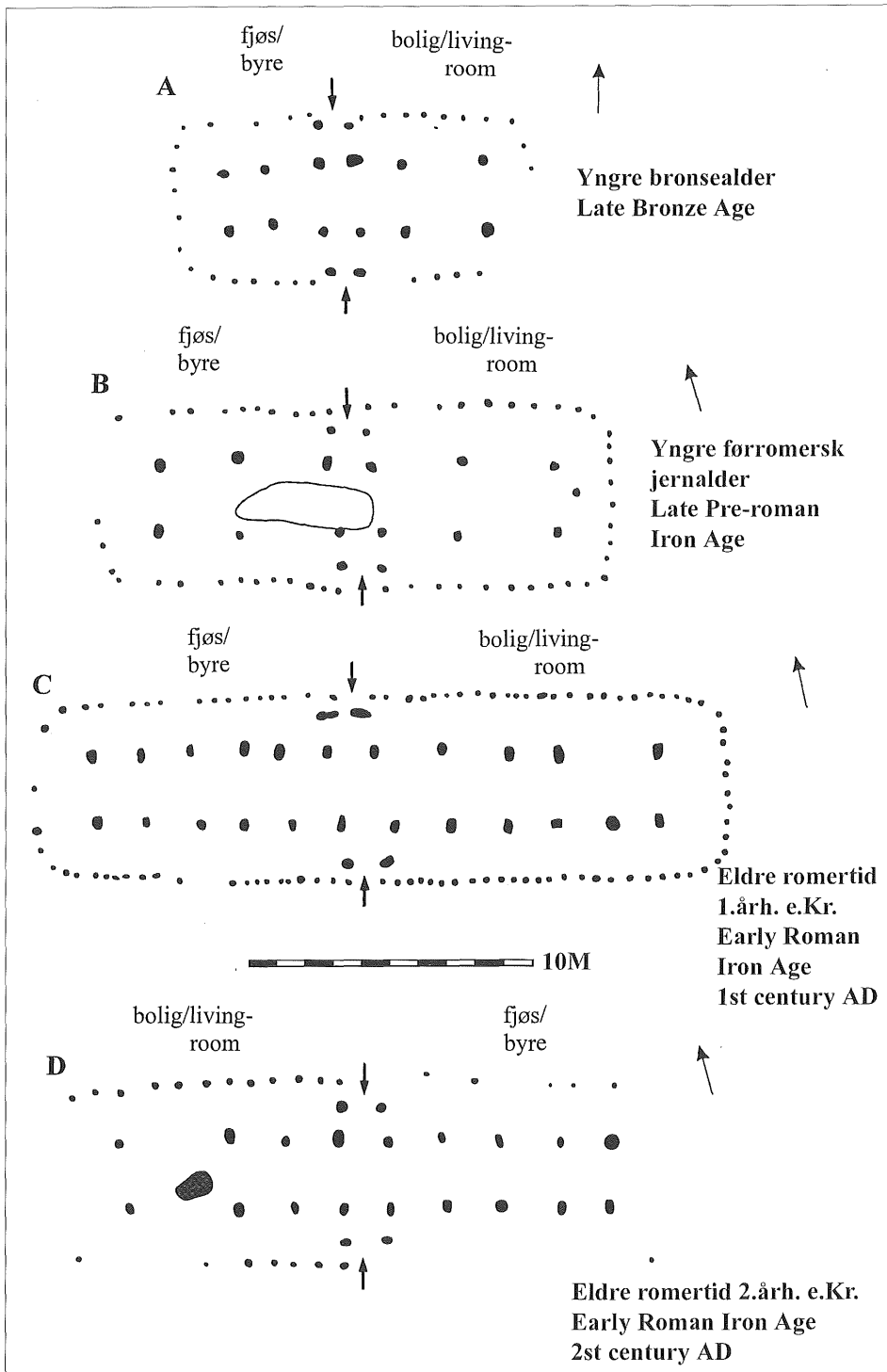
Mens hallbygningen (det lange og brede huset) går ut av bruk på Forsandmoen mot slutten av bronsealder, fortsetter bygningstradisjonen med det mindre smale hus uavbrutt gjennom hele førromersk jernalder og inn i eldre romertid (fig. 2b-d). I eldre romertid når størrelsen på hustypen, med lengder på 20-24 m (fig. 2c-d) opp til det som var vanlig for det store huset (fig. 1a-b) i bronsealder. Slik sett minner bebyggelsesutviklingen der gjennom denne perioden svært mye på det som Parker Pearson har beskrevet som endring fra et fellesskaps-samfunn med likhetsidealer til et samfunn hvor enkelte gårdeiere etablerer makt med sin status synliggjort i husenes størrelse.

Hus med hall på Forsandmoen

Men i tillegg har det allerede i flere hundre år vært en annen type langhus. Med lengder på inntil 50 m overgår disse hustypen på fig. 2 i størrelse (fig. 3a-c, se også fig. 12-15). Husene har motstilte innganger i den vestligste delen, et ildsted omtrent ved midten av huset og i denne delen av huset er ofte to og to par stolper satt tett sammen og med lang avstand til det neste par. Helt spesielt er det at det paret som står rett vest for ildstedet er plassert 0,5-0,75 m nærmere langveggene enn de øvrige stolper. Dessuten er deres orientering langsmed husets lengderetning, mens de øvrige rektangulære stolper har deres lengste side vinkelrett på husets lengderetning. Dette stolpeparet er ikke skråstilt, slik at plasseringen må få betydelige konsekvenser for takets utforming. Samtidig har en oppnådd å skape et stort stolpe-

Fig. 2a-d. Grunnplan for fire bolighus med motstilte innganger på midten for folk og fe fra Forsand i Rogaland. Størrelsen øker til det dobbelte fra yngre bronsealder til eldre romertid. M = 1:250.

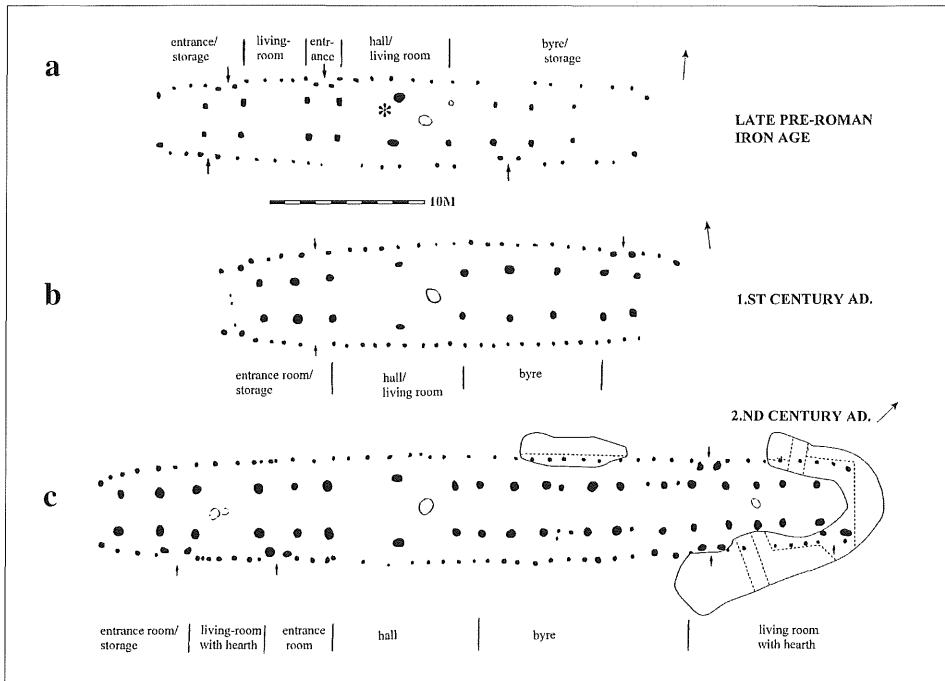

Fig. 3a-c. Grunnplan for tre mellom 30 og 50 m lange bygninger fra Forsand i Rogaland, fra tiden omkring Kr.f. Sentralt i husene foreslås forekomsten av en hall. Funnsted for malestein og leirkar (se fig. 4) er markert med stjerne. M = 1:500.

fritt midtrom omkring husets sentrale ildsted. Dette oppnås også fordi avstanden mellom stolpeparene er lengre her enn i resten av huset. Øst for boligrommet står stolpene mer regelmessig plassert, gjerne med mindre avstand mellom grindene. Mellom disse grindene er det i det lengste huset (CL, se fig. 3c) dokumentert mindre stolper satt med en avstand på 0,85-1,00 m. Disse tolkes som spor etter båseskiffer. I denne delen finnes en eller to innganger. Husene er mellom 22 og 50 m lange og 6,0 til 7,5 m brede.

Disse husene representerer en ny byggeskikk hvor inngangene til boligdelen er skilt fra kvegets adkomst, og lagt til hver sin ende av husene. Likeledes er ildstedets plassering flyttet fra mellom de to ytterste stolpeparene mot vest til midt i huset, hvor det lages et ekstra stort rom.

Disse 7 husene dateres fra ca. 200 f.Kr. til 300 e.Kr., men de fleste, 4 av 7, tilhører perioden ca. 100 f.Kr. til 200 e.Kr. Tre av disse, et hus for hvert hundreår, ligger i det sentrale boplassområdet på moen, mens det fjerde og største av dem alle ligger for seg selv helt østligst på moen.

Hva innebærer denne omorganiseringen knyttet til et lite antall hus på en boplass hvor den vanligste byggeskikk i samme periode, med minst 25 hus, er hus med motstilte inn-

ganger felles for folk og fe ved midten av langveggene (som på fig. 2)? I perioden midten av førromersk jernalder og eldre romertid er det beregnet at det har vært mellom 7 og 10 samtidige gårder på Forsandmoen (Løken et al. 1996:71) med det høyeste antallet mot slutten av perioden. Den spesielle hustypen finnes til enhver tid i perioden på bare 1-2 av disse gårdene, og husene markerer seg med å være vesentlig lengere enn de samtidige «vanlige» gårdshusene.

Det er ganske klart at en har ønsket å skille adkomsten for mennesker og dyr. Med andre ord har de menneskene som hadde store gårdshus, og som representerte et lite mindretall av gårdene i perioden, et ønske om eller mulighet til å leve mer adskilt fra en del av næringsutøvelsen (kvegholdet) enn det majoriteten av gårdbrukerne hadde. Det kan her nevnes at i det lengste huset av denne typen, på 50 m (fig.3c), så finnes det i den nordøstlige enden et rom med ildsted som har felles inngang med fjøsinngangene. Dette avspeiler kanskje at en del av gårdens folk måtte leve nærmere innpå kveget enn de øvrige. I dette huset kan vi også konstatere at det er et eget boligrom med ildsted og separat inngang SV for det sentrale boligrom og inngangen til dette. Det er fristende å peke på muligheten for at de to rommene med ildsted i SV-delen representerer forskjellige funksjoner, alternativt at det har vært tre sosiale nivåer knyttet til dette huset.

Det andre særpregete trekket er det store sentrale boligrom med ildstedet omtrent i husets midtpunkt. I den andre typen hus er ildstedet plassert så langt fra inngangsrommet, hvor kveget også ferdes, som mulig. Nå plasseres ildstedet nesten opp mot fjøsområdet. Fra Gene (Ramqvist 1983:158) og Trogsta (Liedgren 1992:156) er det med stor sannsynlighet vist at fjøsområdet ligger helt inn til det sentrale boligområdet. Det er vanskelig å la være å tolke plasseringen symbolsk: ildstedet og det store boligrommet er sentrum i gårdens liv, og må derfor plasseres sentralt i huset, selv om det innebærer en nærmere lokalisering til fjøset enn den tidligere organisering.

Tolkningen støttes av at i et hus CXIX (fig. 3a) er det gjort funn av et husoffer i form av et leirkar og en malestein (fig. 4) ved siden av en av de to takbærende stolper som var plassert ved midten av huset og lenger ut mot veggen enn i de øvrige stolper.

Vi kan sammenfatte observasjonene slik: I en liten andel særlig lange hus i perioden 200 f.Kr. – 200 e.Kr., men også noe etter, har beboerne en egen adkomst til boligrommet, skilt fra fjøsadkomsten. Boligrommet blir plassert sentralt i huset, slik at ildstedet (arnen) blir senterpunktet som alt dreier seg omkring i gårdens virksomhet. Området kan markeres med offer i et stolpehull. I flere hus er det tegn som tyder på funksjonsoppdeling mellom flere rom i vestdelen, og at det også har vært boligrom knyttet til fjøsdelen østligst i huset.

Jeg har ovenfor gjengitt Herschends (1993) 5 mulige krav til å kunne identifisere hallen i jernalderen. Alle synes å kunne tilfredsstilles i vårt materiale:

1. Det kan ikke være noen tvil om at de gårdene som disse bygningene tilhører, konstituerer nivået med de største gårdene på denne tiden.
2. Stolpeplasseringen i det sentrale midtrommet viser klart at en har ønsket å bygge et så stort rom uten stolper som mulig.
3. Rommet som tolkes som en hall blir plassert midt i bygningen.
4. Vi kan konstatere at ildstedene i våre hus ikke er kokegropen med mye skjørbrent stein,

Fig. 4. Malesteinen og leirkaret var plassert ved siden av stolpen i stolpegropen til en uttrukket stolpe i midten av hus CXIX (se fig. 3a). Funnet tolkes som et offer ved oppførelsen av huset.

og de inneholder heller ikke f.eks. smieslagg, slik det finnes i mange andre ildsteder. f.eks. har smiing foregått i det mindre langhuset CLI som tilhører samme gårdsanlegg som hus CL med den sannsynlige hallen (fig. 2).

5. Det er ikke funnet noe spesielt fint gjenstandsmateriale knyttet til disse sentrale rommene, men som ovenfor nevnt i et tilfelle markeres det sentrale rom med et offerfunn i et stolpehull.

Denne gjennomgangen viser at bygningsgruppen har de trekkene som skal til for å skille ut hallen som et spesielt funksjonsområde i husene. Vi må konkludere med at på Forsand i yngre førromersk jernalder og eldre romertid finnes det en gruppe bygninger hvor en hall for særskilte aktiviteter, beskrevet av Herschend, har foregått. Dette er vesentlig tidligere enn de eksempler han nevner. Det ligger implisitt i hans tolkning at dette er en utvikling som foregår et stykke ut i yngre romertid. Det generelle bildet som innledningsvis ble trukket opp på grunnlag av historiske og arkeologiske kilder passer etter min oppfatning godt til at hallen som politisk, sosialt og religiøst rom blir etablert allerede omkring Kr.f.

Komparativt husmateriale på høvdinggårder fra tiden omkring Kr.f.

Finnes det andre arkeologiske undersøkte hus med indikasjoner på at utviklingen mot et rom med hallfunksjon fant sted så tidlig som i slutten av førromersk jernalder eller eldre romer-tid?

Austbø på Hundvåg, Stavanger

På gården Austbø, som ut fra beliggenheten må være utskilt fra Husebø, ble det i 1999 undersøkt et tilsvarende, men N-S orientert, hus som de på Forsand (Tzigaridas 2000). Huset har vært om lag 25 m langt. Spor etter veggene er ikke bevart, så bredden kan ikke bestemmes (fig. 5). Huset har de samme karakteristika som de mindre husene av denne typen på Forsand, med et mindre ildsted (A-23) for lys og varme rett sør for det uttrukne paret, en grop (A-22) med steinsatt bunn inn mot hall-området og motstilte innganger (markert med piler) mellom første og andre par stolper fra nord. Sør for inngangene ligger et stort ildsted (A-21). De to ildstedene tyder på to forskjellige funksjonsområder i husets nordlige del slik det er beskrevet for den østlige delen i hus CL fra Forsand og huset fra Veien, se nedenfor. Huset på Austbø er ved 3 ¹⁴C-dateringer bestemt til å være fra perioden 100 f.kr. til 100 e.kr. Stolpehullene viser at huset er bygget om en gang.

Det er grunn til å merke seg at dette huset med et sannsynlig hallrom sentralt i huset er funnet på et gårdsområde som tilhører et av de største og mest sentrale i Rogaland. Husebø har trolig i yngre jernalder tilhørt et sørvestnorsk nett av Husebø-gårder med administrative oppgaver innen et mulig sørvestnorsk rike (Steinnes 1953, 1955:147f).

Veien, Øst-Norge

Den spesielle hustypen som er behandlet ovenfor er ikke bare kjent på Forsand. På Veien, Buskerud i Øst-Norge ble det i 1995 (Gustafson 2000) avdekket en 47 m lang bygning (fig. 6c) hvor bare små detaljer skiller husets grunnplan fra det 50 m lange huset på Forsand. Som hus CL på Forsand (fig. 6b) har også dette huset to boligområder i den ene halvdel, og i

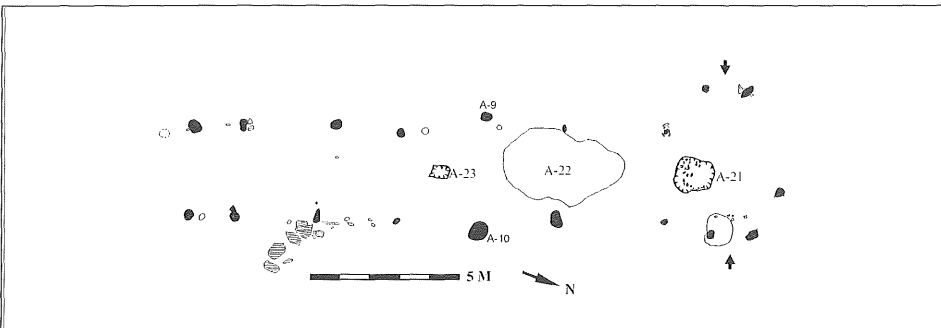

Fig. 5. Grunnplanen for et mindre hus med sannsynlig hall. Fra Austbø, Hundvåg, Stavanger. Etter Tzigaridas 2000. M = 1:250.

dette tilfelle er det et uttrukket stolpepar i forbindelse med begge ildstedene. Det er to motstilte innganger i den nordligste enden, plassert noe nærmere husets ende enn hva tilfelle er for hus CL på Forsand. Den nordligste delen har ut fra fosfatmengder, makrofossiler og funn trolig vært fjøs og lagerområde. Huset er ^{14}C -datert til tidlig eldre romertid (Gustafsson 2000:97). Dette huset ligger kloss inntil et av de største og mest velutstyrte gravfeltene fra eldre jernalder i det indre Øst-Norge. Sammenhengen med dette funnmiljøet underbygger tolkningen av det sentrale store midtrommet som hallen i huset.

Hodde, Midt-Jylland

Høvdinggården på Hodde i Jylland er en annen god mulighet for å peke på en tidlig utvikling mot en hall. Den gården som Hvass (1985) kaller høvdinggården (fig. 7a-b) består av

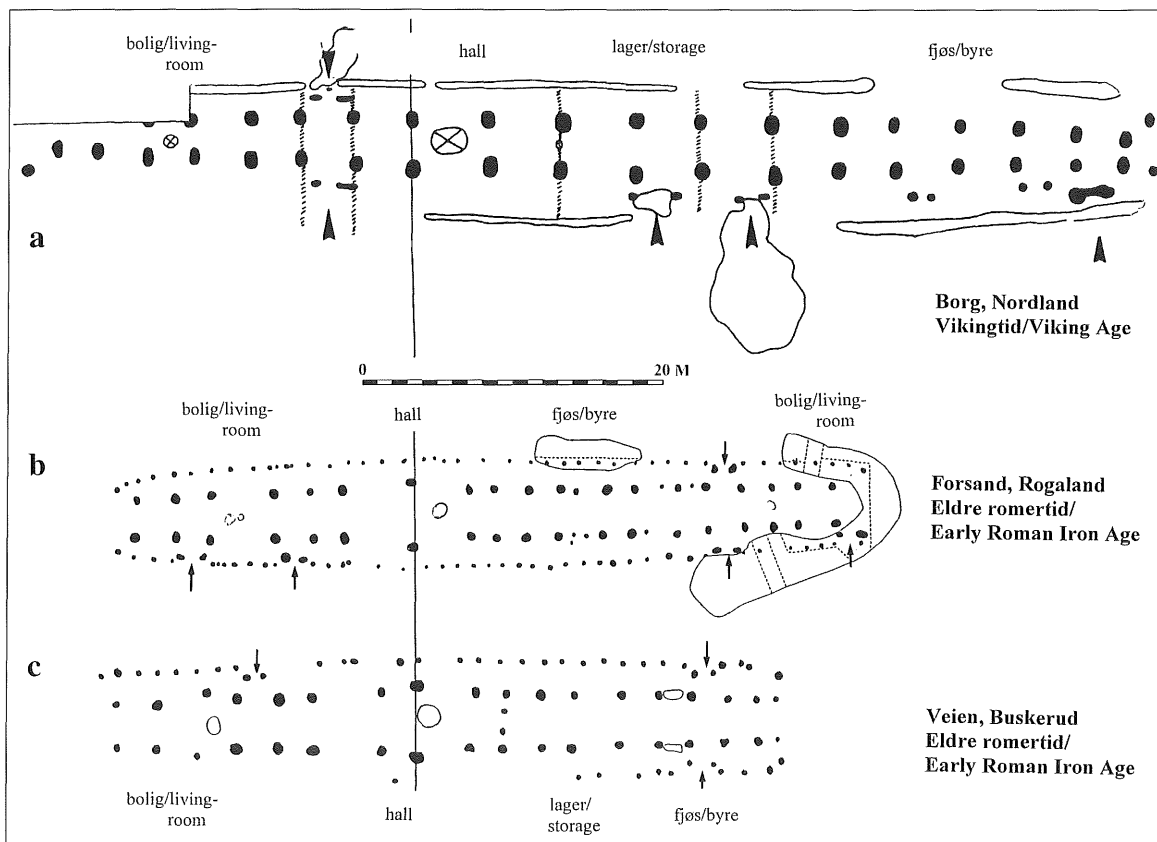

Fig. 6a-c. Sammenligning av grunnplanene til tre store langhus med en sentralt beliggende hall omgitt av en boligdel på en side og fjøs/lagerområde på den andre. Fig. 6a er fra Borg i Lofoten og datert til 7-800-tallet e.Kr. (etter Stamsø Munch 1991). Fig. 6b er fra Forsand, 1-2 årh. e.Kr. og fig. 6c er fra Veien, Hønefoss, Buskerud. (etter Gustafsson 2000). M = 1:500.

et særlig langt hovedhus, i en tidlig fase med en lengde på 30 m (fig. 7a). Senere er hovedhuset ca. 22 m langt, og da består gården også av to mindre hus innenfor en felles innhegning (fig. 7b). Det største av disse mindre hus er i to faser omgitt av en egen innhegning. Huset tilfredsstillt derved kriterium 1 og 3 til Herschend, se ovenfor. Det har ikke foregått matlaging i huset. På gården er det funnet en stor konsentrasjon av fin keramikk, inklusiv keramikk som ikke finnes på noen av de andre gårdene (Hvass 1985:178).

Selv om det ikke er mulig å skille sikkert ut en hall som et eget rom eller bygning, er hele situasjonen på Hodde, med en framtreddende stor gård innen en landsby som omfatter opp til 27 samtidige gårder, av en slik karakter at behovet for en hall for rådslagninger, seremonier og rituelle fester må ha vært til stede. Hodde belegger derfor den kulturelle bakgrunnen for at en på Forsand kan foreslå å tolke en hallfunksjon inn i bygninger allerede fra andre halvdel av førromersk jernalder.

Syd-Jylland

Høvdinggården på Hammerlev Nørremark (fig. 8) består av tre bygninger samt en bygning som del av innhegningen omkring gården (Ethelberg 1995:114ff). Den er et eksempel fra eldre romertid på at gårdsbebyggelsen avspeiler etableringen av en overklasse med behov for mere husrom enn tidligere. Ethelberg har tolket situasjonen slik at bygning V, som er uten funn, men på grunn av mangel på fosfatanrikning, har vært bolighuset. Bygningene III og IV, med blant annet keramikkfunn fra eldre romertid og fosfatanrikninger gjennom begge husene, tolker han som fjøs/stall for henholdsvis småfe og storfe (op.cit:117). Det er grunn til å undre seg over denne tolkningen. Den er åpenbart begrunnet i fosfatforekomstene, som i Sør-Skandinavia og Nord-Tyskland i hus ofte ansees som belegg for stalldelen i huset (Zimmermann 2001:73). Men Zimmermann konkluderer også med at høye fosfatverdier kan finnes i hele

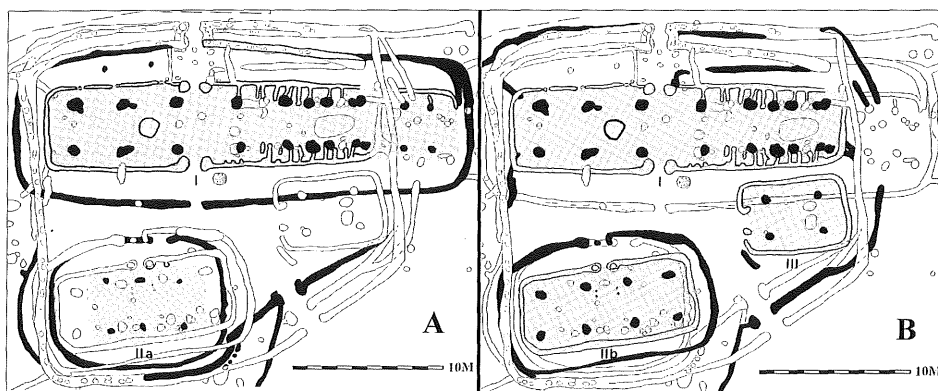

Fig. 7a-b. Høvdinggården på Hodde i Midtjylland. I den eldste fasen (7a) har hovedhuset en stor stall med plass til 30 storfe. I en senere fase (7b) er hovedhuset mindre og et annet bolighus er separat innhegnet innenfor gårdens ytre innhegning (etter Hvass 1985). M = 1:500.

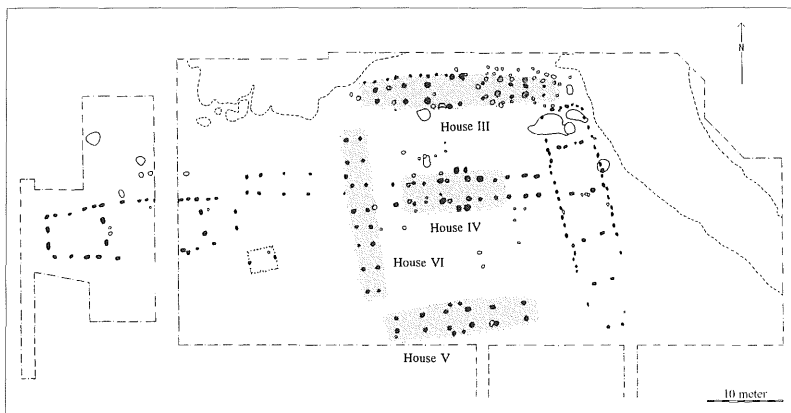

Fig. 8. Bebyggelsen på Hammerlev Nørremark, Sørjylland, består av tre ØV-orientert hus for mennesker og dyr, samt en NS-orientert lagerbygning i tunets vestlige grense. Hus III med det 7 m lange inngangsrom tolkes som hallen på gården. Mot øst ligger en NS-orientert bygning fra yngre jernalder (utsnitt gjort etter Ethelberg 1995). M = 1:1000.

boligdelen. I hus III på Ullandhaug i Rogaland leder fegaten fra utmarken inn til det rommet som nesten ikke har fosfatanrikning, mens boligdelen har høye fosfatverdier. Den laveste fosfatkonsentrasjonen i huset er altså nettopp i fjøset (Provan 1968:181, fig. 1). Også i hus VI på Görle i Östergötland er fosfatkonsentrasjonen betydelig mindre i det rommet som på grunn av forekomsten av frø fra gressmark, kort stolpefagsavstand og mangel på ildsteder tolkes som fjøset, enn den konsentrasjonen som finnes i boligdelen (Eriksson 1995:66f). På grunnlag av disse indikasjonene på at hus eller deler av hus med lav fosfatkonsentrasjon kan ha vært fjøs og forekomsten av funnene i husene III og IV på Hammerlev Nørremark er det etter min mening mer sannsynlig at det er disse husene som har vært bolighusene. Hus V, som bare er 2 m kortere enn den lengste fasen av hus IV, vil som fjøs ha plass til ca. 40-50 storfe. Dette er vesentlig mer enn fjøskapasiteten til den noe eldre høvdinggården på Hodde. Min tolkning innebærer at høvdinggården på Hammerlev Nørremark har to store bolighus for mennesker. Den eldre fasen vil da ha et boligareal på ca. 190 m², og den yngre ca. 250 m². Med sin spesielle og uvanlige krumme form på langveggene og det store inngangsrommet med et spenn mellom de takbærende stolpene på ca. 7 m kan hus III kanskje nettopp sees på som et uttrykk for innbyggernes status, som krevde en synliggjøring i form av en ekstra lang bygning med en spesiell form. Inkludert hus V som fjøs, vil høvdinggården omfatte et husareal på 285 m², alternativt 345 m² i den yngre fasen, innen et sannsynlig tunareal på ca. 11-1200 m².

Alle disse tre husene er av den typen som har motstilte innganger på midten av langsidene. Det er derfor også grunn til å være kritisk til Ethelbergs tolkning om at husene i sin helhet har hatt funksjonen enten bolig eller fjøs, siden slike hus vanligvis i Danmark tolkes som hus for begge funksjoner. Men uansett om husene har hatt en annen organisering av

funksjoner enn det vanlige eller ikke, så kommer en ikke bort fra at gården har langt større bebygget areal enn det de fleste samtidige gårdene har.

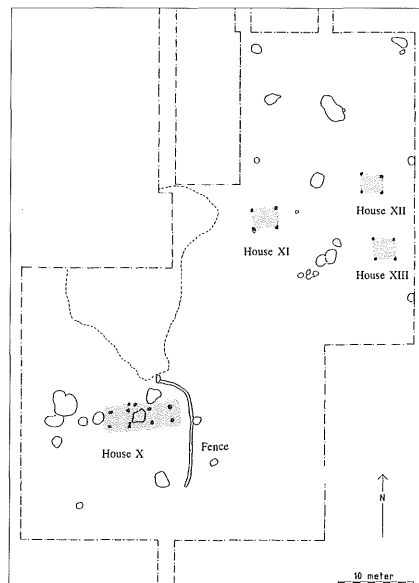
Ethelberg (1995:133) understreker at høvdinggårdene er plassert utenfor landsbyene, og at i nær tilknytning til høvdinggårdene finnes det en liten gård. Ved Hammerlev Nørremark lå en slik gård (fig. 9) 150 m SØ for høvdinggården. Denne besto bare av et 11 m langt hus samt tre små firestolpers lagerhus. Husareal var bare på ca. 80 m². Etter Ethelbergs oppfatning levde innbyggere på gården uten tvil i avhengighet til høvdinggården. Ut fra enkelt utstyrte urnegraver synes innbyggerne på den underliggende gård å ha lavere status enn vanlige landsbybeboere.

Ethelberg mener også at en gård på Stepping Mølle (fig. 10), datert til tidlig del av eldre romertid, har vært en høvdinggård tilsvarende den ved Hammerlev Nørremark. Gården har tre hus på i alt 260 m² innen et tunområde på 750 m². Det sørligste hus (II) har stall for maksimalt 40 storfe. De to sørligste bygningene har klare indikasjoner for vanlige gårdsaktiviteter (op.cit:121f) så også her kan den nordligste bygning ha fungert som en ekstrabygning for spesielle formål knyttet til hallfunksjonene. Rett nord for den store gården ligger det på samme tid en liten gård med bare et hus. Den er atskilt fra den store med gjerder, og tolkes som en gård avhengig av den store.

Kaldal Mikkelsen (1991:146) har tolket forholdene på Hvesager ved Jelling (fig. 11a) slik at det der er en stor gård med 6-9 større og mindre bygninger på i alt ca. 400-460 m² innen et tun på ca. 2100 m². Ved siden av finnes en mindre gård med 4-7 bygninger på i alt 215-270 m² innen et tun på ca. 1000 m². Ethelberg (1995:117) mener derimot at det er snakk om tre gårder i en liten landsby. Men også hans tolkning (fig. 11b) innebærer at en gård, den midterste, har et større bygningsareal, ca. 340 m², enn de to andre, som hver har ca. 250 m². Forskjellen i størrelse mellom gårdene skyldes at den midterste gården etter Ethelbergs tolkning har et ekstra langhus på ca. 90 m² med motstilt innganger på midten. For øvrig har alle tre gårdene et langhus på ca. 19-22 x 5.5 m, to uthus med 3-4 stolpepar med et areal på ca. 90-100 m² og 2-3 små uthus med stolpepar på ca. 35-50 m². Deres tunområder er også ganske like, idet den midterste gården har et areal på ca. 1130 m² mens de to andre er på ca. 1000 m².

Uansett hvilken tolkning som foretrekkes synes bebyggelsen på Hvesager å bestå av en

Fig. 9. Den underliggende gård 150 m SØ for høvdinggården på Hammerlev Nørremark består av et lite langhus og tre lagerbygninger (utsnitt gjort etter Ethelberg 1995). M = 1:1000.

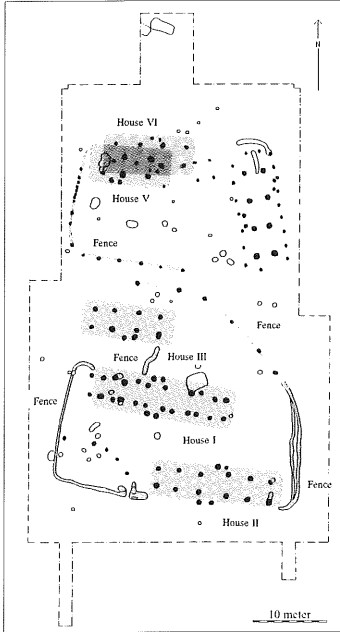

Fig. 10. Bebyggelsen på Stepping Mølle består også av tre ØV-orienterte hus. Hus III som er avskjermet fra resten av gårdens hus med gjerder tolkes som hallen på gården (utsnitt gjort etter Ethelberg 1995). M = 1:1000.

større gård som kan settes i sammenheng med høvdinggraven som lå 35 m øst for bebyggelsen, samt en eller to mindre gårder. Kaldal Mikkelsens tolkning innebærer et vesentlig større gårdskompleks for høvdinggården enn de gårdskompleksene som Ethelberg framhever som gårder for en høvdingsjikt uten at en kan si at høvdinggraven representerer noe annet enn et vanlig høvdingsjikt. Fordelen med Ethelbergs tolkning er at den midterste gården uthever seg med et stort, ekstra bolighus slik som en også kan tolke situasjonen på Hammerlev Nørremark og Stepping Mølle. Dessuten at både husareal og tunareal er tilsvarende det som kan dokumenteres på Hammerlev Nørremark.

Ut fra det framførte er det grunn til å anta at bebyggelser som må ha tilhørt et høvdingsjikt i Jylland i eldre romertid atskiller seg gjennom et større bebygget areal enn de vanlige gårdene har på samme tid. Disse større bebyggelsene skyldes oppførelsen av et ekstra bolighus med mulighet for å knytte hallfunksjoner til hele eller deler av huset.

Høvdinggård i eldre romertid østligst på Forsandmoen

På denne bakgrunnen være verd å undersøke om det finnes en tilsvarende situasjon på Forsand i sammenheng med noen av de gårdene som har hus med et ekstra stort midtrom. Dessverre mangler ethvert spor etter innhegning omkring tunene på Forsand. Der hvor det har vært en langvarig bebyggelse innen det samme området er det derfor vanskelig å få fram en tolkning av den enkelte gård. Imidlertid ligger det største av disse husene (CL) uten tilknytning til annen eldre eller yngre bebyggelse (fig. 12). Huset ligger ca. 800 m ØSØ for hovedbebyggelsen i eldre romertid. Det er 49,8 m langt, inntil 7,1 m bredt med en grunnflate på ca. 340 m². Sammen med dette huset danner en 18 m lang og 4,7 m bred bygning (CLI) med en grunnflate på 85 m² et 4 m bredt tun. Tunet er lukket mot SV med et 7 m² mindre uthus med tre par stolper (3,1x2,2 m stort). I hus CL er det dokumentert stolper etter båseskinner i den midtre delen av huset, med stallplass til minimum 20 storfe. Det er imidlertid ingen funn i hele rommet fra stolpeparet NØ for det sentrale ildstedet og mot NØ. Der som hele dette rommet, fram til de motstilte innganger i husets N-lige del, har vært brukt til fjøs, vil denne delen ha kunnet romme i alt 34 storfe. Dette antallet er ikke så mye mindre enn de estimerer som er foreslått for de jyske høvdinggårdene.

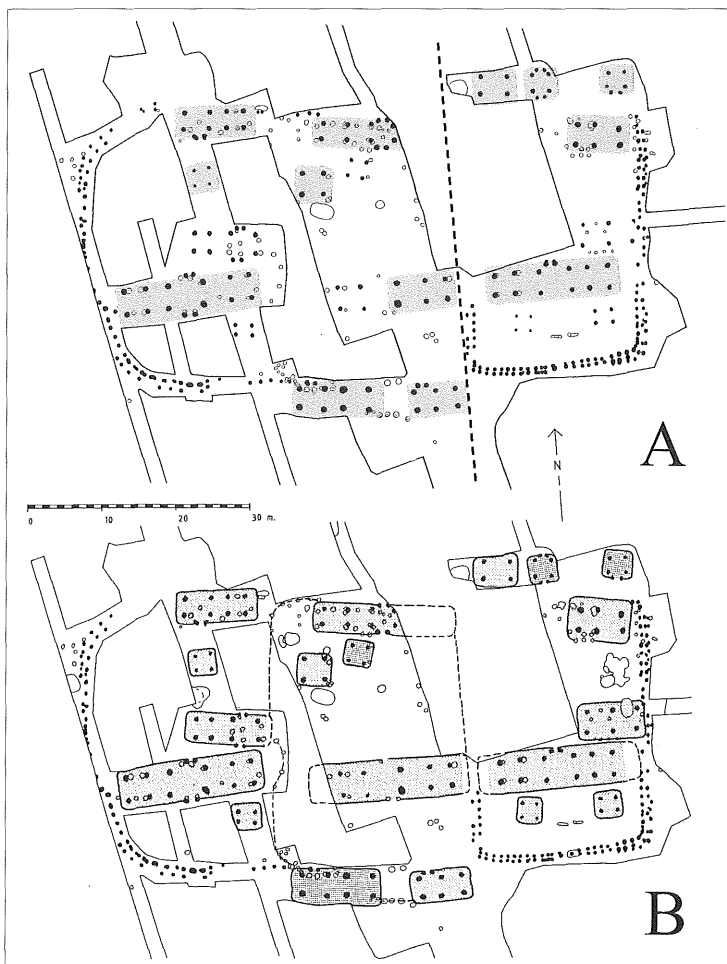

Fig. 11a-b. På fig. 11a sees bebyggelsen på Hvesager ved Vejle slik Kaldal Mikkelsen tolker den som en høvdinggård bestående av inntil 10 hus med en grunnflate på ca. 400 m² innen et tun på 2100 m². Skillet mellom høvdinggården i vest og en vanlig bondegård i øst er markert med stiplet linje på planen. På fig. 11b sees Ethelbergs tolkning av bebyggelsen på Hvesager som en landsby med tre gårder. Tolkningen innebærer at den midterste gården har et bebygget areal som er klart større enn de to andre gårdene, og kan ha vært sete for en leder (etter Ethelberg 1995). M = 1:1000.

Bebyggelsens husareal er til sammen ca. 430 m², og således omtrent som Kaldal Mikkelsens vurdering av størrelsen for høvdinggården på Hvesager, eller ca. 100 m² større en Ethelbergs høvdinggård fra Hammerlev Nørremark. Ut fra det forhold at begge de to store husene har døråpninger som vender ut mot henholdsvis NV og SØ, må det ha vært tunare-

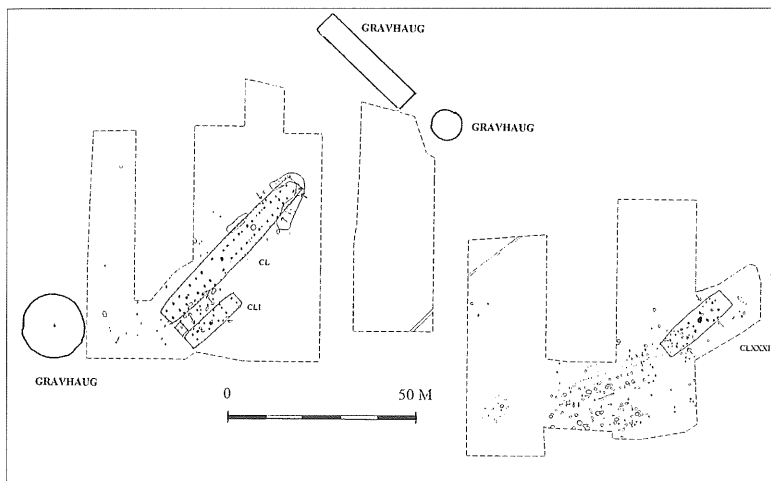

Fig. 12. Sørøstligst på Forsandmoen ligger en mulig høvdinggård fra eldre romertid. Tunet består av en 50 m lang bygning (se fig. 3c) med en sentral hall, et mindre «verkstedhus» med smie og en liten lagerbygning. 100 m øst for gården finnes samtidig et lite gårdshus. $M = 1:2000$.

al omkring husene i begge disse retningene. Om en regner med at selve tunet ikke rakk mer enn bare 5 m på hver side av husene, vil tunarealet bli på ca. 1550 m^2 , og med 10 m tunareal på hver av langsiden, slik innhegningene på S-siden av hovedhusene på Hvesager og en gård fra Vorbasse gir grunnlag for å anse som rimelig (Kaldal Mikkelsen 1991:147), og 5 m på kortsiden, blir arealet ca. 2150 m^2 . Dette tilsvarer Kaldal Mikkelsens tolkning av tunområdet for høvdinggården på Hvesager.

Vel 100 m øst for denne gården ligger et av de minste husene av den vanlige romertids og folkevandringstids typen på Forsand (fig. 12). Det er i motsetning til ved de fleste andre slike hus ikke påvist noe ekstrahus liggende parallelt med dette. Huset er på grunnlag av ^{14}C -analyse datert til eldre romertid, omkring 100 e.Kr., slik også gården med husene CL og CLI er det. Det er derfor mulig at dette huset kan tolkes på samme måte som den lille gård ved Hammerlev Nørremark; en gård hvor beboerne har vært undergitt høvdingen på den enkeltliggende storgården.

Vi kan altså konstatere at dette eldre romertids gårdskomplekset med en mulig hall ved Forsandmoens SØ-hjørne både i størrelse, beliggenhet og med en undergitt liten gård i nærheten kan sammenlignes med gårder i Sør-Jylland fra samme tid og som er tolket som høvdinggårder. Det blir for Sør-Jylland presisert at høvdinggårdene ligger som enkeltgårder, eventuelt med en underliggende gård. Også gårdskomplekset på Forsand ligger for seg selv, en knapp 1 km fra resten av den samtidige bebyggelsen. Disse strukturelle likhetene med de jyske høvdinggårdene bidrar til å styrke tolkningen av en hall i hus CL på Forsand.

Et trekk som ytterligere underbygger denne gårdens særstilling er at umiddelbart vest og

nord for gårdshusene har tre av Forsandmoens største gravanlegg vært oppført. Det dreier seg om to runde gravhauger med diameter opp til 16-17 m, samt en rektangulær langhaug på 30.4 x 5.0 m.

Stormannsgårder i det sentrale boplassområdet på Forsandmoen ?

Hva med de andre husene på Forsand med et uttrukket par som også kan tolkes som hus med hall? Vestligst i boplassområdet ligger to slike 33 m lange hus parallelt ved siden av hverandre, og så tett sammen, med en avstand på bare 3 m mellom dem, at de sannsynligvis ikke kan ha stått der samtidig (fig. 13). I dette området har det ikke vært noen bebyggelse på de foregående ca. 200 år, slik at denne typen hus representerer en ny start på bebyggelsen her. Denne gangen varer den til bosetningen på moen tar slutt ut på 600-tallet e.Kr. Det kan altså se ut til at to etterfølgende hus med en sannsynlig hall etableres som en enkeltliggende bebyggelse vestligst på bosetningsområdet omtrent på samme tid som det skjer helt østligst. Også her i vest ligger det en gård med det nest minste huset av den vanlige romertids og folkevandringstids typen på Forsandmoen ca. 100 m mot SØ, og uten at det er dokumentert noe ekstrahus som kan tilhøre dette hovedhuset. I likhet med situasjonen sørøstligst på moen kan også denne lille gården tolkes som en gård som er underlagt gården med den mulige hallen. Men denne gården er klart mindre enn den som etableres sørøstligst på moen. Det kan også bemerkes at denne stormannsgården med en mulig undergitt gård er starten på en bebyggelse som i neste bosetningsfase har vokst til seks samtidige gårder. Slik som i Hodde (Hvass 1985:179) starter altså den omfattende bebyggelsen her med etablering av hva som kan karakteriseres som en stormannsgård.

Nordligst i boplassområdet på Forsand finner vi de to eldste hus med uttrukket par, datert til 2. og 1. årh. f.Kr. (fig. 14). De er en del mindre enn de som hittil er omtalt, hver med en lengde på 23 m, og de viser ikke den samme oppdeling i flere boligdelene i den vestlige delen. Disse husene ligger dessuten slik til at de er en del av et kontinuerlig bosatt område. Samtidig ligger de med noe større avstand, mellom 50 og 100 m, til de øvrige samtidige bolig-hus i bebyggelsen, mens disse innbyrdes har en avstand på 20-40 m. Det er altså en liten tendens til at også disse mulige hallbygningene utmerker seg med en mer enkeltliggende plassering.

De to siste husene av denne typen ligger også klart adskilt fra den øvrige bebyggelse (fig. 15). Det østligste av dem, hus XXXIV datert til 1. årh. e.Kr., ser på grunnlag av søkesjakter mot både N og S ikke ut til å ligge sammen med noen annen bebyggelse. Vel 25 m mot vest blir huset i 2 og 3 årh. e.Kr. etterfulgt av hus XXIV med uttrukket stolpepar. Nord for dette ligger det to andre langhus, men disse er datert til siste del av bronsealder og første del av førromersk jernalder. Sør for huset er det et område med minst 50 ildsteder og kokegroper, men ingen spor etter ekstrahus. Begge disse mulige hallbygningene er også store langhus. Hus XXXIV har vært 31 m langt. Hus XXIV er ødelagt av moderne bebyggelse i den vestlige enden, og den undersøkte delen måler 24 m. Mellom det vestligste stolpeparet er det stolper etter en døråpning, slik at det her sannsynligvis har vært en boligdel lenger mot vest. Huset må derved ha vært minst ca. 30 m langt.

Sett i relasjon til både gården med husene CL og CLI helt sørøstligst på Forsandmoen og

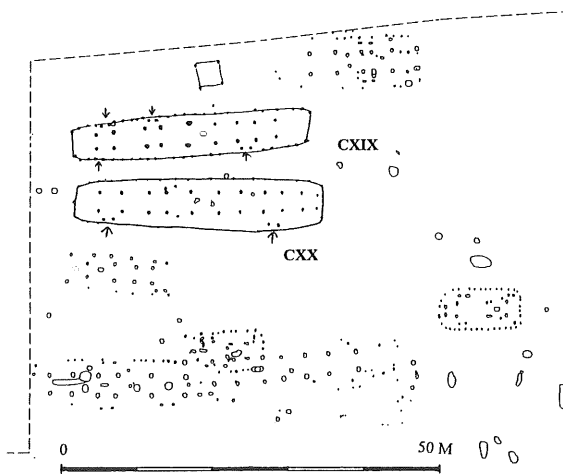

Fig. 13. Vestligst i bosetningsområdene må Forsandmoen oppføres to hus med en sentral hall etter hverandre i slutten av førromersk jernalder og eldste romertid. Også her er enes-te samtidige bebyggelse et lite gårdshus 100 m mot SØ. De to store husene danner starten på det som blir den store landsbybebyggelsen på moen i yngre romertid og folkevandrings-tid. $M = 1:1000$.

høvdinggårdene fra Jylland må vi konkludere med at de sist omtalte seks langhus med uttrukket stolpepar og mulig hallfunksjon ikke kan tolkes inn i en bebyggelsessituasjon som deler av storgårder. Samtidig må det understrekes at fire av dem er klart større enn de aller fleste samtidige gårdshus med motstilte innganger for folk og fe på midten av huset. I seg selv kan dette være uttrykk for en storgård i bebyggelsen. Til sammen er det derfor grunnlag for å anse disse bygningene som uttrykk for spesielle behov knyttet til et fåtall gårder med en viktigere økonomisk, sosial og evt. religiøs status enn de øvrige gårder.

Jeg vil også peke på den formale likhet mellom hus CL på Forsand samt Veienhuset og det 85 m lange yngre jernalderhuset på Borg i Lofoten (fig. 6) (Herschend 1993:192), hvor det også er to boligdelar i den ene halvdel. Av gode grunner (funnene av gullgubber, glass og importkeramikk) er den sentrale delen tolket som høvdinghallen på gården. I den andre halvdel har det vært lager, fjøs og muligvis en boligdel. En tilsvarende organisering av rommene i en eldre, nesten like lang bygning vitner om en bygningstradisjon som lokalt går tilbake til folkevandringstid (Stamsø-Munch 1991:45).

En annen bygning fra vikingtid med hall, er den såkalte Lejrehallen. Også der ansees det at det sentrale samlingsrom (selve hallen), med et 9,5 m langt stolpefritt rom, ligger i midten av huset, med rom for beboelse, lager og kjeller i hver ende (Christensen 1991:43).

Tolkningsforslaget om en sentral plassering av hallen i de store langhusene fra Forsand og Veien fra førromersk jernalder og eldre romertid, styrkes derved av at tilsvarende organisering kjennes i bygningsmiljøer som har sin start i slutten av folkevandringstid, og hvor tolkningen av en hall knapt kan diskuteres.

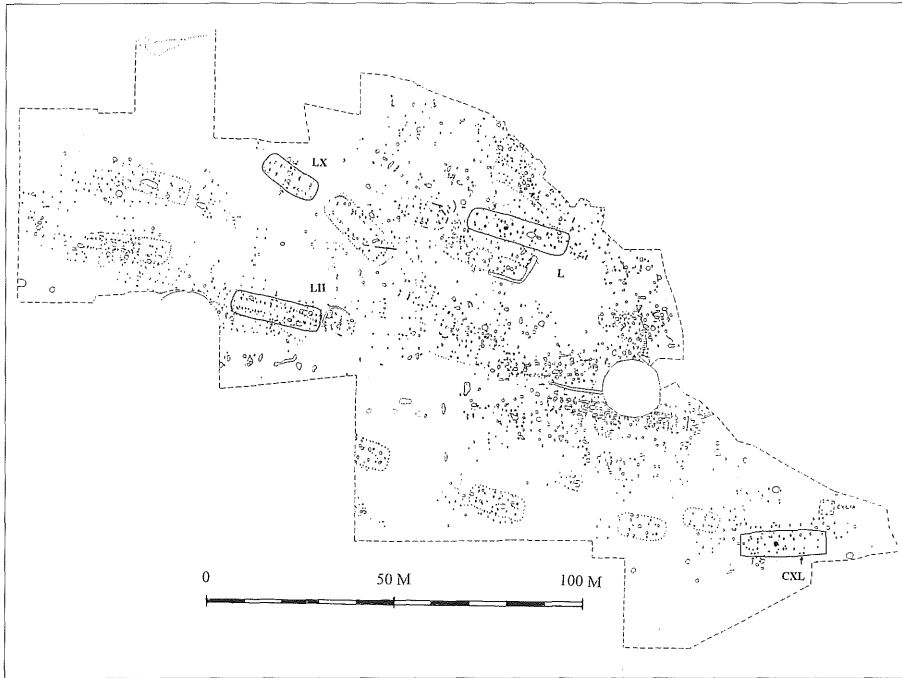

Fig. 14. Inn mot åssiden, i kjerneområdet til bosetningen ligger de to minste husene med et uttrukket stolpepar. De er de eldste slike, datert til 1-2 årh. f.Kr. Disse er mest sannsynlig hus på vanlige gårder. På figuren er bare et av de to hus (CXL) markert, sammen med husets samtidige bebyggelse i dette området. $M = 1:2000$.

Hall i hovedhuset på alle gårder i yngre romertid og folkevandringstid?

Forsand

Hovedhuset fra denne tiden finnes representert i 37 eksemplarer på Forsand (som eksempel se hus III på fig. 20). Ut fra dateringen av husene synes denne hustypen å bli utviklet tidlig i eldre romertid, men det er først i yngre romertid typen blir nærmest enerådende i byggekikken på Forsand. De er alle bygget over det samme skjema, som jeg tidligere har beskrevet (Løken 1983:84ff, 1987:161). Her skal særlig nevnes at det må ha vært lagt stor vekt på å skape et stor åpent rom omkring ildstedet i midten av huset, der hvor den postulerede hallen lå i den tidligere behandlede hustypen. Men nå har alle hus et slikt stort rom, og vanligvis finnes flere ildsteder her, både for matlaging, lys og varme. Selv om den enkelte gårdbruker på denne måten har skaffet seg et rom som kan fungere som gårdens «hall», blir allikevel dette rommet gårdens sentrale rom hvor mange av de dagligdagse gjøremål også må ha funnet sted.

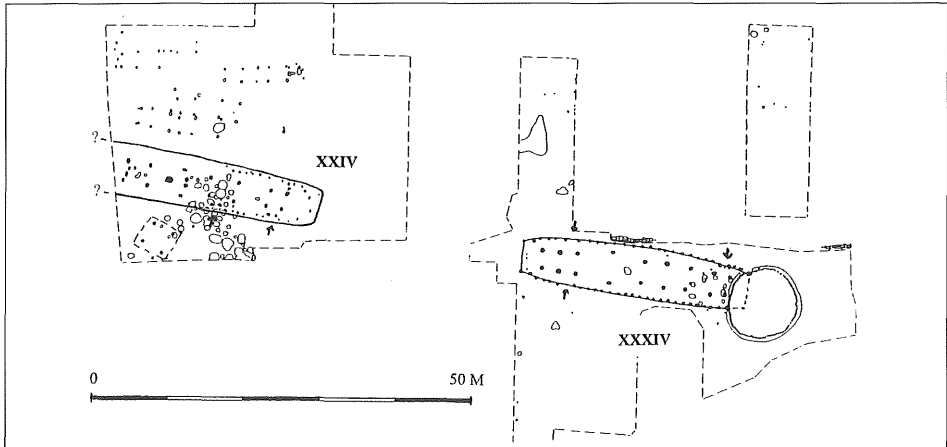

Fig. 15. De vel 30 m lange husene XXIV og XXXIV ligger uten umiddelbar kontakt med andre gårder, og synes ikke å ha noen ekstra hus tilknyttet. Husene er datert til 1-3 årh. e.Kr: $M = 1:1000$.

Knyttet til disse husene er det alltid et mindre og smalere hus, som eksempel hus I på fig. 20. Disse kan ha inntil 5 ildsteder langs midtaksen, og de bærer derved preg av å være et hus for mange praktiske formål. I en del tilfelle er det belagt at det også har foregått smievirk-somhet (Løken 1991:215). På grunnlag av denne situasjonen er det derfor ikke utenkelig at det sentrale rom i hovedhuset allikevel kan ha hatt en overvekt av funksjoner som er knyttet til hallen, og derved må kunne karakteriseres som hallen i huset for den vanlige bonde.

Materialet fra Forsand gir ikke grunnlag for ytterligere kommentarer vedrørende de vanlige hovedhusene på gårdene der. Jeg har i en artikkel (Løken 1992b) forsøkt å tolke resultatene fra Ullandhaug i lys av materialet fra Forsand. Konklusjonen var at det mindre langhuset på Ullandhaug (hus 1) trolig har hatt tre bygningsfaser, hvor en både kan påvise utvidelse av bygningen og vesentlige omstruktureringer av grunnplanen. Den siste fasen tilsvarer helt hovedhuset fra Forsand i samme periode (op.cit:35). Funnene viser også at det store midtrommet har vært i bruk til dagligdagse gjøremål, slik at en ikke kan tolke inn noen eksklusiv hall i denne typen hus, slik Myhre (1980:243) gjør for den delen av hus 1 på Ullandhaug. Ved en gjennomgang av funnfordelingen i de tilsvarende hustufter, hovedsakelig utgravd av Petersen, se Myhre (1980:265-318), framgår det tydelig at i de fleste husene med størrelse 20 – 35 m er funnkonsentrasjonen stor i det sentrale rom med ildstedet. Der-som denne tolkningen er rett har det ikke vært noen eksklusiv hall i denne type hus i mot-setning til Myhres (1980:260) forslag til tolkning.

Ullandhaug

I det lengste huset på Ullandhaug (47 m langt) har Myhre skilt ut 3 boligrom (fig. 16). Et 12.5 m langt rom som ligger nærmest fjøsdelen har markert færre funn enn det andre store

boligrommet. På grunnlag av tre ildsteder i midtaksen og funn av flere dreiekverner er rommet tolket som et rom for matlaging. I lys av forslaget til tolkning av husene fra Forsand (og Veien) er det grunn til å stille spørsmål om dette rommet kan ha vært gårdens hall.

Det ildstedet i dette rommet som kan karakteriseres som en kokegrop, ligger ikke i husets midtakse, er ikke datert og kan etter flere ¹⁴C-dateringers antydninger ha sammenheng med en fase i bosetningen før langhusene med steinvegger blir bygget (Myhre 1992:47f). De to andre ildstedene i rommets midtakse er tolket som ildsteder for lys og varme, men ett av disse (nr 4) er datert til førromersk jernalder (Myhre 1980:192). Det andre ildstedet (nr. 3), (datert til 1570 ±70 BP, cal 410-560 AD, dvs. folkevandringstid), ligger rett sør for et stolpepar (31-32) som er plassert nærmere langveggen enn noen andre stolpepar som Myhre har skilt ut. I oversikten over grindbredden i huset (op.cit:172), varierer denne mellom 2,5 og 3,2 m (gjennomsnitt 3.0 m), mens dette paret har en bredde på 3,8 m. To andre stolpehull 5,5 m lenger sør (5, 30) har en tilsvarende parbredde. Begge disse parene er på fig. 16 markert med tykk strek mellom hullene, mens enkelte av de smalere parene i huset er markert med stiplet linje mellom stolpehullene. Også stolpeparet 5 og 30 ligger rett nord for et ildsted (nr. 5a) på samme måte som stolpehullene 31 og 32 ligger rett nord for ildsted 3, og slik vi kjenner strukturen fra husene på Forsand, Austbø og Veien. De to sett med bredt stilte stolper kan tyde på at den spesielle konstruksjon med et uttrukket par har eksistert over to byggefaser i huset. Dette rommet utmerker seg også med at gulvet i en fase har vært hellelagt.

Med henvisning til tolkningen av rommet med de uttrukne par i husene fra yngre førromersk jernalder og eldre romertid er det nå etter min mening gode grunner til å avvise Myhres tolkning av det tilsvarende rommet i hus 3 på Ullandhaug som et rom for matlaging, og heller fremme tolkningen av rommet som gårdens hall.

Det er i Sørvest-Norge tidligere undersøkt 5 andre store langhus, med lengder på ca. 40 m og oppover, inkludert Sostelid i Agder (se Myhre 1980:267, 278, 284, 294-95, 311). Dette er alle på gårdsanlegg med bebygget areal på 400 – 600 m². For de 4 lange husene fra Rogaland (tuft 1 på henholdsvis Storrsheia, Auglend, Lyngaland og Espeland) er det ikke observasjoner eller funnforhold som muliggjør en tolkning av et sentralt område i husene som en hall. Men i hus 2 fra Sostelid, som er omtrent like langt som hus 3 på Ullandhaug, er det i den midtre delen, rett nedenfor fjøset, et område nesten uten funn. Der er det to hellelagte flater, hvorav den ene har vært brukt som ildsted. Det er mulig å tolke denne situasjonen slik vi har tolket hus 3 på Ullandhaug: mellom fjøset og hovedboligrommet i huset finnes det et rom for andre funksjoner enn vanlig beboelse. På denne avsidesliggende gården i det indre av Agder kan innbyggerne ha hatt større behov enn på mer sentrale gårder for å inkludere en hall på ca. 30 – 40 m² i bebyggelsen, beregnet for gjester og aktiviteter i sammenheng med disse.

Komparativt materiale utenfor Rogaland

I denne sammenheng kan det også være på sin plass å nevne at hus A (fig. 17) på Trogsta, Hälsingland (Liedgren 1992:55), har et par stolper (nr 82, 84) med en grindbredde på 3,8 m. Ifølge Liedgren finnes ytterligere ett slikt par (nr 78, 80) med grindbredde 4,0 m beliggende

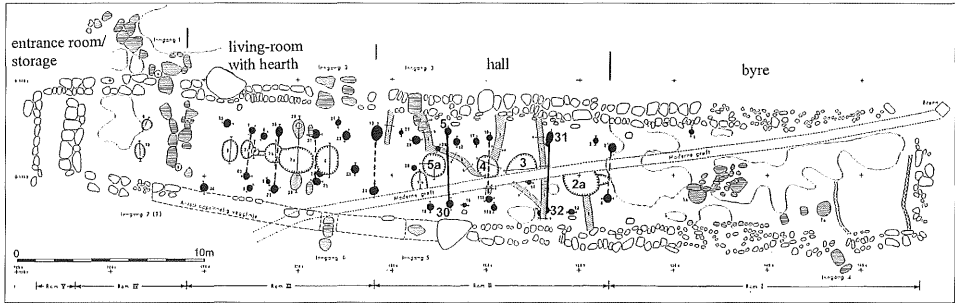

Fig. 16. I det sentrale området av det 48 m lange hus 3 på Ullandhaug, Stavanger, er det mellom et boligrom med mange ildsteder og fjøsset et rom hvor det er to par stolper som er trukket lenger ut mot veggen enn alle andre stolpepar. Sett i sammenheng med husene med tilsvarende konstruksjon på Forsand og Veien tolkes dette som hallen i huset. $M = 1:400$.

4,2 m sør for paret 82-84, mens vanlig grindbredde i huset er 1,8-2,2 m. De to mulige stolpene 78 og 80 er ikke undersøkt siden de lå i en profil som ikke ble gravet bort, og synes bare som mulige forsenkninger i profilen. Dersom disse er et stolpepar vil det ligge rett ut for en mellom stolpeparene 64-66 og 82-84 sentralt beliggende ildstedsgrop (nr.79) i et vel 7 m langt rom uten stolper i en bredde på 4,0 m. Men de to brede stolpeparene ligger symmetrisk omkring et leirekledd ildsted (nr.81) beregnet for lys og varme. Mellom de to brede stolpeparene var det nesten ingen funn, i motsetning til områdene umiddelbart mot nord og sør, med mange funn som avspeilte dagligdags virksomhet. Dette kan tyde på at dette leirekleddet ildstedet har vært knyttet til andre aktiviteter enn de dagligdags. Det nær funntomme området er imidlertid ikke stort, og det er ikke lang avstand mellom dette ildstedet og ildstedet for matlagning (Liedgren 1992:60). Stolpeparet 82-84 ligger med et avvik på 0,5 m midt i huset. Det må bemerkes at en, kanskje to av de smale grindene, på hver side av de brede grindene, er supplert med ekstrastolper på utsiden, og at bredden mellom ekstrastolpene også er ca. 4,0 m. Slike ekstrastolper er tolket som understøttelse for et innertak i huset. De er også dokumentert på Gene, men da sammen med de to smale hovedgrindene i huset som avgrenser det 9,5 m lange oppholdsrommet med ildsteder (Ramqvist 1983:81). Liedgren har også dokumentasjon av ytterligere tre hustomter med et uttrukket stolpepar ved ildstedet nær midten av huset (Liedgren 1992:22, 45 og 114). De to første, med en lengde på henholdsvis 36 og 46 m, er påvist i hus som tilhører en liten gruppe på 8% av Hälsinglands største hus, og som er større enn 35 m i lengde. Disse kan representere et øvre økonomisk og sosialt sjikt i området.

Vi kan i hvert fall konkludere med at sentralt i Trogsta hus A er det et stort åpent rom med et ildsted for lys og varme og mangel på funn som viser til dagligdags aktiviteter, slik at vi her har tilfredsstilt flere av Herschends krav til et rom med hallfunksjoner. Også i andre miljøer med meget store hus finnes den samme konstruksjonen.

Det viktige sett fra mitt synspunkt er at en i midten av huset fra Trogsta og enkelte andre store hus har fraveket den smale grindkonstruksjonen for å oppnå et stort stolpefritt rom,

med de kompliserende følgene det får for retningen til de langsgående stavlegjer (åser) og takkonstruksjonen, akkurat på samme måte som husene fra Forsand, Austbø, Ullandhaug og Veien.

Herschend har i en artikkel om hus på Helgö i Mälaren (1995) trukket fram et hus (fig. 22g) som han, med sammenligning til Dankirke (fig. 22h), har tolket som en hall. Han påpeker spesielt (op.cit:225) at det midterste stolpeparet er bredere enn de andre for å gi besøkene et mer romslig inntrykk. Herschend (op.cit:227) tolker bygningene på Helgö og Dankirke som haller som er skilt fra gårdens selvbergingsøkonomi, og som kombinerer privat og offentlig rom. Dette fordi funnbildet leder til en tolkning av Helgø-huset som oppdelt i en boligdel med ildsted for storbonde/høvding i østlige halvdel med hverdags- og representasjonsrom, og i en vestlig del for de våpenføre huskarer og besøkende.

Konklusjonen på denne gjennomgangen er at det sannsynligvis gjennom yngre romertid og folkevandringstid er vanlig at de store gårdshusene har et område som i hvert fall for en del brukes til de funksjoner som tidligere er blitt beskrevet som knyttet til hallen på gården. I noen tilfelle kan det belegges at den takbærende stolpesetningen har en spesiell utformning i forbindelse med et ildsted for lys og at det her er markert færre funn enn ellers i husets boligdel. Dette området i husene markeres ellers av at det er et stort stolpefritt rom, på Forsand vanligvis mellom 5 og 6 m langt, og at det midt i dette rommet finnes et avlangt ildsted.

Det kan altså se ut til at den sosiale utvikling i samfunnet på denne tiden er kommet dit at den enkelte bonde har behov for å ha et rom for spesielle anledninger, men at rommet nok også kan ha tjent mer dagligdage

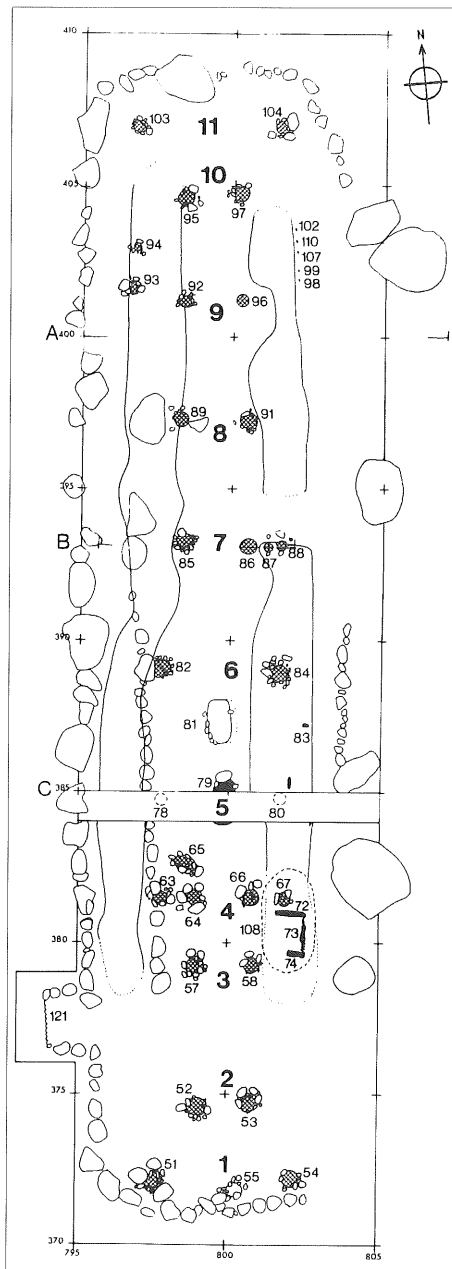

Fig. 17. Hus A på Trogsta, Hälsingland har også et eller to par stolper med større bredde enn alle øvrige stolpepar (etter Liedgren 1992). $M = 1:250$.

boligfunksjoner, i hvert fall for bonden og hans nærmeste familie. Men kan vi i det sørvest-norske husmaterialet finne bygninger som vitner om en eksklusiv bruk som fest- og religiøst rom i denne tiden, slik som Herschend har påvist i Sverige og Danmark?

Hallen som egen bygning: sal

Til nå har vi drøftet muligheten for å tolke fram hallen innen rammene for gårdens vanlige hus i Rogaland. Herschend har vist at fra 300-tallet av finnes det en del store gårder som får et tredje hus på tunet. På grunnlag av de 5 nevnte kriterier kan disse tolkes som gårdens hall eller kanskje rettere salen. Av de undersøkte gårdsanleggene i Rogaland er det bare Ullandhaug som har tre bygninger som kan sies å høre til samme tun (driftsenhet). Konstruksjonen og funnforholdene i det minste hus 2, med bl.a. stykker fra dreiekverner liggende tett inntil det sentrale ildstedet, er slik at dette med sikkerhet har vært et bolighus med spor etter mange forskjellige aktiviteter (Myhre 1980:55). Dette huset kan ikke ha fungert som hallen på Ullandhaug. Som ovenfor utredet er det derimot gode grunner til å anta at hus 3 har hatt en hall som en del av bygningen.

Høvdinggård i landsbyen på Forsandmoen i yngre romertid og folkevandringstid

På Forsand er det vanlige bebyggelsesmønsteret i yngre romertid og folkevandringstid at en gårdsenhet består av et stort bolighus for folk og fe, samt et mindre hus for verksteds- og andre aktiviteter. Husene er plassert parallelt i en avstand på 4 – 15 m (Løken et al. 1996:72, 77). Dette er et mønster som vi kjenner igjen fra flere av de tidligere utgravde gårdsanleggene, som Lyngaland og Auglend (Myhre 1980:292 og 277). På Forsandmoen er forholdene tolket slik at det gjennom yngre romertid og folkevandringstid finnes to bosetningsenheter, kalt landsbyer etter vanlig sørskandinavisk terminologi, med til enhver tid til sammen mellom 12 og 16 slike gårdsenheter (Løken et al. 1996:72). Den største av disse enhetene (fig. 18) omfatter et 300 x 150 m stort område. Landsbyen består av inntil 13 gårder bestående av to langhus som er plassert i faste tun. På gårdenes tun blir nye hus bygget på samme sted i inntil fire faser. Tunene er plassert i 4 Ø-V orienterte rekker.

En gårdsenhet i landsbyen avviker fra dette mønsteret, ved at gården består av 3 hus (fig. 18). I tillegg til de to vanlige, henholdsvis 35 og 21 m i lange, gårdshusene (hus I og III, fig. 19), er det mellom disse to plassert en for Forsand helt enestående knapt 31 m lang bygning, hus II, jfr. fig. 19. Den er beskrevet i flere artikler (Løken 1983, 1987), så her skal bare noen få i denne sammenhengen viktige trekk berøres.

Høvdinggårdens sal

Huset er det eneste av 37 hus med den typiske stolpeoppsetning fra periodene romer- og folkevandringstid som har en bredde på hele 9,1 m, mot det vanlige 6,0 – 7,0 m. Det har sterkt krummete langvegger, så kortveggene er bare 7,0 m brede. Langveggene er markert av en bred, jevn grøft i undergrunnen, tolket som spor etter en kraftig syllstokk som underlag for en trevegg (fig. 20). Fosfatkartering av huset viser at fosfatmengdene som er avsatt i undergrun-

nen er ganske like gjennom hele husets lengde. Det er derfor sannsynlig at det ikke har vært noen funksjonsoppdeling mellom en boligdel og en økonomidel i huset. Videre står inngangsstolpene i døren nær husets SV-hjørne uvanlig langt fra hverandre. Avstanden er 1,9-2,0 m, mens vanlige bredde, slik som døren i nordveggen, er 1,1 m. Huset har altså vært utstyrt med en portallignende dør. Omkring ildstedene er det et 6 m langt stolpefritt rom på i alt 54 m². Den klart største kokegropen som er funnet på Forsand, har ligget rett nordvest for bygningen. Denne målte 2,5 m i tverrmål, mens det er ingen andre som er større enn 1,5 m. Dette kan tolkes som et behov for matlaging i store kvantiteter i tilknytning til denne gården. Med den påviste bredden på 9,1 m tilhører huset en liten gruppe hus, som for det meste er knyttet til makt- eller rikdomsentre, slik som Åker på Hedemarken i Norge (Pilø 1993:72ff, Løken et al:1996:89ff), Gudme (fig. 22b)(Sørensen 1994:25) og Lejre (Christensen 1991) i Danmark og Gene i Sverige (Ramqvist 1983). Ved en gjennomgang av hus datert til eldre jernalder i publikasjonen Hus och Gård (Göthberg et.al. 1995a) kunne det foruten Gene bare påvises tre hus med en bredde tolket til 8,5 – 9,0 m (op.cit: 171, 173, 205-06), dersom en ser bort fra hus med ytre steinmurer. Slike brede hus er altså uvanlige når en undersøker et stort materiale fra Sverige. Det samme er tilfelle i Danmark, slik det framgår av Hvass (1988).

Ved Slöinge i Halland har Lundqvist (1995:10ff, 1996:13ff) undersøkt to minst 25 m lange, 8,5-9,0 m brede bygninger fra ca. 700 e.Kr. Disse viser mange av de samme konstruktive trekk som hus II fra Forsand (fig. 21). I Slöinge hus III er det i et stolpehull i østen-

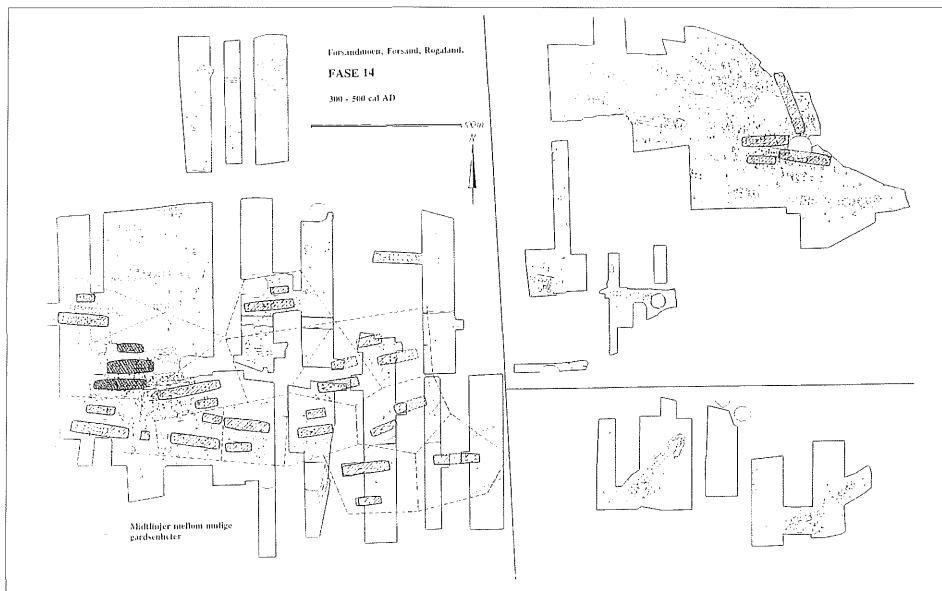

Fig. 18. Bebyggelsesmønsteret til de to landsbyenhetene på Forsandmoen omkring 400 e.Kr. I den store landsbyen i vest består tolv av tretten gårder av to parallelt lagte langhus, mens en gård (uthevet) består av tre parallelle hus. M = 1: 5000.

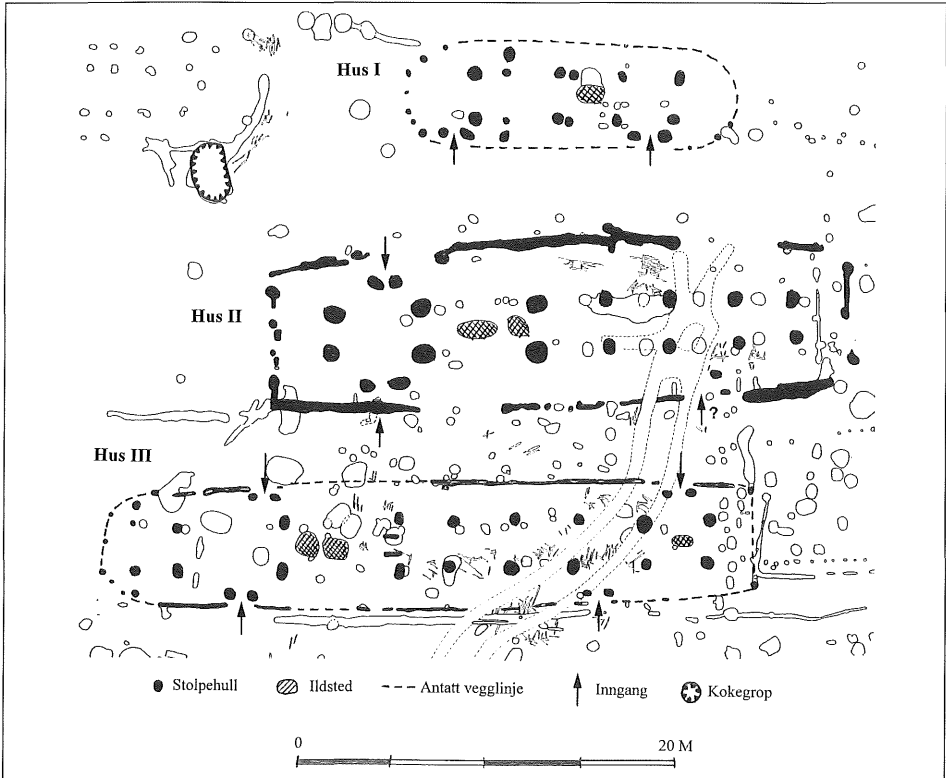

Fig. 19. Hovedhuset på Forsand (hus III) i yngre romertid og folkevandringstid har et stort sentralt beliggende rom med flere ildsteder som er vel egnet for å ivareta den enkelte vanliges seremonier, rådslagninger m.m. Parallelt med dette ligger et mindre langhus (hus I) for smiing, veving, andre aktiviteter, samt trolig beboelse. Det midterste huset i den antatte høvdinggård (hus II) i landsbyen på Forsandmoen utmerker seg med sin konstruksjon og at den bare er beregnet for mennesker. $M = 1:400$.

den av det største, 5,7 m lange rom øst for inngangsrommet funnet 35 gullgubber, 27 rågranater, 12 gullfoliestykker, stykker av glassbegre og rester etter tilvirkning av glassperler. Også i Slöinge hus II, som viser den samme strukturen (men speilvendt) på stolpesetningen som Forsand hus II, og som liksom dette har vært bygget om med lengdeveis forskyvning av stolpesetningen, er det i et stolpehull som er plassert på samme sted som i Slöinge hus III gjort funn av de samme typer som i Slöinge hus III, men i langt mindre omfang. Funnene her markerer klart eierens høye status og husets funksjon i offentlig sammenheng, verdslig såvel som religiøs. På grunn av den store konstruktive likhet med hus II på Forsand, har det stor overføringsverdi med hensyn til funksjonen til huset på Forsand.

Østergård Sørensen (1994:31) peker på at den store hallen i Gudme har en veggkon-

Fig. 20. Salen på Forsand (hus II), kalt Gildehallen, ble rekonstruert på LANDA – Fortidslandsbyen på Forsand, i perioden 1995-97. Foto Terje Tveit, AmS.

struksjon som er enestående (fig. 22b). Hansen framhever (1996:216) for et hus på Dejbjerg i Jylland (fig. 22e) at veggkonstruksjonen, med en kraftig dobbelt vegggrøft atskiller seg fra alle andre langhus med bolig og stalldel. Ut fra den spesielle arkitektur og funn av store mengder glass, som i likhet med huset fra Dankirke (fig. 22h) vitner om spesiell funksjon, mener han (op.cit:230ff) at huset må ha vært en hall som møtested for de førende slekter i Dejbjerg. Disse danske synspunkter om hus fra samme tid med spesielle konstruktive detaljer bør også kunne ha en betydelig overføringsverdi til Forsand, hvor hus II med sin brede grøft for en kraftig syllstokk er enestående. Herschend (1995:225) peker på at overklassen i Sør-Skandinavia og langs Nord-Skandinavias kyster omkring år 500 hadde samme arkitektoniske grunnoppfatning om samfunnets representasjonsbygninger, og at de hadde mye annet som forenet dem, se alle bidragene i *Samfundsorganisasjon og regional variation* (Fabech & Ringtvedt 1991).

Selv om det ikke er gjort funn i hus II fra Forsand som er annerledes enn det som gjøres i andre hus, er det min oppfatning at de argumenter som er framført for at dette huset inntar en spesiell plass i bebyggelsen er så vektige at det er grunnlag for å tolke dette bygget som hallen i gården til den ledende sosiale enheten. Det er på bakgrunn av funnene i bygningen ikke mulig å avgjøre hvorvidt hallen ble brukt som bolig for deler av befolkningen i denne enheten eller ikke, men det er gjort flere funn av keramikk i dette huset enn noen andre hus på Forsand. Slik bebyggelsen er tolket, består gården også av andre bygninger egnet for gårdens vanlige økonomiske liv. Sammenligner vi med den noe eldre bebyggelsen på Gudme

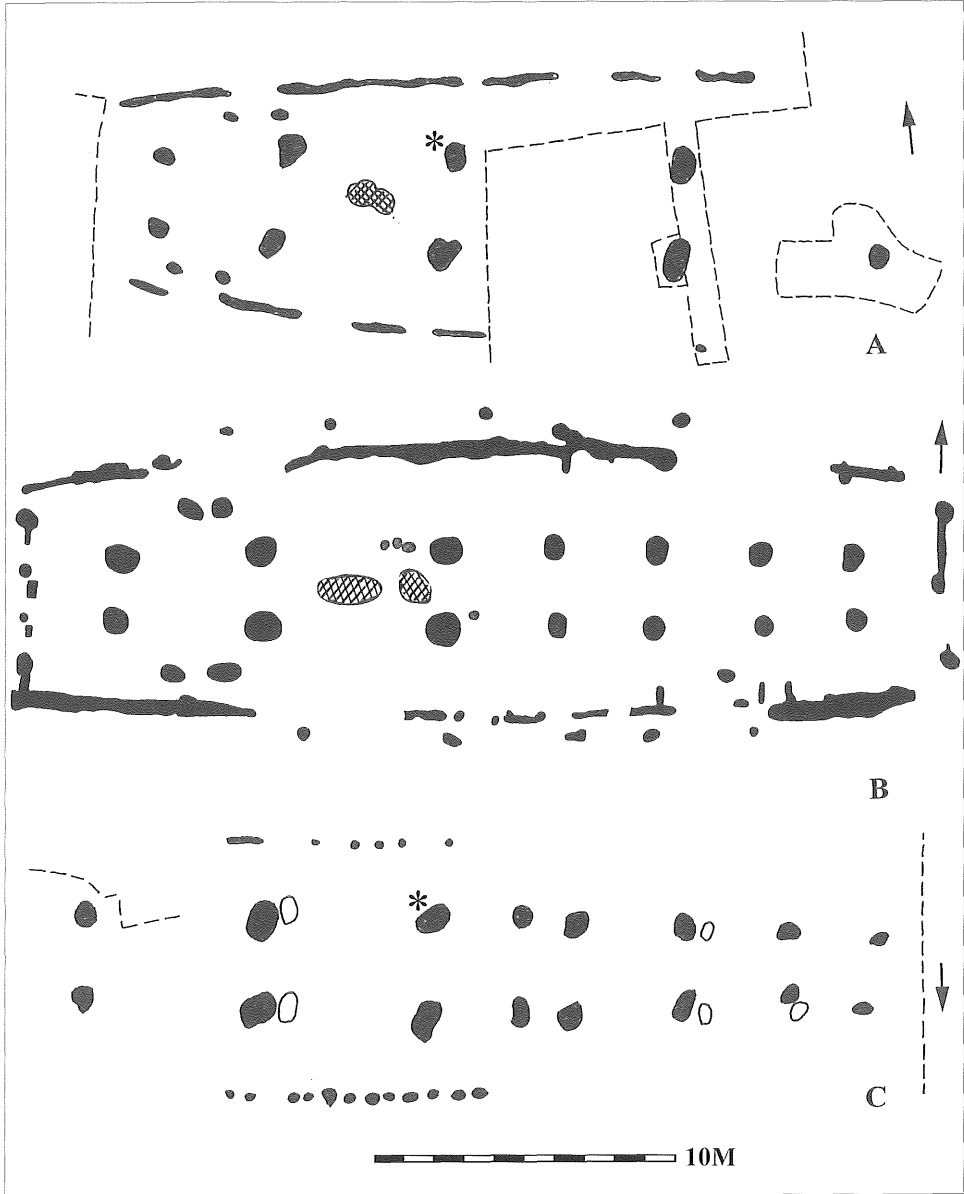

Fig. 21a-c. Sammenligningen mellom husene II (c) og III (a) fra Slöinge, Halland, som ut fra funnene må ha vært en høvdinggård, og hus II fra Forsand (b) viser at de er konstruert med samme idé for grunnplanen. De to stolpehullene med mange funn i Slöingehusene er markert med stjerne. $M = 1:250$.

kan vi konstatere at den største hallen der blir tolket som en bygning for maktutøvelse av religiøs og verdslig karakter, samt beboelse (Michaelsen og Sørensen 1994:32). I senteret på Gudme er det bygget flere andre monumentale haller (fig. 22c-d) hvorfra en ledende fyrstelig/kongelig slekt har kunnet utøve sin makt gjennom ca. 250 år fram til ca. 500 e.Kr. Funn med karakter av offernedleggelse tyder på at hallene også har hatt en religiøs betydning (Østergård Sørensen 1994:37f). Selv om bebyggelsen på Forsand på langt nær representerer et sosialt nivå som det Gudme gjør, så er det min oppfatning at den representerer et lokalt økonomisk og trolig politisk sentrum i sørlige del av Ryfylke (Løken 1991), hvor det kan ha vært behov for en slik spesiell bygning.

Herschend (1994:51) synes å mene at det er først i vikingtid at den enkeltes leders eller ledende families makt har vokst så mye at det må uttrykkes gjennom miljøer som konstrueres med tanke på at makt og rom skal danne en enhet, og at jordbrukets rasjonelle funksjoner må plasseres i andre bygninger. Imidlertid avviker ikke den funksjonstolkning han gjør for hallen fra Lejre (op.cit:55) fra den som Michaelsen og Sørensen (1994:32) gjør for hallen fra Gudme fra 3-4. årh. e.Kr. Også Herschend (1993:190f og 1995) gir eksempler på egne hallbygninger fra 4. årh. e.Kr. av i Sør-Skandinavia, men da som mindre hus knyttet til store gårder (fig. 22f, h-1).

Med dette som bakgrunn mener jeg at hus II på Forsand mest rimelig må tolkes som en spesialisert hovedbygning, en sal, «på en gård med så omfattende och skiftande virksomheter att hovedhusets gamla ideal om en mänsklig tilvaro i symbios med husdjuren inte längre låter sig upprättholdas» (Herschend 1994:55). Menneskenes hus er nå gårdens sentrum, noe som markeres ved at hallen legges mellom gårdens to andre hus. Det er rimelig at den strategisk beliggende landsbybebyggelsen fra yngre romertid og folkevandringstid på Forsand, med ca. 150-200 innbyggere fordelt 13-16 gårder, har en slik bygning. Dette er en annen type vitnemål for den stratifiserte organisering av samfunnet i høvdingdømmer som f.eks. Myhre mener at annet kildemateriale, slik som konsentrasjoner av rike gravfunn og bygdeborger (Myhre 1987) eller naust (Myhre 1985), er indikatorer for.

Sammenfatning

Konklusjonen på denne analysen er at allerede i tiden omkring Kr.f. etableres det også i Sørvest-Norge et stratifisert samfunn som har hatt behov for et offentlig rom hvor oppgaver knyttet til ledelse, avtaler, fest og religion kunne foregå. Analyse av husene på Forsand viser at fra slutten av førromersk jernalder finnes det i 1-2 av 7-10 samtidige gårder en spesiell hustype med et uttrukket stolpepar ved midten av huset. Der kan det ha vært et slikt rom, en hall. Tilsvarende fenomen kjennes to andre steder i Rogaland og fra Øst-Norge på samme tid. Gjennom yngre romertid og folkevandringstid har gårdenes hovedhus på Forsand et stort sentralt rom som kan ha hatt hallfunksjoner innen den enkelte gård. Analyse av hus 3 på Ullandhaug viser at det også der har vært et sentralt rom med et uttrukket stolpepar nærmest fjøset, et mønster som også finnes i Hälsingland og Ångermanland i Sverige på samme tid. Disse lange husene kan derved være eksempler på at enkelte store gårder i Mellom-

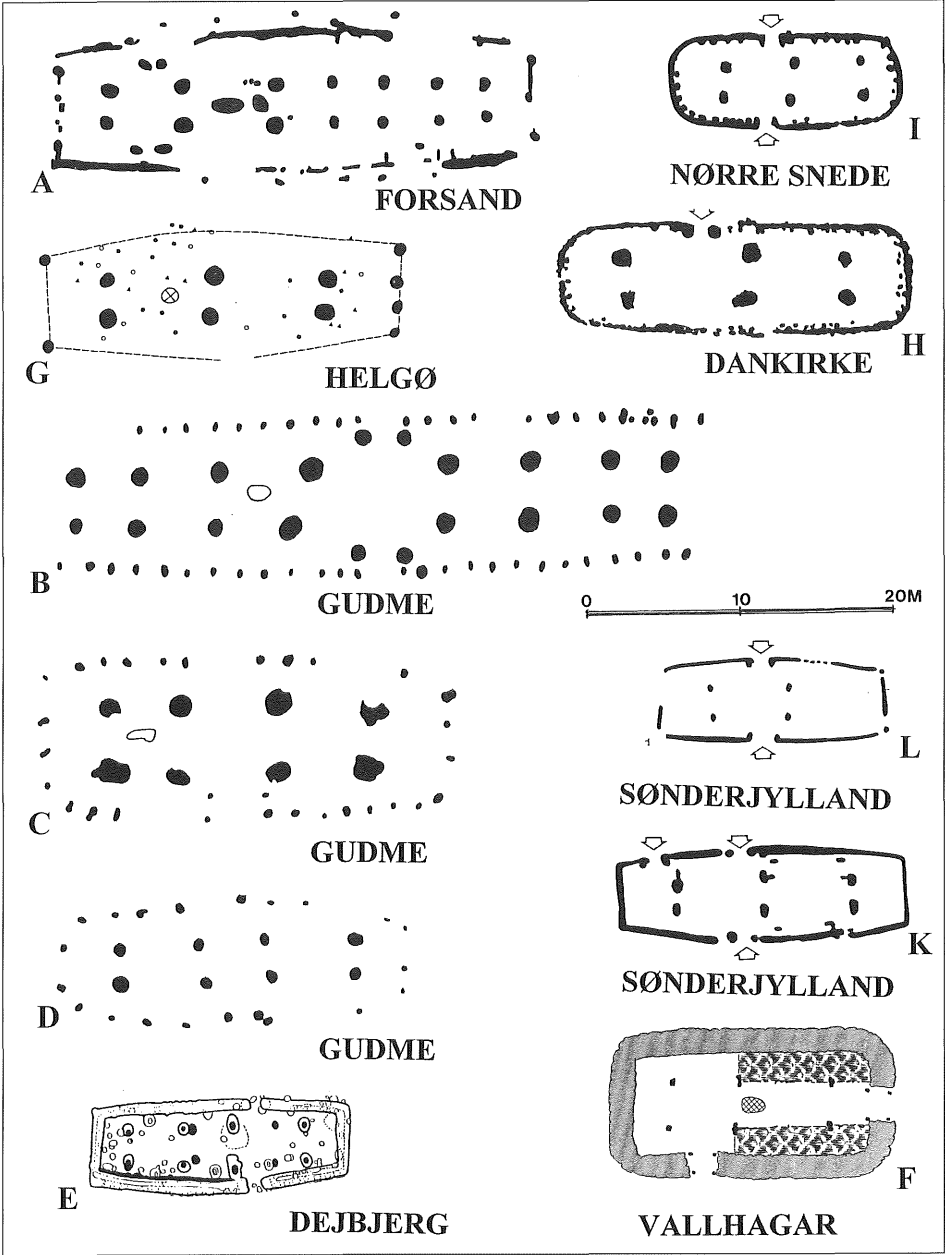

Fig. 22. Sammenstilling av husplaner fra Sør- og Mellom-Skandinavia som er tolket som hall eller sal (etter Østergård Sørensen 1994, Hansen 1996 og Herschend 1993 og 1995). $M = 1:500$.

Skandinavia har hatt en hall som en del av bygningsarealet. I yngre romertid og folkevandrings-tid på Forsand ser det ut til at en av 13-16 gårder utmerker seg med et ekstra stort hus med en spesiell konstruksjon i tillegg til de to vanlige gårdshusene. Dette huset tolkes som en separat hallbygning, fortrinnsvis kalt en sal, tilknyttet den ledende familie eller gård i bebyggelsen. Denne salen synes på Forsand å opptre på samme tid som en ekstra bygning for hall-funksjonene kan påvises over store deler av Sør- og Mellom-Skandinavia.

Artikkelens hovedkonklusjon er derved at materialet i Rogaland muliggjør formuleringen av en hypotese om at hallen som offentlig rom opptre allerede i slutten av førromersk jernalder, så snart utviklingen mot et stratifisert jernaldersamfunn kan sees i de andre arkeologiske kildene, og derved 3-400 år før det har vært framsatt forslag om tidligere. Dessuten at en får lagt hall-funksjonene inn i en egen bygning kalt sal like tidlig i Rogaland som det en finner det i Skandinavia for øvrig.

Takk

Min kollega på Arkeologisk museum i Stavanger, Ragnar L. Børsheim, fortjener en stor takk for på kort varsel å bearbeide datamaskinelt alle figurene i artikkelen. Eventuelle feil er mitt ansvar.

Summary

The Origin of the Germanic hall – hall and *sal* in the Early Iron Age in Rogaland

This study concludes that already around the time of Christ there existed, in South-West Norway, a stratified society that had a need for a public room where activities connected to leadership, agreements, religion and festivities could take place. The analyses of the houses at Forsand indicate that from the end of the pre-Roman Iron Age, there was found a special house type at 1–2 of the 7–10 farms, which was distinguished by the presence of extended pairs of roof-bearing posts in the middle of the house. This could be an indication that there was such a room – a hall.

A similar phenomenon is known from one other site in Rogaland and East-Norway from the same time period. Throughout the Late Roman- and Migration periods, the main house at Forsand had a large central room which could have functioned as the farm's hall. An analysis of House 3 at Ullandhaug shows that this long house also had a central room with an extended pair of posts nearest the byre, a pattern that is also seen in Hälsingland and Ågermanland in Sweden at around the same period of time. These long houses may be examples which indicate that certain large farms in Mid-Scandinavia contained a hall as part of the farm complex.

At Forsand it appears that one of 13–16 farms of the Late Roman- and Migration periods distinguished itself by having, in addition to the two usual farm houses, an extra large house with a special type of construction. This building is interpreted as being a separate hall, or sal, and associated with the leading family or farm of the community. This type of building seems to make its appearance at Forsand at roughly the same time as extra buildings with «hall functions» can be demonstrated in greater parts of South- and Mid-Scandinavia.

The primary conclusion of this article is that the material from Rogaland makes it possible to formulate the hypothesis that the hall, as a public room, appears as early as the end of the pre-Roman Iron Age, thus 3–400 years before previously suggested. Furthermore, the special «hall functions» of stratified Iron Age society were conducted in a separate building called a *sal*, just as early in Rogaland as in other parts of Scandinavia.

Litteratur

- Becker, C.J. 1965: Ein früheisenzeitliches Dorf bei Grøntoft, Westjütland. Vorbericht über die Ausgrabungen 1961-63. *Acta Archaeologica XXXVI*, 209-222.
- Becker, C.J. 1972: Hal og hus i Yngre bronzealder. *Nationalmuseets Arbejdsmark 1972*, 5-16.
- Brink, S. 1996: Political and Social Structures in Early Scandinavia. A Settlement-historical Pre-study of the Central Place. *Tor 28*, 235-273.
- Christensen, T. 1991: Lejre Beyond Legend – The Archaeological Evidence. *Journal of Danish Archaeology 10*, 1991, 163-185.
- Christensen, T. 1991: *Lejre – syn og sagn*. Roskilde, 107 s.
- Diinhoff, S. 1989: Den ældre jernalders bebyggelse i Vendsyssel. Upublisert magisterkonferens. Århus universitet, 192 s.
- Eriksson, T. 1995: Hus och gravar i Görla. *Riksantikvarieämbetet, UV-Stockholm, Rapport 1995:29*, 196 s.
- Ethelberg, P. 1995: The Chieftains' Farms of the Over Jerstal Group. *Journal of Danish Archaeology 11*, 1992-93, 111-135.
- Ethelberg, P. 1995: Den fjerde kjempehal. *Skalk 3*, 1995, 11-15.
- Fabech, C. & Ringtvedt, J. (red.): 1991, *Samfundsorganisation og regional variation*. Højbjerg, 352 s.
- Gjerland, B. 1989: Bronsealderhus og steinalderbuplasser på Austbø, Hundvåg. *Frå haug ok heidni 4*, 304-311.
- Göthberg, H., Kyhlberg, O. & Vinberg, A. 1995a: Hus & gård i det förurbana samhället. Riksantikvarieämbetet, *Arkeologiska undersökningar, Skrifter 13*, 329 s.
- Göthberg, H., Kyhlberg, O. & Vinberg, A. 1995b: Hus & gård i det förurbana samhället. Riksantikvarieämbetet, *Arkeologiska undersökningar, Skrifter 14*, 197 s.
- Gustafson, L. 2000: I Oluf Ryghs fotspor på Veien, Ringerike. Langhus, graver og stedsnavn. I Sandnes, Berit (red.): Oluf Rygh. Rapport fra et symposium på Stiklestad 13.-15. mai 1999. *NORNA-rapporter 70 B*. Uppsala, 95-119.
- Hansen, T. Egeberg, 1996: Et jernalderhus med drikkeglass i Dejbjerg, Vestjylland. *KUML 1993-94*, 211-237.
- Hedeager, L. 1988: Pengeøkonomi og prestigeøkonomi i romersk jernalder. I Mortensen, Peder & Rasmussen, Birgit (red.): Fra Stamme til Stat i Danmark 1. Jernalderens stammesamfund. *Jysk Arkeologisk Selskabs Skrifter XXII*, 117-122.
- Hedeager, L. & Kristiansen, K. 1982: Bendstrup – en fyrstegrav fra den romerske jernalder, dens sociale og historiske miljø. *Kuml 1981*, 81-164.
- Herschend, F. 1993: The Origin of the Hall in Southern Scandinavia. *Tor 25*, 175-199.
- Herschend, F. 1994: Lejrehallen och dess föregångare. I Larsen, Anne-Christine (red.): Kongehallen fra Lejre – et rekonstruksjonsprosjekt. *Teknisk Rapport Nr. 1, 1994*. Historisk-Arkæologisk Forsøgscenter. København.
- Herschend, F. 1995: Hus på Helgø. *Fornvännen 90*, 221-228.
- Hvass, S. 1985: Hodde. *Arkeologiske Studier VII*, 367 s.
- Hvass, S. 1988: Jernalderens bebyggelse. I Mortensen, Peder & Rasmussen, Birgit (red.): Fra Stamme til Stat i Danmark 1. Jernalderens stammesamfund. *Jysk Arkeologisk Selskabs Skrifter XXII*, 53-92.

- Larsen, A.-C. (red.): Kongehallen fra Lejre – et rekonstruksjonsprosjekt. *Teknisk Rapport Nr. 1. 1994*. Historisk-Arkæologisk Forsøgscenter. København.
- Liedgren, L. 1992: Hus och gård i Hälsingland. *Studia Archaeologica Universitas Umensis* 2, 266 s.
- Lund, A.A. 1993: *De etnografiske kilder til Nordens tidlige historie*. Århus, 285 s.
- Lund Hansen, U. 1987: Römischer Import im Norden. *Nordiske Fortidsminder, serie B, Bind 10*, 487 s.
- Lundqvist, L. 1995: Gubber og granater. *Skalk 1*, 10-13.
- Lundqvist, L. 1996: Slöinge – en stormansgård från järnåldern. I Slöinge och Borg. Stormansgårdar i öst och väst. *Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar, Skrifter 18*, 9-52.
- Løken, T. 1983: En ny type gårdsanlegg fra Forsand i Rogaland. I Olafsson, G. (red.): *Hus, gård och bebyggelse. Föredrag från det XVI nordiska arkeologmötet. Island 1982*, Reykjavik, 81-92.
- Løken, T. 1987: The Settlement at Forsandmoen – an Iron Age Village in Rogaland, SW-Norway. *Studien zur Sachsenforschung 6*, 155-168.
- Løken, T. 1989: Rogalands bronsealderboplasser – sett i lys av områdets kulturelle kontakter. I Poulsen, Jens (red.): Regionale forhold i Nordisk Bronsealder. *Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXIV – 1989*, 141-148.
- Løken, T. 1991: Forsand i Rogaland – lokalt sentrum i de sørlige ryfylkeheiene. Rapport fra 18. nordiske arkeolog-kongress, Trondheim 1989. *Gunneria 64*, 207-221.
- Løken, T. 1992a: Forsand og jernalderens landsbyanlegg i Rogaland – ressursbakgrunn og struktur. I Myhrvoll, S. (red.): Gård – tettsted – kaupang – by. *N.U.B. Nytt fra Utgavningskontoret i Bergen*, 53-69.
- Løken, T. 1992b: Ullandhaug sett i lys av Forsandundersøkelsene. I Skår, Anne Kari (red.): Gammel gård gjenoppstår. Fra gamle tufter til levende museum. *AmS-Småtrykk 26*, 31-45.
- Løken, T. 1998a: Det forhistoriske huset i Rogaland – belyst ved flateavdekkende utgravninger. *Bebyggelsehistorisk Tidsskrift 33 – 1997*, 169-184.
- Løken, T. 1998b: Hustyper og sosialstruktur gjennom bronsealder på Forsandmoen, Rogaland, Sørvest-Norge. I Løken, Trond (red.): Bronsealder i Norden – Regioner og interaksjon. *AmS-Varia 33*, 107-122.
- Løken, T., Pilø, L. & Hemdorff, O. 1996: Maskinell flateavdekking og utgraving av forhistoriske jordbruksboplasser. En metodisk innføring. *AmS-Varia 26*, 104 s.
- Michaelsen, Karsten Kjer & Sørensen, Palle Ø., 1994: En kongsgård fra jernalderen. *Årbog for Svendborg & Omegns Museum 1993*, 24-35.
- Mikkelsen, D. Kaldal, 1991: To ryttergrave fra ældre romersk jernalder – den ene med tilhørende bebyggelse. *Kuml 1988-89*, 143-199.
- Myhre, B. 1980: Gårdsanlegget på Ullandhaug. *Arkeologisk museum i Stavanger, Skrifter 4*, 540 s.
- Myhre, B. 1985: Boathouses as Indicators of Political Organization. *Norwegian Archaeological Review 18, Nos 1-2*, 37-60.
- Myhre, B. 1987: Chieftains' graves and chiefdom territories in South Norway in the Migration Period. *Studien zur Sachsenforschung 6*, 169-188.
- Myhre, B. 1992: Funderinger over Ullandhaugs bosetningshistorie. I Skår, A.K. (red): Gammel gård gjenoppstår. Fra gamle tufter til levende museum. *AmS-Småtrykk 26*, 23-30.
- Parker Pearson, M. 1984: Economic and ideological change: cyclical Growth in the pre-state societies of Jutland. I Miller, D. & Tilley, Ch. (red): *Ideology, Power and Prehistory*. Cambridge, 69-92.
- Parker Pearson, M. 1993: The Powerful Dead: Archaeological Relationships between the Living and the Dead. *Cambridge Archaeological Journal 3:2 (1993)*, 203-229.
- Pilø, L. 1989: *Den førromerske jernalder i Vestmøre. Et kulturhistorisk tolkningsforsøk*. Mangfoldiggjort hovedfagsoppgave ved Universitetet i Bergen, 143 s.
- Pilø, L. 1993: Jernalderens bosetningshistorie på Hedemarken. *Viking LVI*, 65-79.
- Provan, D. 1968: Fosforanalyser og arkeologiske undersøkelser. *Frå haug ok heidni 4*, 180-187.
- Ramqvist, P.H. 1983: Gene. On the origin, function and development of sedentary Iron Age settlement in Northern Sweden. *Archaeology and Environment 1*. Umeå, 220 s.

- Skre, D. 1996: *HERREDØMMET. Bosetning og besittelse på Romerike 200 – 1350 e.Kr.* Mangfoldiggjort doktorgradsavhandling ved Univ. i Oslo, 598 s.
- Slomann, W. 1972: Bosetning og bosetningsproblemer i Sydvestnorge i eldre jernalder. *Stavanger museum Årbok 1971*, 5-38.
- Stamsø Munch, G. 1991: Høvdinggården «Borg i Lofoten». *Ottar nr. 187, 4-1991*, 43-48.
- Steinnes, A. 1953: Utskyld. *Historisk Tidsskrift 36*, 301-411.
- Steinnes, A. 1955: *Husebyar*. Oslo, 144 s.
- Sørensen, P. Østergård, 1994: Gudmehallerne. Kongeligt byggeri fra jernalderen. *Nationalmuseets Arbejdsmark 1994*, 25-39.
- Trolle-Lassen, T. 1989: Jernaldergravpladsen ved Vogn. En arkæologisk-osteologisk undersøgelse. *Kuml 1987*, 105-156.
- Tzigaridas, Z. 2000: *Rapport om de arkeologiske undersøkelene på Krosshaug-Loen, Austbø, gnr: 7, bnr: 26, 1049, Stavanger kommune*. Innberetning til topografisk arkiv, Arkeologisk museum i Stavanger.
- Zimmermann, H. 2001: Phosphatkartierung mit grossem und kleinem Probenraster in der Siedlungsarchäologie. Ein Erfahrungsbericht. «...Trans albin fluvium», Forschungen zur vorrömischen, kaiserzeitlichen und mittelalterlichen Archäologie. Festschrift für Achim Leube. *Internationale Archäologie, Studia honoraria – Band 10*. Marie Leidorf GmbH, 69-78.

Tunanleggenes rolle i nordnorsk jernalder

I 1978-utgaven av *Viking* skrev Olav Sverre Johansen og Tom Søbstad en artikkel om de nordnorske tunanleggene. Artikkelen var todelt. På den ene siden inneholdt den en presentasjon av Harald Egenes Lunds omfattende, men upubliserte undersøkelser av anleggene fra 1940- og 1950-årene; på den andre siden var den et innlegg i debatten omkring anleggenes kulturhistoriske rolle. Som et alternativ til den rådende oppfatningen om at tunanleggene representerer en form for landsbyer, hevdet forfatterne at de var knyttet til et system av høvdingdømmer (Johansen og Søbstad 1978:52, jfr. Lund 1965).

Johansen og Søbstad tenkte seg det enkelte høvdingesete som sentrum for militær, økonomisk og religiøs virksomhet, og med stor tilstrømming av mennesker som skulle ha tak over hodet. Dimensjoneringa av anleggene reflekterer ifølge Johansen og Søbstad størrelsen på den militærstyrken som høvdingen kunne mobilisere, og som eksempel viser de til det seksten tufter store anlegget på Vollmoen i Steigen, som de mener kan ha huset mellom 160 og 320 mann (ibid.:53). Likheten i materialet fra eldre og yngre jernalder indikerer ifølge forfatterne en usedvanlig sterk stabilitet og kontinuitet i politisk og økonomisk organisasjon gjennom hele jernalderen. Dette tyder på, sier de videre, at det Nord-Norge vi møter i vikingtidens sagalitteratur var etablert allerede i de første århundrene e.Kr. (op.cit.).

Dette siste punktet i Johansens og Søbstads tolkning er utgangspunkt og hovedtema for denne artikkelen. Det foreligger nemlig data som indikerer at man skal være varsom med å knytte tunanleggene til bestemte gårder (jfr. Storli 2000). Men framfor alt er det trekk ved det arkeologiske materialet som er egnet til å så tvil om den postulerte stabiliteten i politisk organisasjon gjennom hele Nord-Norges jernalder.

Tunanleggene vil altså legges til grunn for en diskusjon omkring den politiske utviklinga i Nord-Norges jernalder. 14C-dateringer fra ulike nordnorske tunanlegg, ikke minst serier med dateringer fra Åse- og Gimsøy-anleggene som er framskaffet de seneste år, vil danne grunnlaget for tolkningene, mens det nordisk-germanske jernaldersamfunnet generelt, og utviklinga i det norrøne samfunnet spesielt, vil danne rammen. Før jeg går løs på oppgaven, kan det imidlertid være på sin plass å gi en kort redegjørelse for de senere års forskning omkring tunanleggene.

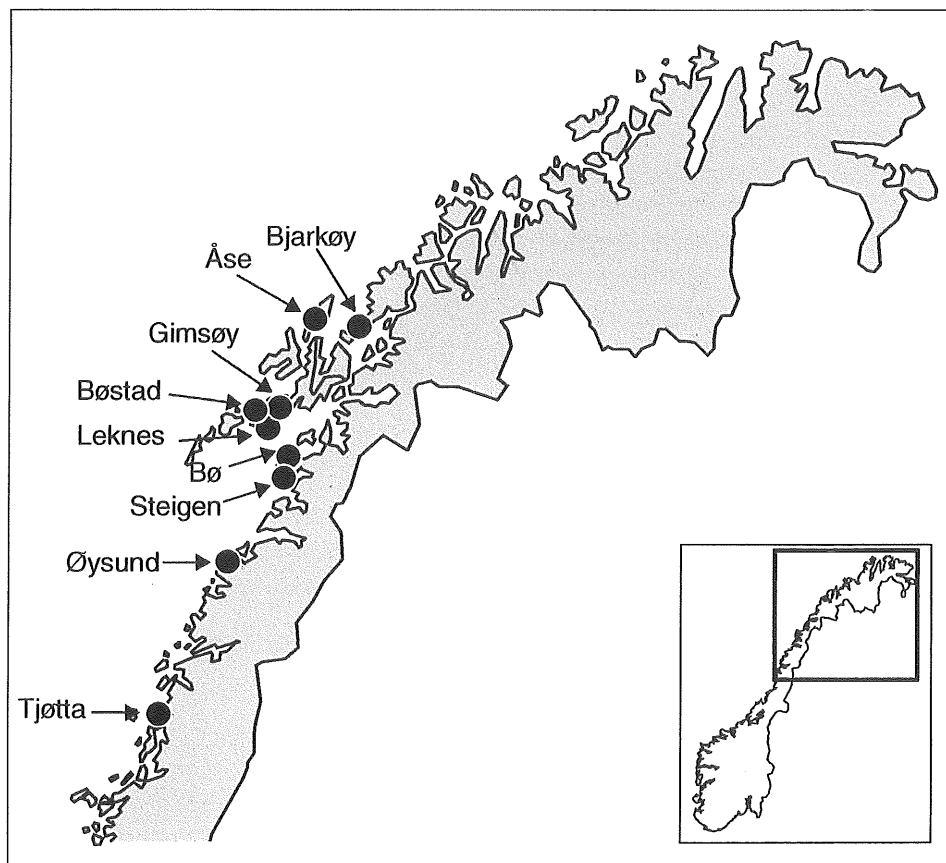

Fig. 1. Nordnorske tunanlegg som er nevnt i teksten. Ill.: Ernst Høgtun.

Et forskningshistorisk tilbakeblikk

Johansens og Søbstdads artikkel var et innlegg i en debatt omkring tunanleggene som hadde pågått i lengre tid, og som det er redegjort for utførlig i andre arbeider (Johansen og Søbstad 1978, Kallhovd 1994, Storli 2000). Jeg skal derfor her bare kort skissere de viktigste skillelinjene i debatten.

Med noen få unntak er tunanlegg en fornminnetype som har sin største utbredelse i Sørvest-Norge, spesielt Rogaland, og i Nord-Norge. Men mens anleggene i Sydvest-Norge hovedsakelig ble oppfattet som et romertidsfenomen, ble det hevdet at de nordnorske anleggene var i bruk gjennom hele jernalderen, fra romertid til og med vikingtid (jfr. Johansen og Søbstad 1978). I tillegg mente mange arkeologer at de sydvest-norske anleggene var rester etter landsbyer som omkring 400 e.Kr. ble nedlagt og erstattet av enkeltgårder (Møllerop

1957, 1971, Magnus & Myhre 1976:263, 265, 315, Myhre 1978:236). Disse skillelinjene er mer eller mindre opphevet i løpet av de senere år. For det første har flertallet av dagens arkeologer sluttet seg til oppfatningen om at tunanleggene i Rogaland så vel som i Nord-Norge har sammenheng med høvdingorganisasjonen (se bl.a. Løken 1992, Lillehammer 1994:154-155, Kallhovd 1994). For det andre hevdes det at minst ett av de sydvest-norske tunanleggene har arkeologisk materiale fra begynnelsen av merovingertid, dvs. fra begynnelsen av 600-tallet (Kallhovd 1994).

Selv om dateringene fremdeles antyder en viss forskjell når det gjelder funksjonstida til anleggene i sør og nord, finner en m.a.o. blant flertallet av dagens arkeologer ingen vesentlige forskjeller i oppfatningen om anleggenes funksjon; tunanleggene skal knyttes til et system av høvdingdømmer. Riktignok er det nylig hevdet at de nordnorske tunanleggene må oppfattes som selve høvdinggården, og ikke bare som forsamlingsplass, tingplass eller forlegning for høvdingens menn (Berglund 1995:334, 342), men denne oppfatninga synes ikke å ha fått noen stor oppslutning og skal ikke forfølges videre her. Derimot skal jeg i korte drag gjøre rede for nylig framsatte synspunkter på bakgrunnen for etableringa av tunanlegg i Nord-Norge (Storli 2000).

Etableringa av tunanlegg i Nord-Norge

Trekulldateringer viser nokså entydig at de nordnorske tunanleggene ble etablert omkring overgangen mellom eldre og yngre romertid, dvs. ca. 200 e.Kr. Dette skjedde parallelt med ei intensivering av jordbruket, etablering av gårdsanlegg, samt etablering av en sosial elite nettopp i de områdene som har de beste vilkårene for jordbruk. Etableringa av tunanlegg settes således i forbindelse med oppkomsten av et jordeiende aristokrati ca. 200 e.Kr. (Storli 2000, jfr. Storli 1989). Liknende prosesser fant sted over hele Skandinavia omkring dette tidspunktet (jfr. Hedeager 1990:201, Løken 1992:57-58, Skre 1998:243). Det arkeologiske materialet tyder i det hele tatt på at kystområdene i Nordland og Troms nå var blitt en integrert del av det nordisk-germanske kulturfellesskapet, og båndene til Sørvest-Norge synes å ha vokst seg særlig sterke. (Gjessing 1939, Slomann 1959, Sjøvold 1962)(Fig. 2).

Disse hendelsene antas å ha sammenheng med at størstedelen av Vest-Europa vest for Rhinen ved utgangen av 1. århundre e.Kr. var blitt innlemmet i det romerske imperiet. Intet område i Nord-Europa forble uberørt; selv den skandinaviske befolkningen hadde nærkontakt med romerne så tidlig som i år 4 e.Kr., da den romerske flåten under Tiberius' kommando rundet nordspissen av Jylland. Langs Limes – Romerrikets grense mot «barbarene» i nord – ble det etablert romerske festninger, forlegninger og byer der handelen blomstret. Romerne kontrollerte imidlertid utlendingenes adgang til markedene sine, og gjennom en restriktiv handelspolitikk og generøse gaver skaffet de seg viktige allierte i de germanske samfunnene bak Limes. I tidlig romertid (Kr.f.-200 e.Kr.) antas romerske varer å ha nådd norsk område via allierte i det østlige Danmark og Øst-Norge, men etter hvert som Rhinen i løpet av romertiden fikk større betydning som handelsrute, fant en stadig større del av importsakene veien fra kontinentet direkte til Sørvest- og Vest-Norge (Magnus og Myhre

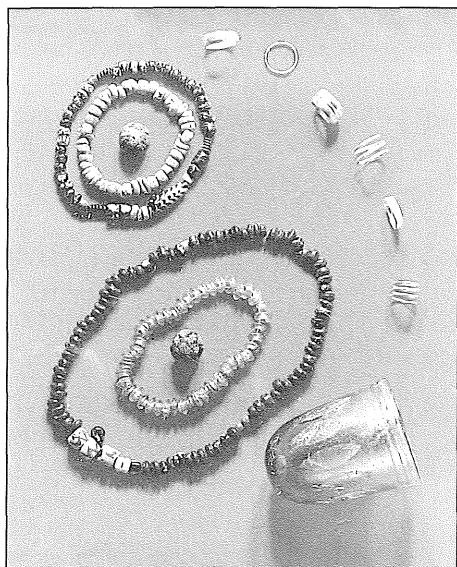

Fig. 2. Økningen i importsaker tyder på at deler av Nord-Norge ble integrert i det nordisk-germanske kulturfellesskapet omkring 200 e.Kr. Foto: Mari Hildung, Tromsø Museum.

1976:323-334, Resi 1986, Hedeager 1990:204, Thomsen 1991:25-31, Thrane 1991:259-266, Lillehammer 1994, Solberg 2000:123).

Politisk sett var de skandinaviske romertids-samfunnene ustabile, konfliktfylte og preget av alliansemakeri (Hedeager 1990:91-92, Cassel 1998:162, Skre 1998:259-266, Solberg 2000:121-123), og ifølge Tacitus ervervet germanske stammer prestisjegjenstander gjennom regelrett krigføring og plyndringstokter (Tacitus:72).

I tråd med dette er det hevdet at mektige hærførere fra Sørvest-Norge herjet Danmark fra ca. 200 e.Kr. (Hedeager & Tvarnø 1991:87-89, Ilkjær 1991:281).

Det er altså fra dette tidspunktet, dvs. fra 200-tallet av, at endringene i det nordnorske materialet for alvor kommer til syne, og som nevnt ovenfor, har flere arkeologer framhevet de mange likhetstrekkene mellom materialet fra Nord-Norge og Sørvest-Norge, spesielt Rogaland. Dette tolkes som indikasjoner på at sydvest-norske ledere i sin søken etter nye allierte vendte blikket nordover, og på den måten ble befolkningen her trukket inn i det omfattende nettet av allianser som preget de nordisk-germanske samfunnene (Storli 2000:95). Denne type samhandling er gjerne betegnet som «peer polity interaction», og innebærer bl.a. kopiering av kulturtrekk, innbyrdes konkurranse, vareutveksling, krigføring, og i noen tilfeller, slik som i vårt tilfelle, også økt produksjon og utvikling av et sosialt hierarki (Renfrew 1996:114, 126). Resultatet var altså bl.a. oppkomsten av en jordeiende elite som hadde tilgang til en rekke produkter og råmaterialer som var høyt verdsatt av befolkningen i så vel Syd-Skandinavia som i Romerriket, for eksempel edderdun, elfenben av hvalross, huder og pelsverk (Storli *ibid.*).

Forbindelsen mellom elitens gårder og tunanleggene synes klar. Det er imidlertid ikke slik at anleggene entydig kan knyttes til bestemte gårder, slik det tidligere er hevdet (Johansen og Søbstad 1978). Tvert imot, i mange tilfeller ligger tunanleggene i sentrale jordbruksbygder som domineres av flere stormannsgårder. Det er også et påfallende trekk ved samtlige anlegg at de er plassert i utmarka, ofte i myrområder flere kilometer fra nærmeste storgård (*ibid.*:13, 28, 34, 38, 43, 44; jfr. fig. 3). Jeg tolker dette som indikasjon på at tunanleggene var anlegg som den jordeiende eliten rådde over i fellesskap, og at de dermed ikke skal tillegges bestemte gårder. Tunanleggene var etter mitt syn møtesteder på nøytral grunn der medlemmene av eliten møttes som likemenn (jfr. Storli 2000:98-100).

Fig. 3. Tunanleggene ligger alltid i utmark, ofte i myrområder flere km fra nærmeste storgård. I forgrunnen deler av Gimsøyanlegget; i bakgrunnen gårdsbebyggelsen på Saupstad og Vinje. Foto: Inger Storli.

Problemstillinger

Utgangspunktet for denne artikkelen er altså at de nordnorske tunanleggene i den tidligste fasen var samfunnselitens møtesteder på nøytral grunn, og som sådanne var de sentrale elementer i den politiske organiseringa av samfunnet. Men materialet fra anleggene spenner som vi vet over en periode på nesten tusen år, fra ca. 200 til ca. 1000 e.Kr. Ved inngangen til denne perioden beskrives de nordisk-germanske samfunnene som stammesamfunn – ved utgangen omtales de som stater. Her skal vi studere den politiske utviklinga i Nord-Norge, fra stamme til stat, i lys av materialet fra tunanleggene. Hovedspørsmålet er hvorvidt det er riktig, slik Johansen og Søbstad hevder, at anleggene indikerer usedvanlige stabile politiske forhold i Nord-Norge gjennom hele jernalderen. I den forbindelsen fordres både en redegjørelse for hva som kjennetegnet jernalderens nordisk-germanske stammesamfunn, og et omriss av den norske rikssamlingsprosessen. Før vi beveger oss inn på disse temaene, skal vi imidlertid avklare noen sentrale spørsmål vedrørende anleggenes form, størrelse og kronologi. Analysen er delvis basert på tidligere publiserte 14C-dateringer (Berglund 1995, Johansen og Søbstad 1978, Wik 1983, Skauen 1995, Larssen u.å.a og u.å. b), og dels på nye utgravninger på tunanleggene på Åse og Gimsøy.

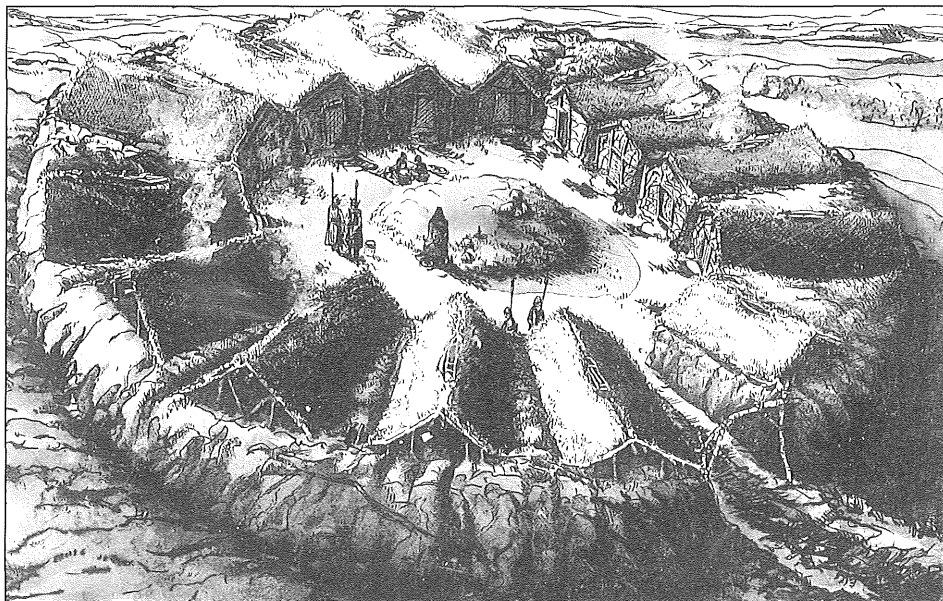

Fig. 4. Introduksjon til tunanlegget på Åse. Ill.: Bent Aune.

Spørsmålet om tunanleggenes form

Ved inngangen til *Åse-anlegget* ved Risøyhamn på Andøya er det slått opp en stor plakat som viser en rekonstruksjon av det fjorten tufter store og sirkelformede anlegget (fig. 4 og 6). Liknende framstillinger finnes av flere tunanlegg, både i Nord-Norge og i Rogaland, og reflekterer hvordan anleggene har vært oppfattet av så vel fagfolk som av allmennheten. Spørsmålet om anleggenes størrelse og utforming er sentralt for tolkningen av tunanleggene, og ett av formålene med undersøkelsen av *Åse-anlegget* sommeren 1999 var derfor nettopp å skaffe til veie dateringsmateriale som kunne bidra til å avklare dette spørsmålet (Storli 1999).

To av tuftene i anlegget, tuftene 2 og 13, ble undersøkt av Thorleif Sjøvold så tidlig som i 1948-1949 (Sjøvold 1971), og ble derfor ikke undersøkt på nytt. Derimot ble det foretatt mindre utgravninger i de resterende tolv. Det ble åpnet små felter midt inne i tuftenes golvområder, ikke større enn 1x1m, men dette viste seg å være tilstrekkelig for formålet. Kulturlagernes tykkelse varierte fra ca. 20-50 cm, og i de fleste tuftene ble det funnet trekull i flere nivåer (Storli 1999). Trekullet stammer hovedsakelig fra bjørk, med mindre innslag av hegg, rogn, selje, vier eller osp og representerer således ingen feilkilde som det må tas spesielt hensyn til ved analysen.

Det foreligger 41 dateringer fra undersøkelsen i 1999 (fig. 5). Figur 5 inkluderer også to dateringer fra Sjøvolds utgravninger. Dateringene fra de enkelte tuftene er ordnet i henhold til stratigrafi, dvs. at den øverste datering representere de øvre lag, mens den nederste datering representere dypere lag. Med noen få unntak er det samsvar mellom kronologi og

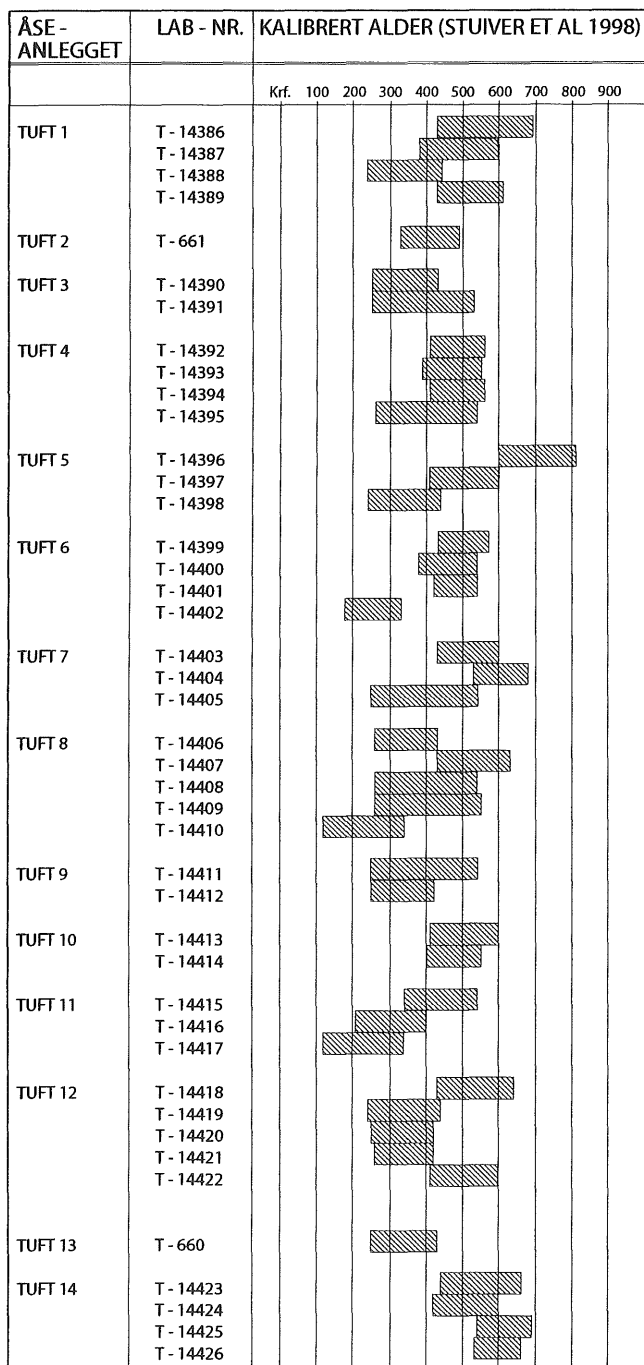

Fig. 5. ¹⁴C-dateringer fra Åse-anlegget. Ill.: Ernst Høgtun.

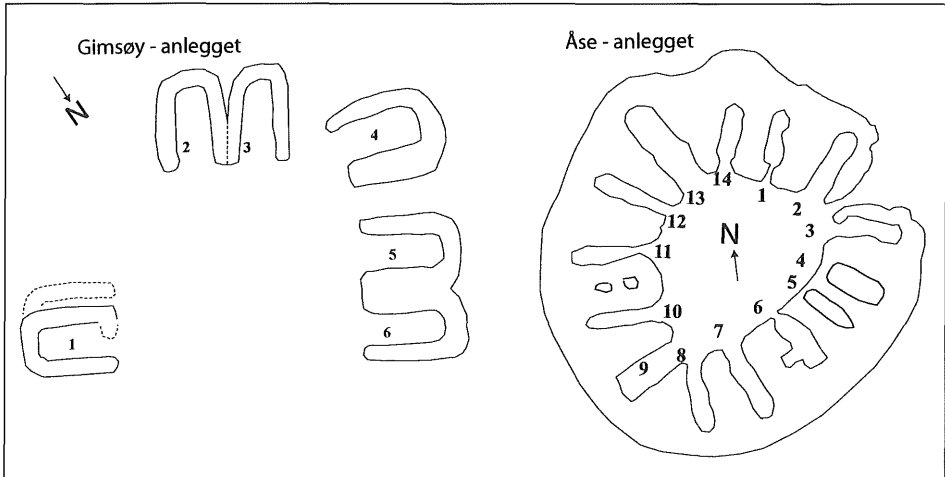

Fig. 6. Oversiktstegning av tunanleggene på Åse og Gimsøy.

stratigrafi. Så lenge de prøvene det gjelder ikke avviker fra tuftenes forventede alder, ser jeg imidlertid ingen grunn til å oppfatte unntakene som noe vesentlig problem.

Som vi ser, strekker noen få dateringer seg ned i eldre romertid (tuft 6, 8 og 11); andre strekker seg så vidt inn i merovingertid (tuftene 1, 7, 12 og 14), mens bare ei datering er i sin helhet plassert i merovingertid (tuft 5). Ingen av dateringene ligger i vikingtid.

Majoriteten av dateringer plasserer seg altså i yngre romertid og folkevandringstid, nærmere bestemt til tidsrommet ca. 200/250-600 e.Kr. Dette er den perioden jeg vil oppfatte som anleggets funksjonsperiode. Når det gjelder spørsmålet om tuftenes samtidighet, ser vi av figur 5 at hele ni av tuftene (tuftene 1, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11 og 12) viser overlappende dateringer gjennom det meste av anleggets brukstid. De tuftene som mangler slik overlapping er tuftene 2, 3, 10, 13 og 14. Det skal imidlertid legges til at det fra både tuft 2 og tuft 13, som i sin tid ble undersøkt av Sjøvold, bare foreligger ei enkelt datering. Videre skal det nevnes at ei forsenkning i tuft 3 indikerer at topplaget her var fjernet før undersøkelsen. Det kan med andre ord tenkes at også disse tre tuftene har noe lengre brukstid enn det som framgår av tabellen. Vi gjenstår da med bare to tufter som tilsynelatende har begrenset brukstid, nemlig tuftene 10 og 14, som begge har gitt dateringer til folkevandringstid.

Mange av tuftene på Åse-anlegget har med andre ord gitt dateringer som dekker hele den perioden som jeg oppfatter som anleggets funksjonstid. Dateringene gir likevel ingen bekreftelse på at anlegget var sirkelformet gjennom hele brukstid, for selv om det trolig er en sammenheng mellom de tuftene vi i dag kan observere på overflata og dateringene av topplagene, vet vi ikke sikkert at kulturlagene fra de dypere lagene er relatert til hus. Muligheten for at dateringene ikke reflekterer noe annet enn alminnelig aktivitet på stedet er m.a.o. til stede. Sjøvold kom imidlertid over ildsteder i dypere lag som ikke hadde noen umiddelbar forbindelse med de to tuftene han undersøkte (Sjøvold 1971:15-16, 20), og på både Bjarkøy- og Steigen-anlegget ble det funnet ildsteder og stolpehull i flere nivåer som

antas å stamme fra ulike byggefaser (Johansen og Søbstad 1978:18-19, 29). Jeg tror derfor at også dateringene fra de nedre lagene i tuftene på Åse-anlegget skriver seg fra hustufter.

Det er vanskelig å vite hvor stor vekt man skal legge på de dateringene som ligger i ytterkantene av den samlede dateringsperioden, men de tidligste dateringene indikerer at Åse-anlegget kan ha blitt påbegynt allerede rundt 200 e. Kr. Hvorvidt anlegget sto ferdig utbygd helt fra begynnelsen av er det vanskelig å si noe sikkert om, men materialet indikerer i det minste at anlegget var relativt stort og at det var organisert rundt et tun allerede innen utgangen av romertid, dvs. før 400 Kr.

Dateringene fra de yngste lagene i tuftene gir klare indikasjoner på at anlegget ble nedlagt i begynnelsen av merovingertid, mellom 600-650 e.Kr. Riktignok peker den yngste datering i tuft 5 mot en enda senere bruk av anlegget, men denne datering synes nokså isolert, og jeg vil derfor ikke legge vekt på den. Etter mi vurdering er inntrykket av materialet så enhetlig at det ikke gir grunnlag for å argumentere for ei gradvis avvikling av anlegget. Tvert imot ser anlegget ut til å ha blitt nedlagt i løpet av kort tid.

Selv om omfanget av undersøkelsene er for begrenset til å avklare hvorvidt antallet tufter til enhver tid var konstant, har vi indikasjoner på at anlegget gjennom store deler av funksjonstida var organisert rundt et tun. Vi kan altså være rimelig sikre på at de strukturene vi i dag kan observere på overflata av anlegget, gir en reell pekepinn om Åse-anleggets form og størrelse på det tidspunktet det ble nedlagt, og at det oppslaget som møter de besøkende ved inngangen til anlegget er tilnærmet riktig.

På *Gimsøy-anlegget* har det også vært foretatt nye utgravninger i forbindelse med denne undersøkelsen (Storli 30.08.2000). Gimsøy-anlegget er et lite anlegg som består av seks, muligens sju tufter som ligger i en halvsirkel omkring en åpen plass (jfr. fig. 6). Bare den ene tufta, nærmere bestemt tuft 5, var undersøkt tidligere (Larssen u.å.b). Herfra forelå ei datering til yngre romertid, til perioden 250-410 e. Kr. Gjennom den nye undersøkelsen ble det skaffet til veie en mindre serie dateringer fra de fem øvrige sikre tuftene (fig. 7).

Kulturlagene i tuftene viste seg å være betydelig magrere enn de var på Åse, og i bare to av tuftene, tuftene 1 og 4, var det mulig å skille mellom ulike kulturlag. Fra tuft 1 foreligger det således dateringer fra to forskjellige lag. Datering fra det øverste laget, T-14957, avviker sterkt fra de øvrige idet hele dateringsområdet for prøven ligger før Kr. f. Prøven fra det underliggende laget, T-14958, har imidlertid gitt datering til tidsrommet 355-560 e. Kr. Denne datering faller som vi ser sammen med majoriteten av dateringer fra Gimsøy-anlegget. Jeg velger derfor å se bort fra den tidligste datering.

Fra tuft 4 foreligger det tre dateringer. Datering fra bunnlaget herfra, T-14963, er også tidligere enn de øvrige, men her er avviket på langt nær så dramatisk som i tuft 1, og det er også samsvar mellom stratigrafisk og kronologisk orden. Dateringene fra tuft 4 spenner altså fra eldre romertid og et stykke inn i merovingertid. De øvrige dateringene faller imidlertid innenfor yngre romertid og folkevandringstid, dvs. mellom 200-600 e.Kr., og anleggets funksjonstid faller snarere innenfor dette tidsrommet. Ut fra en samlet vurdering av dateringene foreslår jeg at anlegget ble nedlagt noe før 600, kanskje allerede omkring 550 e.Kr.

Tunanleggene på Åse og Gimsøy er blant de få anleggene i Nord-Norge der en fremde-

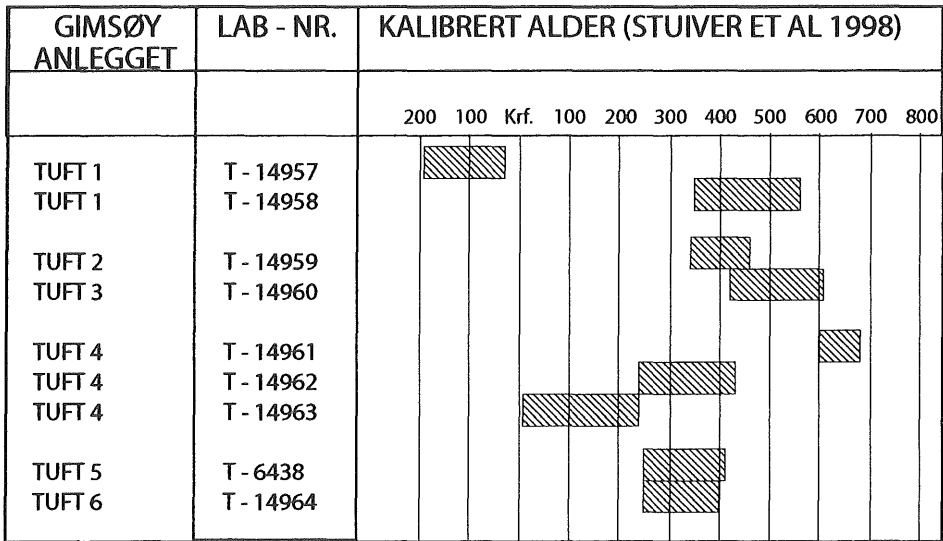

Fig. 7. ¹⁴C-dateringer fra Gimsøy-anlegget. Ill.: Ernst Høgtun.

les har muligheter for å foreta nye arkeologiske undersøkelser. De undersøkelsetene som ble foretatt i forbindelse med denne studien, var imidlertid av beskjedent omfang. Jeg mener likevel at de resultatene som foreligger, bidrar til å avklare mange av de spørsmålene som her stilles. Den store graden av sammenfall mellom dateringene fra ulike tufter i hvert av de to anleggene, og spesielt på Åse-anlegget, indikerer at mange av tuftene kan ha vært i bruk gjennom store deler av anleggenes funksjonstid. Når det gjelder spørsmålet om anleggenes form, indikerer dermed undersøkelsene at de oppslagene som møter besøkende på Åse-anlegget så vel som på andre tilsvarende anlegg, er tilnærmet riktig.

Tunanleggenes særegne organisering er nylig diskutert i en artikkel av Niall J. Armstrong (2000). Armstrong argumenterer for at tunanleggene er etterlikninger av romerske amfiteatre og begrunner dette både med formale likheter ved begge bygningsformene, og med deres samtidighet. Det som ifølge forfatteren selv kan svekke denne hypotesen, er å vise at de første tunanleggene ikke hadde denne regelbundne formen, men at formen var resultat av en gradvis utvikling (ibid.:114). Jeg vil i denne sammenhengen ikke gå nærmere inn på spørsmålet om romersk påvirkning eller ikke når det gjelder utformingen av tunanleggene, men det vil følge av konklusjonen i neste avsnitt at forutsetningene for Armstrongs hypotese sannsynligvis ikke er til stede.

Spørsmålet om tunanleggenes størrelse og kronologi

Det sentrale temaet i denne artikkelen er spørsmålet om politisk kontinuitet og stabilitet i det nordnorske jernaldersamfunnet. Vi skal nærme oss spørsmålet ved å sammenstille date-

ringene fra de forskjellige tunanleggene. Tidligere undersøkelser tyder som vi allerede har vært inne på, at anleggene skriver seg fra tida omkring 200 e.Kr. Var så samtlige i bruk inn i vikingtid, slik Johansen og Søbstdads antyder?

Vi har allerede sett at Åse-anlegget trolig ble nedlagt tidlig på 600-tallet, og at Gimsøy-anlegget trolig ble nedlagt enda tidligere, kanskje allerede omkring 550. Dette er anlegg med ulik størrelse og utforming, som altså også ser ut til å ha hatt ulik funksjonstid. Et spørsmål som naturlig reiser seg i denne sammenhengen, er hvilket forhold det er mellom små, åpne og store, mere lukkede tunanlegg. Som vi skal se, er variasjonen så stor både når det gjelder form og størrelse at det kan reises tvil om hvorvidt det dreier seg om én type anlegg med felles funksjon (jfr. fig. 9). Så lenge man finner den samme variasjonen på tunanlegg i andre regioner (jfr. Johansen og Søbstad 1978:11), finner jeg imidlertid ingen grunn til å føre noen diskusjon på dette punktet. Det som har større interesse i denne sammenhengen, er hvorvidt det er noen *kronologiske* forskjeller mellom små og store anlegg.

Bjarkøy-anlegget består av seksten tufter som ligger i sirkel rundt et tun. 14C-dateringene herfra spenner over tidsrommet fra midt på 200-tallet til inn på 1000-tallet e.Kr. Johansen og Søbstad (1978:47) mener å finne et visst tyngdepunkt i tidlig yngre jernalder, fra siste del av folkevandringstid til første del av merovingertid, ca. 500-700 e. Kr. Det foreligger imidlertid bare ei datering fra hver tuft, og ifølge forfatterne (ibid.:24-25) er det i de fleste tilfellene vanskelig å avgjøre hvilke lag dateringene refererer til. Selv om de fleste dateringene faller i merovingertid, er det derfor, etter min mening, problematisk å definere noe tidsmessig «tyngdepunkt» for bruken av anlegget (jfr. fig. 8).

Det som imidlertid synes klart, er at bare ei av de ti dateringene fra Bjarkøy-anlegget i sin helhet plasserer seg etter 900. Tre av dateringene strekker seg inn på 800-tallet, men disse tre har dateringsområder som samtidig strekker seg helt tilbake til 600-tallet, og peker derfor snarere mot tida før 800. Vi kan naturligvis ikke avvise de yngste dateringene, men etter mi vurdering er det en påfallende reduksjon i antallet dateringer etter 800. Jeg oppfatter dette som uttrykk for at anlegget nå hadde fått redusert betydning, og at det muligens ble nedlagt omkring 800, eller senest i løpet av første halvdel av 800-tallet.

Blant gjenstandene som kan dateres til yngre jernalder, finnes noen skiferbryner, muligens noen pilespisser og kniver, samt ei glassperle med rosetter som er datert til vikingtid (ibid.:47). Disse gjenstandene står ikke i noe motsetningsforhold til oppfatningen om at betydningen av Bjarkøy-anlegget avtok etter 800.

Bøstad-anlegget er et av de minste tunanleggene i Nord-Norge, og består av bare fire tufter som ligger vegg i vegg på ei rekke. Det er foretatt bare en mindre undersøkelse i den ene tufta som har gitt ei 14C-datering til 130-330 e.Kr. (Larssen u.å.a)(jfr. fig 8).

Leknes-anlegget kan opprinnelig ha bestått av omkring fjorten hustufter organisert i sirkel (Johansen og Søbstad 1978:39, 41, jfr. Nicolaisen 1885), men i dag er anlegget sterkt rasert og bare fire av tuftene er bevart. Fra tre av disse foreligger det 14C-dateringer, hvorav samtlige ligger i eldre jernalder, nærmere bestemt romertid (jfr. fig. 8). Utgravningene ga få funn totalt, og de få gjenstandene som kan dateres, bl. a. skår av spannfornet leirkar, stammer også fra eldre jernalder. Ei grop i nærheten av anlegget har imidlertid gitt ei datering til yngre jernalder, til perioden 660-860 e.Kr. Både groper og hauger er vanlige innslag

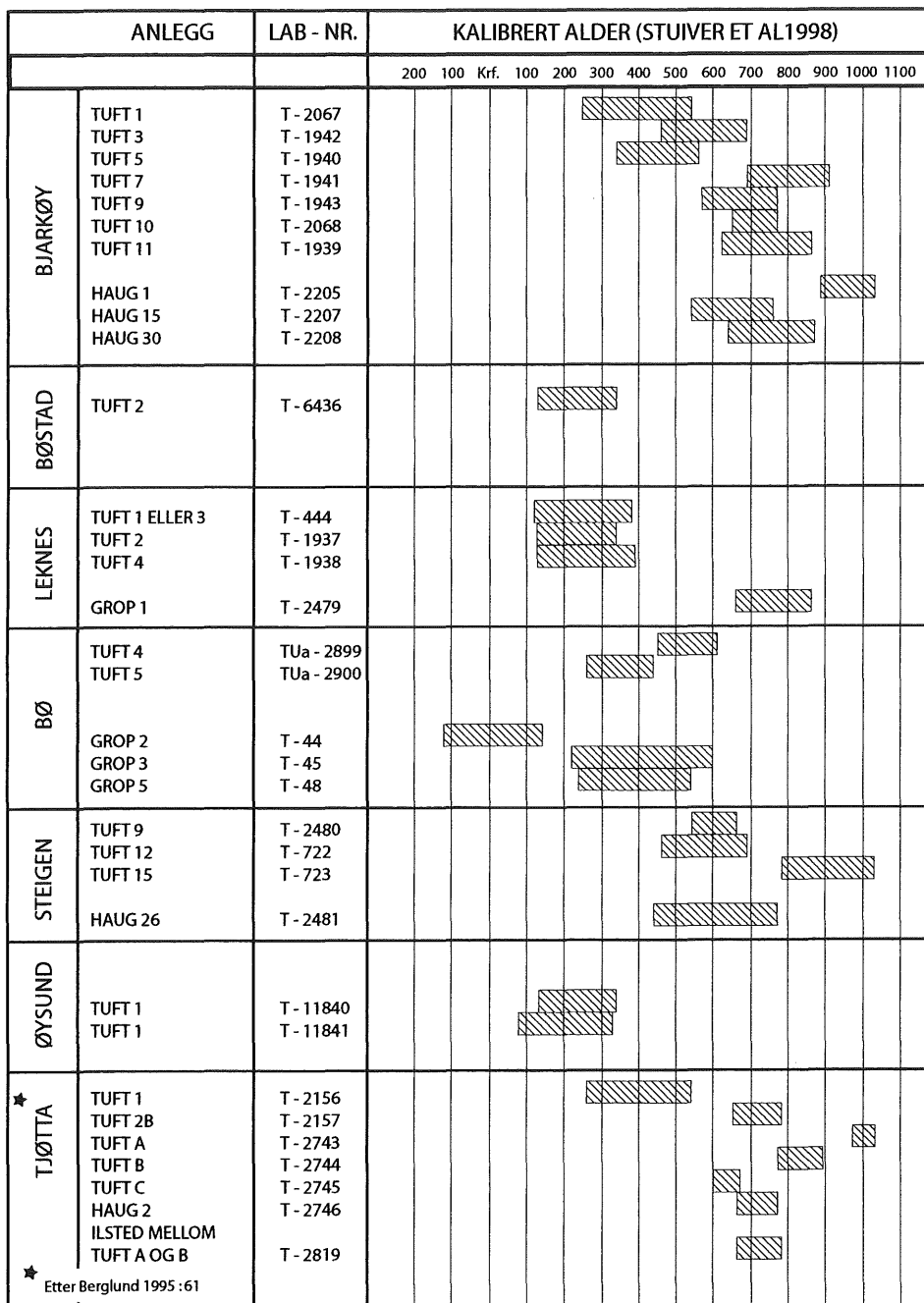

Fig. 8. 14C-dateringer fra tunanleggene på Bjarkøy, Bøstad, Leknes, Bø, Steigen, Øysund og Tjøtta. * Etter Berglund 1995:61. Ill.: Ernst Høgtun.

på mange av tunanleggene (jfr. Johansen og Søbstad 1978). Funksjonene deres er uklare, men i flere tilfeller er det sammenfall mellom dateringene fra tufter, groper og hauger, og de er derfor tolket som deler av anleggene.

Det er altså bare tre av totalt fjorten mulige tufter på Leknes-anlegget som er datert. Til tross for at det eneste funnet fra Leknes som peker mot yngre jernalder, er ei 14C-datering som stammer fra ei grop, må man derfor holde mulighetene åpne for at dateringene herfra kan indikere en senere bruk av anlegget enn det som framgår av 14C-dateringene fra tuftene.

Bø-anlegget er et nærmest hesteskoformet anlegg som består av elleve eller tolv tufter. Herfra forelå det tidligere dateringer bare fra groper; ei av gropene ga ei datering til førromersk jernalder og eldre romertid, mens to andre ga dateringer til yngre romertid og folkevandringstid (Johansen og Søbstad 1978:34-38). I forbindelse med dette arbeidet ble det foretatt dateringer av magasinert trekull fra to av tuftene. Disse har gitt dateringer til henholdsvis yngre romertid og folkevandringstid (Tua-2899, Tua-2900). Ingen av dateringene, verken fra tuftene eller gropene, strekker seg inn i merovingertid, noe som etter min mening indikerer at anlegget ble nedlagt i slutten av folkevandringstid, før 600 e. Kr. (jfr. fig. 8).

Steigen-anlegget består i likhet med Bjarkøy-anlegget av seksten tufter. Tuftene er organisert på to krumme rekker som omkranser et ovalt tun. Herfra foreligger kun gjenstander som er datert til yngre jernalder, nærmere bestemt merovingertid og vikingtid (Johansen og Søbstad 1978:48). 14C-dateringene strekker seg imidlertid tilbake til folkevandringstid (jfr. fig. 8). Det er likevel ingen av dateringene som entydig plasserer seg i folkevandringstid; tvert imot peker de i like stor grad mot merovingertid. Johansen og Søbstad peker på det faktum at de eldste dateringene fra Steigen faller sammen med de yngste dateringene fra Bø. Jeg vil derfor slutte meg til deres oppfatning om at det er liten grad av overlapping mellom de to anleggene, og at Steigen-anleggets funksjonstid dermed hovedsakelig er knyttet til tida etter at Bø-anlegget var nedlagt (ibid.).

Det er vanskeligere å fastslå når Steigen-anlegget ble nedlagt. Som vi ser, har tuft 15 gitt ei datering som strekker seg fra 780-1030 e. Kr. (T-723). De øvrige har hele sitt dateringsområde før 800. Selv om vi her er på usikker grunn, kan materialet tolkes dit hen at betydningen av Steigen-anlegget, i likhet med Bjarkøy-anlegget, avtok ved vikingtidas begynnelse ca. 800 e. Kr. En doppsko av bronse som ble funnet i ei av tuftene, og som utvilsomt skal dateres til vikingtid (Sjøvold 1972:74), er etter min oppfatning ikke uforenlig med denne tolkninga.

I likhet med Bøstad-anlegget består også *Øysund-anlegget* av bare fire tufter på rekke. Her er det foretatt en mindre undersøkelse i ei av tuftene (Skauen 1995). Det foreligger to 14C-dateringer herfra som begge faller innenfor romertid (jfr. fig. 8). Det ble også funnet noen skår av leirkar som trolig stammer fra spannformet leirkar. Denne leirkartypen kan indikere ei noe senere datering enn trekullprøvene, til perioden ca. 350-550 e. Kr., men den rokker likevel ikke ved ei datering av tufta til eldre jernalder.

Tjøtta-anlegget har gitt dateringer til både eldre og yngre jernalder. Anlegget, som består av minst ti – tolv tufter som er noe irregulært organisert omkring et tun, har som tidligere nevnt vært gjenstand for motstridende tolkninger (jfr. Berglund 1995, Storli 2000). De fleste arkeologer har imidlertid oppfattet anlegget som et tunanlegg, en tolkning også jeg har

sluttet meg til. Jeg skal senere komme nærmere inn på noen av detaljene i diskusjonen, og vil derfor foreløpig bare henlede oppmerksomheten mot en serie 14C-dateringer herfra som er publisert av Birgitta Berglund (1995)(jfr. fig. 8). Av de sju dateringene hun oppgir, ligger ei i yngre romertid/folkevandringstid, fem i merovingertid/tidlig vikingtid, mens ei plasserer seg omkring 1000 e.Kr. Med andre ord ser vi også her tydelige tendenser til reduksjon i antallet 14C-dateringer etter 800.

Denne gjennomgangen av det arkeologiske materialet fra tunanleggene antyder stor grad av sammenfall mellom 14C-dateringene og daterbart gjenstandsmateriale. I den samlede vurderingen velger jeg derfor å legge hovedvekt på 14C-dateringene.

Dateringene indikerer uten tvil at de små anleggene på Bøstad, Øysund og Gimsøy var nedlagt innen utgangen av folkevandringstid, dvs. før 600 e.Kr. Åse-anlegget ser ut til å strekke seg noe lenger opp i tid, men også dette anlegget ser ut til å være nedlagt senest i løpet av 600-tallet. Det hefter større usikkerhet ved Leknes-anlegget; tuftene er datert til yngre romertid, mens ei av gropene er datert til merovingertid/tidlig vikingtid, fra 660-860 e. Kr. Det er vanskelig å vite hvor stor vekt man skal legge på denne, men særlig tatt i betraktning det lave antallet dateringer fra tuftene, *kan* den gi en indikasjon på at Leknes-anlegget var i bruk fram mot 800-tallet, samtidig med anleggene på Bjarkøy, Steigen og Tjøtta.

Det er bare tunanleggene på Bjarkøy, Steigen og Tjøtta som entydig har gitt dateringer som strekker seg inn i tida etter 800 e. Kr. Sammenlignet med det totale antallet dateringer er imidlertid antallet sene dateringer påfallende lavt, og det er også påfallende at flere av de dateringene som strekker seg innover 800-tallet, samtidig spenner helt tilbake til 600-tallet. Bare to av samtlige prøver er yngre enn 900. Vi ser med andre ord en markert nedgang i antall dateringer etter 800 også her, og jeg tolker dette som indikasjon på at også disse tunanleggene ble nedlagt på begynnelsen av 800-tallet. Dermed ser det ikke ut til å være noen direkte forbindelse mellom tunanleggene på Bjarkøy, Steigen og Tjøtta og sagalitteraturens høvdinggårder.

Figur 9 viser ei skjematisk framstilling av funksjonstida for hvert enkelt av anleggene, basert på en tolkning av 14C-dateringene som er gjengitt på figurene 5, 7 og 8. Figuren viser også anleggenes plan, slik at man samtidig kan sammenligne funksjonstida med anleggenes utforming og størrelse. Figuren viser for det første en betydelig variasjon i anleggenes funksjonstid, og at bare tre, muligens fire av anleggene var i drift etter 600. For det andre demonstrerer den en påfallende sammenheng mellom form og funksjonstid i det små, åpne anlegg ser ut til å ha kortere funksjonstid enn store, lukkede.

Materialet fra tunanleggene gir altså ikke entydig uttrykk for stabilitet og kontinuitet i politiske forhold, slik det tidligere har vært hevdet. Som vi skal se i det følgende avsnittet, indikerer det snarere den type ustabilitet som man mener preget det politiske livet blant jernalderens nordisk-germanske krigerstammer.

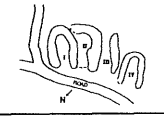
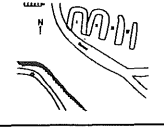
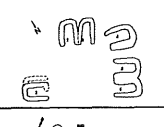
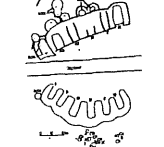
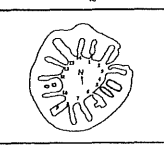
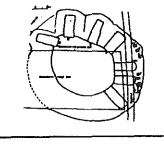
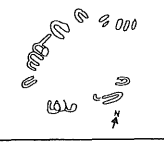
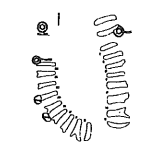
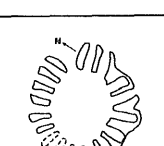
ANLEGG		ANLEGG TUFTER	FUNKSJONSTID																	
			Krf.	100	200	300	400	500	600	700	800	900								
	ØYSUND	4																		
	BØSTAD	4																		
	GIMSØY	6-7																		
	BØ	11-12																		
	ÅSE	14																		
	LEKNES	14?																		
	TJØTTA	10-12																		
	STEIGEN	16																		
	BJARKØY	16																		

Fig. 9. Skjematisk framstilling av funksjonstida for hvert enkelt tunanlegg. Ill.: Ernst Høgtun.

Fra stamme til stat

I Jordanes' goterhistorie *Getica* fra ca. 550 e. Kr. finnes en ganske presis beskrivelse av Scandza – dvs. den skandinaviske halvøy. Jordanes navngir nærmere tretti folk, eller *nationes*, og de aller fleste navnene kan forbindes med områdenavn fra historisk tid, som for eksempel Grannii (Grenland), Rugi (Rogaland), og Arochi (Hordaland). Lengst mot nord bor ifølge Jordanes *Adogit*, som midt på sommeren har lys i 40 dager og netter og om vinteren mørke et tilsvarende antall dager og netter. *Adogit* oppfattes som en forvrengning av *Alogii* eller *Halogii*, dvs. innbyggere i Hålogaland (Jordanes, jfr. Skre 1998:256, Solberg 2000:162).

Flere av de folkenavnene en kan kjenne igjen hos Jordanes er altså kombinert med endelsene –land eller –rike. Det er likevel usikkert om de områdene Jordanes omtaler virkelig utgjorde politiske enheter, eller stammeriker. Stammer ble tidligere oppfattet som enheter i både slektskapsmessig, etnisk og språklig forstand. Men slike stammer har neppe noen ganger eksistert, og mange oppfatter komplekse genealogier simpelthen som redskaper for å ordne forbindelser av politisk art. I stedet oppfattes folkevandringstidens *nationes*, eller *stammer*, som politiske enheter. Det som var konstituerende for stammene, var det politisk ledende skiktet, stammens *gens*, som gjennom sin selvforståelse og sitt samhold definerte stammen som en enhet. Stammene var således mer sosiale og politiske enn territoriale og biologiske, og dersom *gensen*, dvs. eliten, ikke maktet å opprettholde sitt samhold eller lederskap, opphørte også stammen å eksistere (jfr. Skre 1998:258, Hedeager 1999:31-44).

Gjennom en analyse av en sekvens i Beowulf-kvadet har Michael Enright (1996) belyst kjernen i de germanske krigerstammene. Beowulf-kvadet ble trolig til på slutten av 700-tallet eller begynnelsen av 800-tallet e. Kr., men ifølge Enright beskriver det ritualer som kan ha røtter så langt tilbake som førromersk, eller keltisk jernalder (ibid.:5, 283-287, jfr. Bazelmans 2000). Den scenen som er gjenstand for Enrights analyse finner sted i den danske kong Hrothgar's hall. Her blir Beowulf plassert mellom kongens sønner. Festen tar formelt til i det øyeblikket dronning Wealtheow gjør sin entré. Hun hilser til krigerne, byr kongen et beger og ber ham om å drikke og være glad. Deretter serverer hun drikke til resten av forsamlingen; først til veteranene, og sist til de yngste mennene, samtidig som hun hilser hver enkelt med velvalgte ord. Rekkefølgen for servering fungerer således som et offentlig utsagn om den enkeltes status, og ved å motta drikke fra husfruen, bekrefter deltakerne samtidig herrens lederposisjon og deres egen plass i hierarkiet. Dronningens ordvalg bidrar også til å glatte over uvennskap og veve nye lojalitetsbånd. Hun er altså ikke bare en passiv refleks av sin mann, men spiller en aktiv rolle ved etablering og styrking av allianser. Dette er ifølge Enright likevel ikke det sentrale aspektet i ritualen. Han tolker drikkeritualen som en teknikk for å etablere samhold og orden i en gruppe mennesker som ikke er bundet sammen gjennom slektsbånd; det imiterer husholdet og skaper derigjennom en fiktiv familie (ibid.:34-35, 283-284).

Ifølge Reinhard Wenskus (1961:2, 46ff.) fant det åpenbart sted en sterk indre politisk utvikling i stammene fra løse og midlertidige sammenslutninger – gjerne foranlediget av ytre militært press – mot mer stabile, overregionale kongedømmer som noen steder gled

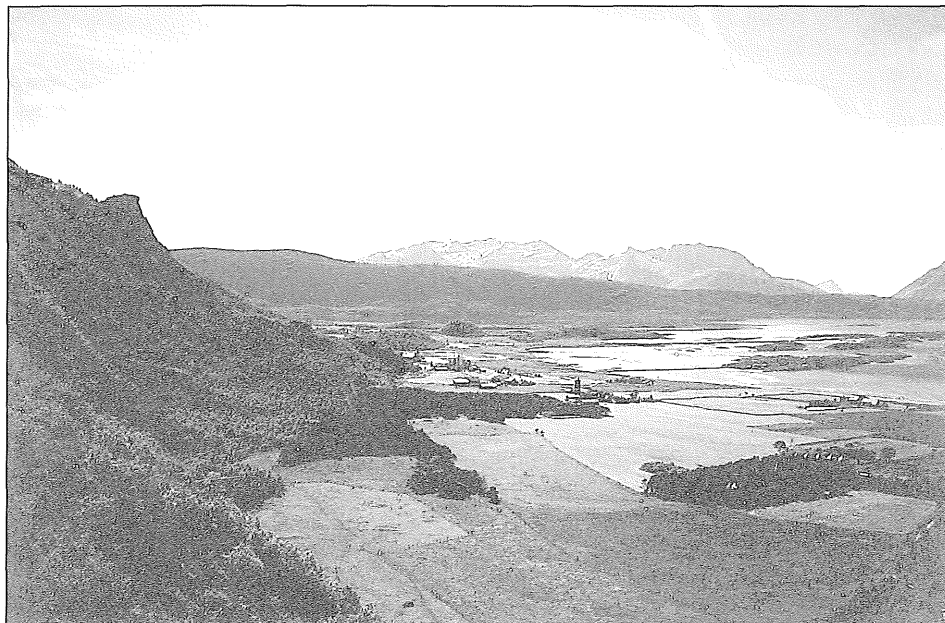

Fig. 10. Tunanlegget på Vollmoen i forgrunnen til venstre. Steigen gård i bakgrunnen.

Foto: Inger Storli.

over i institusjonaliserte stater. Men denne utviklingen ble ikke primært drevet fram av ønsket om å utvide det området eller de ressursene man hadde kontroll over; drivkraften var først og fremst rivaliseringen mellom eliten og dens krigerfølgere (Skre 1998:265). Krigerfølgene var de sentrale aktørene i det politiske livet både innenfor stammen og mellom ulike stammer; historien om stammene er således i stor grad historien om krigerfølgene og deres herrer. Likevel må utfordring av likemenn, og dermed rivalisering og utmanøvrering av rivaler etter hvert ha snevret inn det øverste aristokratiske sjiktet og konsentrert makten på stadig færre hender. Ifølge Skre kan den betydningen som den krigerske livsformen og herrenes organisering av krigerfølgere hadde for karakteren av det politiske livet, knapt overvurderes (ibid.:261).

Det er liten tvil om at aristokratiet i Norden hadde krigere knyttet til sin person og husstand allerede fra romertida (Skre ibid.:261). Arkeologisk belegg for dette finner en særlig i tilkomsten av *hallen* fra 300-tallet av. Gjennom *hallen* etablerte aristokratiet en ny type arena for politisk virksomhet der den delen av befolkningen som hadde spesialisert seg på krigføring oppholdt seg (jfr. Herschend 1993). I Nord-Norge er det ikke dokumentert noen hall som går så langt tilbake som til romertid, men på høvdinggården Borg på Vestvågøy i Lofoten er det gjort funn som indikerer hus med hall i merovingertid, muligens med en tidligere fase i folkevandringstid (Munch 1991, samt pers. medd.). Romertidsmaterialet for øvrig viser imidlertid at befolkningen tok del i denne utviklinga i alle fall fra yngre romertid av; både våpengraver og graver med importerte luksusgjenstander indikerer at det nå var eta-

blert en sosial så vel som militær elite på linje med det en finner i Skandinavia for øvrig, og som også var integrert i det nordisk-germanske kulturfellesskapet (Storli 2000).

Det er vanskelig å fastslå når det ble etablert en stabil regional overhøyhet i de ulike regionene. Dagfinn Skre, som har studert materiale fra Romerike (1998), mener at denne regionen så sent som i slutten av folkevandringstid ennå hadde et aristokrati med flere forholdsvis likestilte herrer. Fra ca. 600 e.Kr. finner han imidlertid tegn på en tallmessig innnevring av aristokratiet, samtidig som det skjer endringer i aristokratiets selvforståelse; det guddommelige opphavet blir sentralt, og kulthandlingene, som tidligere hadde foregått i det fri, ble flyttet inn i herrens hus. Han begrunner sitt syn bl.a. ved å vise til de såkalte gullgubbene med parmotiv, som opptrer fra ca. 600 e.Kr. Disse finnes som oftest i boplasskontekst, i eller nær stolpehull i høvdingens langhus eller hall (1998:291). Gullgubbene var trolig sentrale elementer i konstrueringen av slike opphavsmyster (Steinsland 1991, Steinsland og Sørensen 1994:148), og vi skal merke oss at det er funnet flere slike nettopp i tilknytning til stolpehull som kan ha vært del av en høysetekonstruksjon i det tidligere omtalte høvdinghuset på Borg med datering til merovingertid (Munch 1991).

Også andre arkeologer hevder at grunnlaget for den norske rikssamlingsprosessen ble lagt allerede på 600- og 700-tallet (bl.a. Myhre 1993:53). I denne perioden ble det enkelte steder, som for eksempel på Borre i Vestfold og ved Karmsundet i Rogaland, anlagt monumentale gravhauger som er tolket som uttrykk for uavhengige småriker. På 800-tallet kom sistnevnte område til å spille en avgjørende rolle i prosessen som førte til samlingen av et norsk kystkongerike under Harald Hårfagre (Myhre 2000:52).

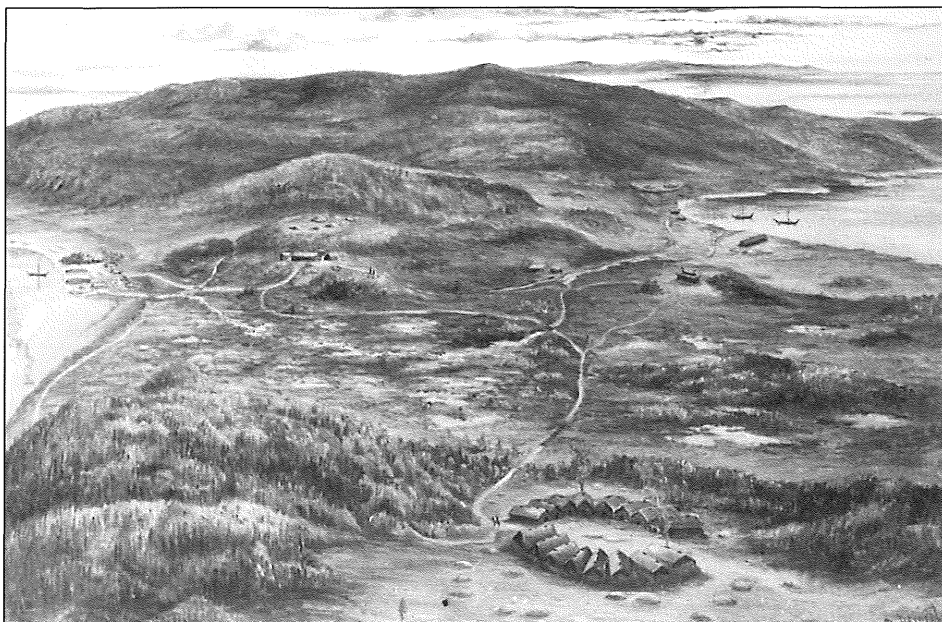

Fig. 11. En kunstners framstilling av tunanlegget på Bjarkøy.

Etter maleri av A. Reinert.

Ifølge Snorre erobret Harald først Østlandet, deretter gikk han nordover. I kampen mot trønderne fikk han hjelp av ladejarlen Håkon Grjotgardson, hvis slekt opprinnelig kom fra småriket «Omd» lengst nord i Hålogaland, trolig Andøy-Hinnøy-regionen. Etter at de i fellesskap hadde vunnet over trønderne, gikk de videre sørover langs kysten til Sogn, som Harald tidligere hadde lagt under seg. Det som deretter gjensto av kysten, var Sørvestlandet, og gjennom slaget i Hafrsfjord, ca. 870-880, fikk Harald til slutt makten i dette området også (Nielssen 1995:41).

Ladejarlene skal altså opprinnelig ha kommet fra Hålogaland, og det store kvadet om ættas opprinnelse kalles da også for «Håløygjatal». Ifølge historikere er det indikasjoner på at håløygjarlene overtok herredømmet i Namdalen allerede på 700-tallet (Gunnes 1976:71). På 800-tallet begynte de å inkorporere deler av Trøndelag i sitt rike, og ca. 850 hadde Grjotgård Herlaugsson bosatt seg på Agdenes ved innløpet til Trondheimsfjorden. Senere, på Harald Hårfages tid, finner vi Grjotgards sønn, Håkon, på gården Lade ved Nidelvas utløp. Historikere har oppfattet dette som ledd i en ekspansjon sørover for å trygge leia og handelen langs kysten mot markedene rundt Nordsjøen. Denne samlingsprosessen var altså godt i gang da Harald Hårfage begynte sitt rikssamlingsverk, og antakelig hadde Håkon ei svært selvstendig stilling og den reelle makta både i Trøndelag og i Hålogaland (Krag 1995:84). På denne bakgrunnen har historikerne Bratrein og Niemi liksom godt reist spørsmålet om ikke hele rikssamlinga startet nordfra med Håkons samling av Hålogaland, før prosessen ble overtatt og ført videre av Hårfageætta (Bratrein og Niemi 1994:152-156).

Utgangspunktet for den videre diskusjonen er altså at jernalderens stammesamfunn ikke var stabile, slektsbaserte enheter, slik det tidligere har vært hevdet. I overensstemmelse med de synspunktene som er sitert ovenfor, oppfattes tvert imot stammen som en sammenslutning av krigerherrer og deres følger av edsvorne menn. Disse sammenslutningene, også kalt *comitatus* (Enright 1996:xiii), hadde familien som modell, der drikkeritualet fungerte som en teknikk for å etablere og opprettholde samhold og orden. I en tidlig fase dreide det seg trolig om løse og midlertidige sammenslutninger ledet av mer eller mindre sidestilte krigsherrer, men i løpet av jernalderen fant det sted en indre politisk utvikling som førte fram mot større enheter og mot mer stabilt, overregionalt lederskap, eller småkongedømmer, og som endelig kulminerte i rikssamling.

Diskusjonen om hvor selve rikssamlingsprosessen startet, skal jeg la ligge. Foreløpig skal jeg nøye meg med å konstatere at det fra historisk hold hevdes at den politiske samlinga av Nord-Norge kan ha funnet sted lang tid før det berømmelige slaget ved Hafrsfjord, som fant sted først mot slutten av 800-tallet. Det er i dette perspektivet jeg skal tolke materialet fra tunanleggene.

Fra stamme til stat i Nord-Norge

Som nevnt ovenfor, har jeg i et tidligere arbeid (Storli 2000) argumentert for at tunanleggene i utgangspunktet var en form for felles anlegg der medlemmene av samfunnseliten møttes som likemenn i forbindelse med aktiviteter av politisk så vel som religiøs art, og at anleggene der-

med ikke skal knyttes til bestemte gårder. Dette synet harmonerer med de ovenfor refererte oppfatningene om at det ledende skiktet besto av mer eller mindre likestilte herrer.

I romertida, dvs. i den perioden da tunanleggene ble etablert og den nordnorske befolkninga for alvor ble trukket inn i det nordisk-germanske kulturfelleskapet, skal altså de politiske grupperingene, eller stammene, ha bestått av små sammenslutninger av jevnbyrdige herrer og deres krigerfølger. De små tunanleggene på Øysund, Bøstad og Gimsøy kan nettopp være uttrykk for slike små sammenslutninger. Ved overgangen til yngre jernalder, ca. 600 e.Kr., ser vi imidlertid en kraftig reduksjon i antallet tunanlegg, samtidig som antallet tufter *øker* på de anleggene som fremdeles var i funksjon (jfr. fig. 9). Anleggene får også etter hvert en mer lukket og ekskluderende utforming. Som tidligere nevnt, er mange av den oppfatning at utviklingen mot større politiske enheter og konsolidering av makt nærmest var en iboende egenskap ved jernalderens krigersamfunn, og etter mitt syn indikerer det materialet som her er presentert at nettopp ei slik utvikling kan ha funnet sted i det gamle Hålogaland. Jeg tolker altså endringene i materialet som uttrykk for at det fant sted ei utvikling mot større politiske enheter som var ledsaget av en konsentrasjon av makt på færre hender.

Spørsmålet om det samtidig fant sted endringer i det nordnorske aristokratets selvforståelse, er det imidlertid vanskeligere å gi noe entydig svar på. Som tidligere nevnt, er det på storgården Borg i Lofoten funnet flere gullgubber i den delen av huset som er tolket som høvdingens hall, og som kan være uttrykk for at guddommelig opphav ble sentralt også i den håløyske eliten, (jfr. Munch 1991, Steinsland 1991, Steinsland og Sørensen 1994:148). Dessuten har tidligere undersøkelser demonstrert en nær sammenheng mellom tunanlegg og monumentale gravhauger (Storli 1989:190); en av Nord-Norges største gravhauger, Sigarsaugen, ligger f. eks. like ved Steigen-anlegget, uten at vi skal legge avgjørende vekt på det. Et annet og kanskje viktigere argument i denne sammenhengen er at håløyslektene ifølge «Håløysjatal», det store kvadet om ladeættas opprinnelse, i likhet med Ynglingeætta nedstammer fra gudene (jfr. Bratrein og Niemi 1994:152-153, Steinsland 1991). Det er med andre ord ikke vanskelig å finne indikasjoner på at det også i Nord-Norge, eller Hålogaland, ble lagt stadig større vekt på avstamning.

Bare tre av tunanleggene, de på Bjarkøy, Steigen og Tjøtta, har dateringer som strekker seg inn i vikingtid, dvs. tida etter 800. Ifølge Snorre var disse gårdene sete for mektige høvdingselekter i vikingtid. Men også her ser vi en påfallende nedgang i antall dateringer ved inngangen til vikingtid. Som tidligere nevnt, har Johansen og Søbstad antydnet et tyngdepunkt i folkevandringstid og merovingertid for Bjarkøy-anlegget. Selv om jeg ovenfor har framhevet det problematiske i deres syn på dette punktet, er det derfor fristende å foreslå at disse tre anleggene faktisk ble avvirket på begynnelsen av 800-tallet.

På dette grunnlaget vil jeg trekke den konklusjonen at tunanleggene ikke spilte noen vesentlig rolle i det politiske landskapet etter ca. 800. Dette oppfatter jeg som uttrykk for at den institusjonen anleggene representerer, ikke lenger eksisterte, og for at det nå var etablert nye politiske institusjoner der tunanleggene ikke lenger hadde noen plass. Etter mitt syn skal tunanleggene først og fremst forbindes med den løsere organisasjonsformen som er forbundet med jernalderens krigerstammer. Avviklingen av anleggene på begynnelsen av 800-tal-

let må dermed oppfattes som uttrykk for at denne samfunnsformen nå var blitt erstattet med et fastere, overregionalt lederskap.

Med dette finner jeg støtte for historikernes forslag om at det i Hålogaland var utviklet overordnede politiske institusjoner allerede ved begynnelsen av 800-tallet, dvs. før Harald Hårfagre startet sitt store samlingsverk. Dermed hadde tunanleggene utspilt sin rolle som samlingssteder for likestilte herrer. Når det på disse anleggene dukker opp enkeltdateringer så sent som på 900-tallet, har det etter min mening trolig ingen sammenheng med den virksomheten som opprinnelig fant sted her. Man kan i stedet tenke seg at de skriver seg fra aktiviteter som tjente som «argumenter» i en prosess som skulle legitimere de nye ledernes politiske og arverettslige krav. Vi skal nemlig ikke undervurdere tunanleggenes symbolske betydning. Den tilsynelatende sterke koblinga mellom tunanleggene og vikingtidens høvdinggårder kan således være uttrykk for de nye overherrenes forsøk på å innlemme tunanleggene i sine opphavsmyster, for derigjennom å skaffe seg kontroll over befolkningen.

I Olav den Helliges saga skriver Snorre at det skal ha blitt etablert høvdinggård på Tjøtta først i vikingtid. Selv om vi normalt ikke skal legge for stor vekt på detaljene hos Snorre, har utgravninger demonstrert en påfallende mangel på overlapping mellom dateringer fra tunanlegget og fra den historisk kjente storgården Tjøtta. Birgitta Berglund (1995:48-49) oppfatter dette som uttrykk for at selve høvdingtunet ble flyttet i løpet av sen vikingtid eller tidlig middelalder. Men i Steigen finner vi tilsvarende forhold. Steigen gård, der Egenes Lund utførte utgravninger på slutten av 1950-tallet, hadde status som lagmannssete i middelalderen, og Lund var overbevist om at gården også hadde ei forhistorie som høvdingsete, kanskje helt fra romertid. Likevel ser ingen av de to feltene han undersøkte, det ene på 10x20 m og det andre på 16x16 m, ut til å inneholde funn som går lenger tilbake enn sen vikingtid eller tidlig middelalder (Lund 1958). Ifølge Povl Simonsen tyder alt på at høvdingsetet aldri har ligget på stedet, og på at den eldste bebyggelsen var heller beskjedent (Simonsen 1966).

Som mange av Lunds øvrige undersøkelser i Nord-Norge, er materialet fra Steigen gård upublisert, lite bearbeidet og følgelig heller ikke lett tilgjengelig. Likevel mener jeg at likhetstrekkene med materialet fra Tjøtta er så påfallende at det fordrer at man vurderer den postulerte forbindelse mellom tunanleggene og sagaenes høvdinggårder på nytt.

Ifølge Bratrein og Niemi (1994.:156) var Hålogaland Ladejarlens rette «arvland», der verken konge- eller høvdingposisjon lenger var gjenstand for valg eller forhandlinger. De peker også på at det både på Tjøtta og Bjarkøy satt mektige slektninger og forbundsfeller av jarlene som trolig også hadde et stort forvaltningsansvar i landsdelen. Dessuten forteller den islandske Landnámabók fra 1100/1200-tallet om flere stormenn fra Hålogaland som slo seg ned på Island allerede på midten av 800-tallet som følge av uvennskap med Håkon Grjotgardsson (Krag 1995:84, Nielssen 1993:29, 1995:42, 2001). Til tross for at forholdet mellom oppsitterne på de håløygske høvdinggårdene og Ladejarlene på langt nær er endelig avklart, passer de data som her er presentert etter min mening som «hånd i hanske» med denne framstillinga.

Konklusjon

Jeg har i denne artikkelen satt søkelyset på påstanden om at de nordnorske tunanleggene avspeiler en usedvanlig stabilitet og kontinuitet i politiske forhold, og at det systemet vi møter i vikingtida var etablert alt i de første århundrene e.Kr. Det materialet som jeg her er lagt fram, gir imidlertid et annet inntrykk. I løpet av jernalderen fant det nemlig sted en reduksjon i antallet tunanlegg samtidig som antallet tufter økte på de anleggene som fremdeles var i funksjon. Vi har også sett at anleggene etter hvert fikk en mer lukket struktur. Jeg tolker dette som uttrykk for at det i løpet av jernalderen fant sted en utvikling fra små og midlertidige sammenslutninger til større og mer stabile politiske enheter med fastere lederskap.

Selv om vi skal være varsomme med å strekke det arkeologiske materialet for langt, mener jeg også å finne indikasjoner på at det i løpet av tunanleggenes siste fase, dvs. perioden 600-800/850, fant sted endringer i élitens selvforståelse som innebar at avstamning ble tillagt større betydning. Dette harmonerer med oppfatningen om at de politiske enhetene i jernalderen, krigerstammene, ikke var basert på slektskap eller etnisitet, men at de var midlertidige sammenslutninger av rivaliserende krigerfølger og deres herrer, og at utmanøvrering av rivaler førte til sammenslutninger i stadig større enheter og til konsentrasjon av makt på stadig færre hender.

Etter 600 ser det ut til at bare tunanleggene på Tjøtta, Steigen og Bjarkøy – muligens også Leknes – var i funksjon. Men 14C-dateringene indikerer at også disse anleggene ble nedlagt på begynnelsen av 800-tallet. Avviklingen av tunanleggene har, etter min oppfatning, sammenheng med etableringa av nye politiske institusjoner i Hålogaland som innebar stabilt, overregionalt herredømme. Arkeologiske funn fra de historisk kjente storgårdene på Tjøtta og Steigen kan tolkes som indikasjoner på at de nye makthaverne – muligens ladejarlene – etablerte gårder i nærheten av de gamle samlingsstedene. I så fall er dette i samsvar med opplysningene i Olav den Helliges saga om at høvdingsetet på Tjøtta først ble etablert i vikingtid.

Min konklusjon er altså at tunanleggene hører hjemme i jernalderens stammesamfunn, og at de gjennom hele sin funksjonstid i prinsippet var samlingssteder for grupper av likestilte menn. Anleggene ble nedlagt i det øyeblikket det var utviklet overordnede politiske institusjoner der konge- eller høvdingeposisjon var regulert gjennom arv.

Konklusjonen støtter dermed historikernes påstand om at det allerede tidlig på 800-tallet e.Kr. var utviklet overordnede politiske institusjoner i Hålogaland, dvs. før Harald Hårfagres tid. Følgelig støtter den til en viss grad også oppfatningen om at håloygjarlene – senere kjent som ladejarlene – hadde skaffet seg overherredømme både i Trøndelag og i Hålogaland, med hovedsete på Lade og forvaltere på bl.a. Bjarkøy og Tjøtta. Forholdet mellom oppsitterne på disse gårdene og ladejarlene er imidlertid langt fra avklart. Nye arkeologiske undersøkelser på Bjarkøy, som også inkluderer en studie av det omfattende historiske kildematerialet knyttet til stedet, vil være én måte å føre dette problemfeltet videre på.

Takk til Norges Forskningsråd for støtte til utgravningene på Åse-anlegget sommeren 1999. Takk også til Steinar Gulliksen og Laboratoriet for radiologisk datering ved NTNU for enestående service i forbindelse med dateringsarbeidet.

Summary

The Role of the Courtyard Sites during the Iron Age of North Norway

This article questions the view that courtyard sites form part of chieftains' centres, and that they reflect stability and continuity in the political institutions of North Norway from the Roman Period throughout the Viking Period. The evidence presented here no doubt permits other interpretations.

Clearly, the number of courtyard sites was reduced during the Iron Age, and this reduction was accompanied by an increase in the number of houses at the remaining sites. I have interpreted the evidence as indications of a development from small political units in the Roman Period, to larger units in the Migration and Merovingian Periods. This corresponds to the view that the tribes of the Iron Age were not based on kinship or ethnic relations, but were constituted by temporary constellations of rivaling warbands and their leaders which over time tended to merge into bigger units.

The series of radiocarbon determinations from the courtyard sites indicate that the sites were abandoned around or shortly after AD 800. Further, the evidence indicate that the abandonment of the sites was accompanied with changes in the self perception of the elite entailing more importance attached to questions concerning descent. Thus, there are indications that the dissolution of courtyard sites should be related to the establishment of stable, overregional mastery.

Thus, courtyard sites should be regarded as meeting places on neutral ground where leaders of the warbands of the Iron Age met on equal terms. However, from the moment overregional institutions were established, in which the position as king or chief was regulated through inheritance and succession, the courtyard sites no longer had any political or social meaning, and were consequently abandoned.

The conclusion thus supports the view launched by historians that superior political institutions were developed in North Norway already by AD 800, i.e. before Harald Hårfagre and the famous battle of Hafsfjord.

Litteratur

- Armstrong, N. J. 2000. Tunanlegg og amfiteatre – hypotese om tunanleggenes opprinnelse. *Primitive tider, arkeologisk tidsskrift* 2000, 102-119.
- Bazelmans, J. 2000. Beowulf: en mann med høy anseelse. *Nordsøens Konger; Nordsjøens Konger, år 250-850*, 33-40. Arkeologisk museum i Stavanger og Esbjerg Museum.
- Berglund, B. 1995. *Tjøtta-riket. En arkeologisk undersøkelse av maktforhold og sentrumsdannelser på Helgelandskysten fra Kr. f. til 1700 e. Kr.* Universitetet i Trondheim, Vitenskapsmuseet, Fakultetet for arkeologi og kulturhistorie. Trondheim.
- Bratrein, H. D. og E. Niemi 1994. Inn i riket. Politisk og økonomisk integrasjon gjennom tusen år. *Nordnorsk kulturhistorie*, bd. 1, 146-209. Gyldendal norsk forlag.

- Cassel, K. 1998. *Från grav til gård. Romersk jernalder på Gotland*. Stockholm Studies in Archaeology 16, Stockholms Universitet.
- Enright, M. 1996. *Lady with a Mead Cup. Ritual, Prophecy and Lordship in the European Warband from La Tène to the Viking Age*. Four Courts Press, Dublin.
- Gjessing, G. 1939. Noen nordnorske handelsproblemer i jernalderen. *Viking*, bd. III, 37-53.
- Gunnes, E. 1976. Rikssamling og kristning 800-1177. *Norges historie*, bd. 2, Cappelen.
- Hedeager, L. 1990. *Danmarks jernalder. Mellem stamme og stat*. Aarhus Universitetsforlag, Danmark.
- Hedeager, L. og H. Tvarnø 1991. Romerne og germanerne. *Det europeiske hus*, bd. 2. Gyldendal.
- Hedeager, L. 1999. *Skygger av en annen virkelighet. Oldnorske myter*. Pax Forlag.
- Herschend, F. 1993. The Origin of the Hall in Southern Scandinavia. *TOR, Tidskrift för arkeologi*, Vol. 25, 175-199.
- Ilkjær, J. 1991. Mosefundene i perspektiv. I Fabeck, C. og J. Rigtved (red.): *Samfundsorganisation og Regional Variation. Norden i romersk jernalder og folkevandringstid. Beretning fra 1. Nordiske jernaldersymposium på Sandbjerg Slot 11-15 april 1989*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII, 277-281.
- Johansen, O. S. og T. Søbstad 1978. De nordnorske tunanleggene fra jernalderen. *Viking*, bd. XLI, 9-56. *Jordanes «Gotesoga»*. Oversatt av Sigmund Skard. Det norske samlaget 1932. Oslo.
- Kallhovd, K. 1994. *Den kulturhistoriske orden. En analyse med utgangspunkt i Leksaren*. Hovedfagsoppgave i nordisk arkeologi, IAKN, Det historisk-filosofiske fakultetet, Universitetet i Oslo.
- Krag, C. 1995. Vikingtid og rikssamling 800-1130. *Aschehougs Norges Historie Bd. 2*. Oslo.
- Larssen, I. U.å.a. Innberetning om prøveundersøkelse i tunanlegg, Bøstad, gnr. 92, brnr. 12, Vestvågøy k., Nordland f.. Upublisert rapport i Tromsø Museum – Universitetsmuseets arkiv.
- Larssen, I. U.å.b. Innberetning om prøveundersøkelse i tunanlegg, Saupstad, gnr. 53, Gimsøy, Vågan k, Nordland f. Upublisert rapport i Tromsø Museum – Universitetsmuseets arkiv.
- Lillehammer, A. 1994. Fra jeger til bonde – inntil 800 e.Kr. *Aschehougs Norges Historie Bd. 1*. Oslo.
- Lund, H. E. 1958. *Innberetning til Norges almenvitenskapelige forskningsråd: Innberetning fra sommerens arkeologiske undersøkelser og registreringer i Nordland og Troms*. Fra Tromsø Museum – Universitetsmuseets arkiv.
- Lund, H. E. 1965. Hålløygske høvdingegårder og tunanlegg av Steigen-typen fra eldre og yngre jernalder. *Norsk tidsskrift for sprogvitenskap XX*, 287-325.
- Løken, T. 1992. Forsand og jernalderens landsbyanlegg i Rogaland. Ressursbakgrunn og struktur. *Nytt fra utgravningskontoret i Bergen*, Nr. 3, 53-69.
- Magnus, B. og B. Myhre 1976. Forhistorien til ca. 800. *Norges historie, Bd. 1*, Cappelen.
- Munch, G. S. 1991. Hus og hall. En høvdinggård på Borg i Lofoten. I Steinsland G., U. Drobin, J. Pentikäinen og P. Meulengracht-Sørensen. *Nordisk hedendom. Et symposium*. Odense Universitetsforlag.
- Myhre, B. 1978. Agrarian development, settlement history, and social organization in southwest Norway in the Iron Age. *Studies in Scandinavian Prehistory and Early History 1*, 224-271.
- Myhre, B. 1993. Rogaland forut for Hafrsfjordslaget. *Rikssamlingen og Harald Hårfagre. Historisk seminar på Karmøy 10. og 11. juni 1993*, 41-63. Karmøy kommune, Kjøpervik.
- Myhre, B. 2000. Germaniske kongedømmer ved grensen til to imperier. *Nordsjøens Konger; Nordsjøens Konger; år 250-850*. Arkeologisk museum i Stavanger og Esbjerg Museum.
- Møllerup, O. 1957. Gård og gårdssamfunn i eldre jernalder. *Stavanger Museums Årbok*, 101-107.
- Møllerup, O. 1971. De ringformede tunanlegg i Rogaland. *Frå haug ok heidni. Tidsskrift for Rogalands arkeologiske forening*, Nr. 3, bd. 4, 151-172.
- Nielssen, A. R. 1993. Viking Age Chieftains in Lofoten in the Medieval Literature. *Acta Borealia*, Vol. 10, 1993:2, 19-31.
- Nielssen, A. R. 1995. Nord-Norge under Rikssamlinga. *Ottar; populærvitenskapelig tidsskrift fra Tromsø Museum*, nr. 208, 39-47.
- Nielssen, A. R. 2001. Fra Nord-Norge til Island – emigrasjonen ca. 870-930. *Ottar; populærvitenskapelig tidsskrift fra Tromsø Museum*, nr. 236.

- Renfrew, C. 1996. Peer polity interaction and socio-political change. In Preuce, R. & Hodder, I. (red.): *Contemporary Archaeology in Theory*, 114-142. Blackwell, Oxford.
- Resi, H. G. 1986. Gravplassen Hunn i Østfold. *Norske Oldfunn XII*. Universitetets Oldsaksamling.
- Simonsen, P. 29.1.1966. *Angående Harald E. Lunds gravinger i Steigen gårdshaug 1956-58*. Upublisert betenkning i Tromsø Museum – Universitetsmuseets arkiv.
- Sjøvold, T. 1962. *The Iron Age Settlement of Arctic Norway I*. Tromsø Museums Skrifter, X, 1. Tromsø.
- Sjøvold, T. 1971. Åse-anlegget på Andøya. Et nordnorsk tunanlegg fra jernalderen. *Acta Borealia B. Humaniora* 12. Tromsø.
- Sjøvold, T. 1972. The Iron Age Settlement of Arctic Norway. A Study in the Expansion of European Iron Age Culture Within the Arctic Circle II. Late Iron Age (Merovingian and Viking Periods). *Tromsø Museums Skrifter Vol X, 2*. Universitetsforlaget Tromsø/Oslo/Bergen.
- Skauen, I. 1995. Innberetning fra utgravning av tuft i mulig tunanlegg på Øysund, Gnr. 71/br. Nr. 2, Meløy kommune, Nordland fylke. Upublisert rapport i Tromsø Museum – Universitetsmuseets arkiv.
- Skre, D. 1998. *Herredømmet. Bøstening og besittelse på Romerike 200-1350 e.Kr.* *Acta Humaniora*, Det historisk-filosofiske fakultetet, Universitetet i Oslo/Universitetsforlaget.
- Slomann, W. 1959. Et nytt romertids gravfunn fra Nord-Norge. *Viking, bd. XXIII*, 1-28.
- Snorre Sturlasson: *Kongesagaer*. Holtmark, A. og Seip, D. A. 1964. Gyldendal Norsk Forlag. Stavanger.
- Solberg, B. 2000. *Jernalderen i Norge. 500 før Kristus til 1030 etter Kristus*. Cappelen Akademisk Forlag.
- Steinsland, G. 1991. *Det hellige bryllup og norrøn kongeideologi*. Oslo.
- Steinsland, G. og P. Meulengracht Sørensen 1994. *Menneske og makter i vikingenes verden*. Universitetsforlaget – Bokklubben Kunnskap og Kultur.
- Storli, I. 1989. Om Raud den Ramme og andre håøyghøvdinger. I Bertelsen, R., P. K. Reymert og A. Utne (red.): *Framskritt for fortida i nord*, 185-209. Tromsø Museums Skrifter XXII.
- Storli, I. 1999. Tunanlegget på Åse. Rapport fra utgravninger 1999. Upublisert rapport i Tromsø Museums arkiv.
- Storli, I. 2000. «Barbarians» of the North: Reflections on the Establishment of Courtyard Sites in North Norway. *Norwegian Archaeological Review*, Vol. 33, No. 2, s. 81-103.
- Storli, I. 30.08.2000. Utgravninger på tunanlegget på Saupstad, gnr. 53, Gimsøy, Vågan kommune, Nordland fylke. Upublisert rapport i Tromsø Museums arkiv.
- Stuiver, M., P. J. Reimer, E. Bard, J.W. Beck, G. S. Burr, K. A. Hughen, B. Kromer, G. McCormac, J. van der Plicht og M. Spurk 1998. INTCAL98 Radiocarbon Age Calibration, 24000-0 ca. BP. *Radio-carbon* 40 (3), s. 1041-1083.
- Thomsen, P. O. 1990. Lundeberg – en handelsplads gennem 600 år. I Fabech, Ch. Og Ringtved, J. (red.): *Samfundsorganisation og Regional Variation. Norden i romersk jernalder og folkevandringstid. Beretning fra 1. Nordiske jernaldersymposium på Sandbjerg Slot 11.-15. april 1989*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII, 1991, 25-32.
- Thrane, H. 1991. Om Gudmes funksjon. En tolkningsskitse. I Fabech, Ch. Og JI Ringtved (red.): *Samfundsorganisation og Regional Variation. Norden i romersk jernalder og folkevandringstid. Beretning fra 1. Nordiske jernaldersymposium på Sandbjerg Slot 11.-15. april 1989*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII, 1991, 259-266.
- Tacitus, C. *Agricola og Germania*. H. Aschehoug & Co., i samarbeid med Fondet for Thorleif Dahls Kulturbibliotek og Det Norske Akademi for Sprog og Litteratur, Oslo 1997.
- Wenskus, R. 1961. *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes*. Köln.
- Wik, B. 1983. *Tunanlegget på Tjøtta – en økonomisk og demografisk miljøstudie*. Gunneria 44. Det Kgl. Norske Videnskabers Selskab, Museet, Trondheim.

Marianne Skandfer

Etikk i forvaltning – forvaltning av etikk. Samisk kulturminnevern mellom «døde» strukturer og levende tradisjon

Lov om kulturminner av 9.juni 1978 nr. 50 (KML), sist revidert i 2000, slår fast at alle kulturminner eldre enn 1537 og alle samiske kulturminner eldre enn 100 år er automatisk fredet. Dette impliserer at kulturminnevernet har sterke arealinteresser i de fleste områdene som kan utnyttes og ønskes utnyttet til ulike formål i vår egen tid. Motstridende behov og arealinteresser er daglige problemstillinger for kulturminneforvaltningen, og et grunnleggende dilemma er hvem som skal bøye av. Hvem skal gi, og hvem skal ta? De motstridende interessene konstrueres gjerne over en tidsakse, der kulturminnevernet representerer «fortiden», motparten «nåtiden» og argumentasjonen går på hva som overleveres til «fremtiden»: skal det være kulturminner eller f.eks. økonomisk velstand, hensiktsmessig infrastruktur eller et land med et sterkt forsvar? Det er selvfølgelig umulig å vurdere verdien av kulturarv, næringsdrift og militære øvelser opp mot hverandre på én og samme skala. Hvordan skal de ulike interessene få begrense eller hindre hverandre? Sektortenkningen er fagetatenes ansvar, men den er ikke isolert fra debatter i samfunnet forøvrig. På den måten er også den faglige utøvelsen av kulturminnevern knyttet opp mot politiske vurderinger og føringer.

Vurdering av verdier omfatter også verdisetting av ulike typer kulturminner, og dermed av ulike deler av fortiden. Hvilken fortid er det ønskelig å verne, og hvem skal definere innholdet i vernarbeidet? Da det norske kulturminnevernet ble omorganisert i 1990, ble forvaltningen av samiske kulturminner skilt ut. Hovedpoenget var å sikre en egen samisk forvaltning. På linje med de fleste andre sider ved samisk tilstedeværelse og egenart, har det samiske kulturminnevernet hatt behov for å legitimere sin eksistens. Dette har gitt seg utslag i en selvkritisk, reflekterende intern meningsutveksling omkring hvilke oppgaver Sametinget, gjennom sin avdeling for miljø- og kulturvern (tidligere Samisk kulturminneråd), er tillagt, og hvilken rolle det kan og skal spille i samfunnet. I denne diskursen står forvaltningsetikk sentralt. Jeg vil i denne artikkelen ta utgangspunkt i noen sider ved den interne meningsutvekslingen i det samiske kulturminnevernet. Jeg vil reflektere over hvordan Sametinget forvalter både fysiske strukturer (blant annet kulturminner) og fortsatt levende tradisjon (kulturkunnskap) i sitt arbeid, og hvilke utfordringer det å forholde seg til overordnede retningslinjer for kulturminnevern i en lokal samisk kontekst innebærer. Jeg har valgt å gå ut fra følgende hovedproblemstilling:

Hva forvalter det samiske kulturminnevernet, og hvem forvalter det for?

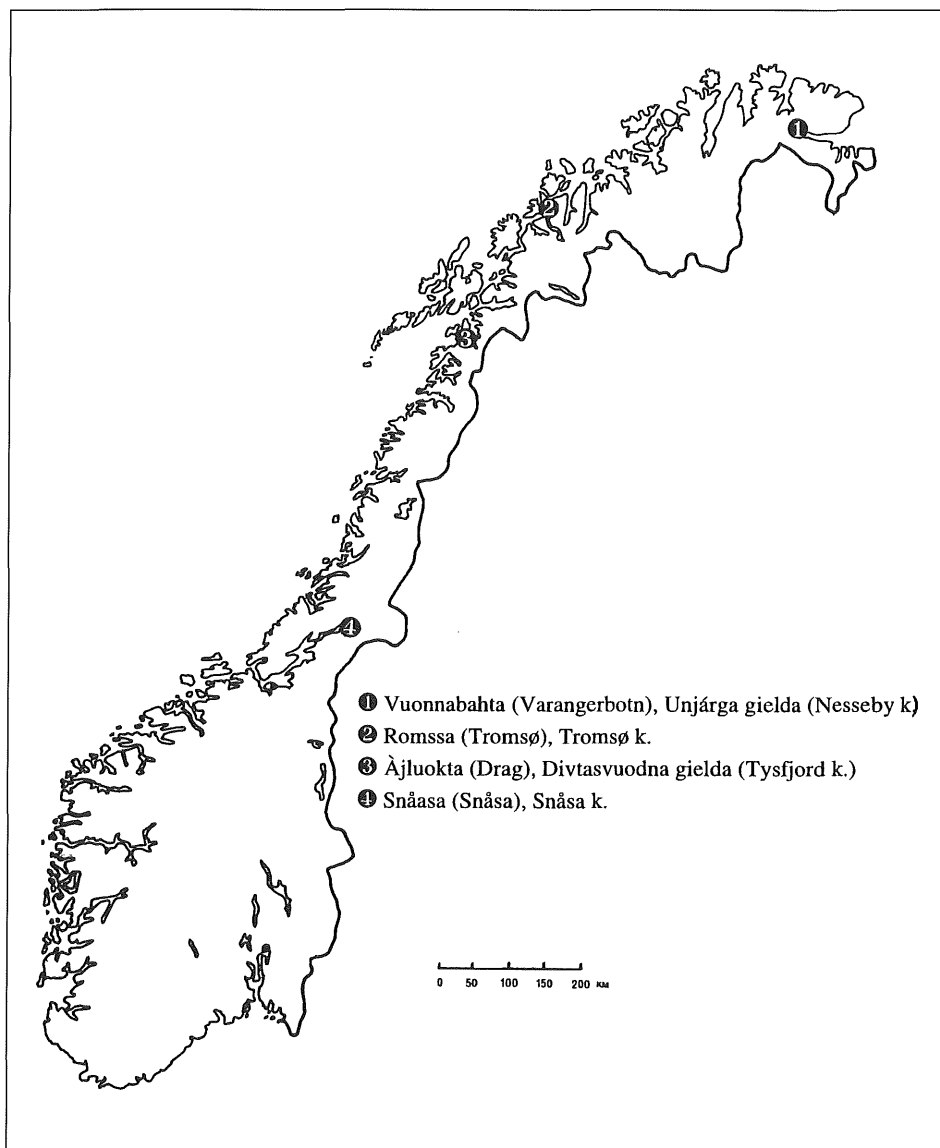

Fig. 1. Distriktskontorene i Sametingets miljø- og kulturvern-avdeling har ansvar for ulike deler av det samiske området i Norge.

Hva er «etikk» og hva er «politikk»?

Begrepet «etikk», av gresk «ethos» = sedvane, viser til et sosialt system utenfor en selv som individ. Etikk kan sies å være sosio-kulturelt betingete normer og regler for menneskers liv

og handlinger. Etikk-begrepet er knyttet til forpliktelser, forpliktelser overfor ett eller flere av de sosiale, faglige, religiøse, politiske, kulturelle, geografiske, nasjonale og internasjonale fellesskapene vi inngår i. Innenfor filosofien har etikken blitt en del av verditeorien i løpet av de rundt hundre siste årene, og etikken har dermed fått innpass der det tidligere bare var snakk om økonomiske verdier. Begrepet «verdi» har nå kommet til å omfatte alt det som mennesker betrakter som ønskelig i en eller annen sammenheng (Stigen 1983).

Kulturminnevern er en forpliktelse, men overfor hvem? Overfor hvilket eller hvilke fellesskap? Selv om fag- og forvaltningsmiljøene anser vern av fysiske levninger etter tidligere tider som viktig, er det slett ikke alle som ser dette behovet for fysisk kulturarv like klart. I en tid da autoriteter og etablerte sannheter i stadig sterkere grad stilles spørsmålsteget ved, støter saksbehandlerne i Sametinget på mange meninger om kulturminnevern generelt, og om samisk kulturminnevern spesielt. Mange mennesker, kanskje de aller fleste, har en tendens til å gradere kulturminners viktighet, med bakgrunn i en forståelse av fortiden som virker mildt sagt fremmed for en arkeolog. Vi har vel alle opplevd hvordan Vikingtiden blant ikke-fagfolk har manifestert seg som nasjonens viktigste, og nesten eneste, fortid. På tilsvarende måte vurderes ofte samiske kulturminner til å være mindre viktige enn «norske». Mange mennesker uttrykker også, på ulike måter, behovet for *mangel på* samisk fortid. En mann som skulle etablere hyttefelt på eiendommen sin, hadde fått varsel om befaringsplan, og siden planen var omfattende og han dermed ble betalingspliktig, hadde han fått et overslag over hva dette ville koste. Tiltakshaveren ringte meg som saksbehandler og lurte på hvordan vi kunne tillate oss å forlange at han skulle betale for våre sære fritidsinteresser. Han gjorde det helt klart at var det noe han ikke var interessert i, så var det påvisning av samisk forhistorie i hans nærrområde. Denne påfallende mangelen på interesse for en lokal samisk fortid er i seg selv interessant, og jeg vil komme tilbake til fenomenet senere.

Politikk handler først og fremst om makt og maktoppnåelse innenfor ulike fellesskap. Makten reguleres gjennom juridiske rettigheter og oppnås gjennom interessekamp. Makt innebærer ikke bare å kunne realisere sine interesser, men også å få forme sine oppfatninger og preferanser under likeverdige vilkår (Føllesdal 1999:163). En definisjon på politikk som ofte brukes innen statsvitenskap er «autoritativ verdifordeling», altså makt til å fordele verdier og goder, både materielle og immaterielle, og autoritet til å utøve disse oppgavene. Verdier er formet av sosiale og kulturelle kontekster, og vil følgelig være ulike innenfor ethvert samfunn og ethvert fellesskap. «Verdifordelerne» representerer visse interesser, delt av ett fellesskap, og gjennom sin makt vil disse «verdifordelerne» legge føringer for og begrensninger på andre fellesskaps handlingsrom. Maktrelasjoner er derfor særlig sentrale i minoritetssammenheng, der det blir viktigere enn ved de fleste andre politiske spørsmål, å spørre seg hvilke verdier de har, de som har makten til å fordele dem.

I alle fellesskapene som det samiske kulturminnevernet er en del av, de nasjonale og internasjonale, forvaltningen, fagmiljøet, de samiske, står verdifordeling og verdiforvaltning sentralt. På denne politiske arenaen spiller både økonomi, miljø og kultur inn, slik det er naturlig og nødvendig innvevd i hverandre. I kulturminnevernet, som i mange andre sektorer innenfor statsforvaltningen, ser vi at det som for mange er forvaltning av allment vedtatte positive verdier, selvsagte og tilsynelatende etisk problemfrie, for andre er en politisk

kamp for anerkjennelse av egenverdi. Hva slags verdier forvalter Sametinget som statlig kulturminnemyndighet, og for hvem?

Samiske kulturminner

Samiske kulturminner har stor verdi for samiske samfunn, for lokalsamfunn, for de ulike gruppene samer i Norge, for Sametinget som politisk aktør og for samene som kulturelt fellesskap på Nordkalotten. I vekselspillet mellom variasjoner innenfor den samiske kulturen, primært knyttet til ulikt erverv, og ytre fellestrekk, som likheter i måter å forholde seg til natur, landskap og historie på, blir samiske kulturminner viktige som kunnskapskilde til samisk historie og forhistorie, i samfunn som stort sett mangler egne skriftlige kilder. Kulturminnene er dermed ofte selv den eneste gjenværende dokumentasjonen på samisk tilstedeværelse i et område. Samiske kulturminner og kulturmiljø har også stor verdi som identitetssymbol. De er viktige i forhold til tilhørighet, som fysiske manifestasjoner i landskapet, for eksempel i forbindelse med rettighetskrav for å få drive ulike typer utmarksnæringer (jfr. NOU 1997:4, 1997:5). De er viktige markører av samisk tilstedeværelse og samisk kulturell særegenhet i en tid da kulturelle ytringer i stor utstrekning er tatt ut av den daglige sfæren og fjernet fra de daglige gjøremål. Sametinget forvalter kognitive strukturer og fysisk manifestert, kulturell særegenhet for samene som minoritet og urfolk, og i de politiske retningslinjer for avdelingen for miljø- og kulturminnevern ligger at arbeidet skal ha en kulturvernende, identitetsfremmende og kulturutviklende effekt. I Sametingsplanen for inneværende periode står det bl.a. følgende om natur- og kulturforvaltning:

Naturen i samiske områder er sårbar, både som natur og som grunnlag for kultur. Gjennom å forvalte den samiske naturarven på en måte som tar vare på naturen og naturverdiene, skapes også grunnlag for videreføring og videreutvikling av samisk kultur og samfunnsliv.(...) Samiske bruks- og bosettingsområder er ikke bare grunnlag for samiske næringsformer, men danner også viktige kulturelle referanserammer. Hvordan områdene forvaltes er derfor av avgjørende betydning for bevaring og utvikling av samisk kultur. (Sametinget 1998a: 15-16).

Sametinget er av den klare oppfatning at vern og forvaltning av samiske kulturminner og kulturmiljø er av vesentlig betydning for den samiske samfunnsutviklingen, idet miljøforvaltning som helhet virker avgjørende inn på mulighetene til kulturell kontinuitet og utvikling (Sametinget 2000:1). Det overordnede målet for avdeling for miljø- og kulturvern er derfor å «...verne samiske kulturminner og kulturmiljø på en måte som bidrar til å styrke og videreføre samisk kultur» (Sametinget 1998b:1). Sametinget uttrykker klart at deltagelse i forvaltning og bruk av historien handler om politikk og om politiske valg. Det handler om å kunne forme sine egne oppfatninger under likeverdige vilkår, der kjennskap til egen historie er med på å sette individer og grupper i stand til å se sine handlingsalternativer (Sametinget 2001:1).

Nasjonale kulturminner

Fra 1978 er samiske kulturminner eldre enn hundre år beskyttet gjennom Kulturminneloven. Sametinget forvalter derfor også kulturminner på vegne av staten Norge, i henhold til retningslinjer og pålegg. Blant disse er statlige lover, rikspolitiske retningslinjer, forskrifter, rundskriv, Stortingsmeldinger og Stortingsproposisjoner. Sametinget må også forholde seg til ulike innstillinger, for eksempel om retningslinjer for bruk av skjelettmaterialet på Anatomisk Institutt i Oslo (1998), virksomhetsplaner på ulike nivå og strategiplaner for miljø-, areal og kulturminneforvaltning (se f.eks. Riksantikvaren 1996-99).

Mens den gamle kulturminneloven fra 1978 uttrykker lovens formål knapt og passivt, som vern og ivaretagelse av våre kulturminner, er den reviderte utgaven fra 1995 langt mer samfunnsmessig og politisk orientert. I lovens formål heter det at kulturminner skal «...vernes som del av vår kulturarv og identitet og som ledd i en helhetlig miljø- og ressursforvaltning. Det er et nasjonalt ansvar å ivareta disse ressursene som vitenskapelig kildemateriale og som varig grunnlag for nålevende og fremtidige generasjoners opplevelse, selvforståelse, trivsel og virksomhet». (Kulturminneloven §1). Senere har Miljøverndepartementet utdypet dette ved å slå fast at kulturminner og kulturmiljø er ressurser med store økonomiske, kunnskapsmessige, kulturhistoriske og miljømessige verdier, og at kulturminnevernet må ses i lys av det øvrige miljøvernet (Miljøverndepartementet 1996-97: 37).

Global kulturarv

Sametinget forvalter samiske kulturminner også på vegne av et globalt fellesskap, og for Sametinget er det viktig at kulturminnevernet har internasjonal forankring. Dette skyldes ikke minst at den samiske kulturhistorien omfatter mennesker og landområder som i dag tilhører fire ulike land (Sametinget 2001:4).

UNESCOs konvensjon for vern av verdens kultur- og naturarv (1972) fastsetter at kultur- og naturarv betraktet fra en global synsvinkel er en enestående og uerstattelig rikdom, uansett hvilket folkeslag den tilhører, og at landene som har underskrevet konvensjonen plikter å «...identifisere, verne, bevare, formidle og overføre denne arven til fremtidige generasjoner.» Visse kulturminner regnes for å være av så stor betydning at de må bevares som en del av hele menneskehetens arv. I to relativt nye informasjonsbrosjyrer fra UNESCOs verdensarvsenter i Paris, heter det at «...verdensarvsteder tilhører alle mennesker i verden, uavhengig av på hvilket territorium de er plassert» (1996 i Omland 1998:6) og at «disse monumentene og stedene konstituerer (...) en fellesarv, som blir verdsatt som unike (...). Om de forsvant, ville det være et uerstattelig tap for oss alle.» (1997 i Omland 1998:6-7). UNESCO velger begrepet «verdensarv» og «fellesarv» for å uttrykke viktigheten av disse kulturminnene, for oss alle. Atle Omland (1998) velger å forstå begrepene «felles» som «delt» hos UNESCO: som delt ansvar, delte ressurser og ideen om felles eller delt historie.

I de senere årene har vernetanken dreid bort fra den objektfokuseringa vi finner i den opprinnelige UNESCO-lista, til mer bevissthet omkring sammenhengen mellom natur og

kultur, og om kulturminnevern som ressursforvaltning. Dette gir seg bl.a. utslag i begrep som forvaltning av biologisk og kulturelt mangfold, og om kulturminnevern som del av en global miljø- og ressursforvaltning for en bærekraftig utvikling. Vi har de senere årene fått en rekke internasjonale konvensjoner som tar opp kulturvern, miljøvern og urfolksrettigheter, som ILO-konvensjonen nr. 169 om urfolks rett til å bevare og videreutvikle egen kultur, FN-konvensjonen om biologisk mangfold, som også beskytter urfolks kunnskaper og praksiser, konvensjonen om politiske og sivile rettigheter og Agenda 21 som omhandler urfolks posisjon i ressursforvaltningen (Sametinget 2001:4). Sametinget forvalter dermed deler av et nasjonalt og internasjonalt kulturelt og historisk mangfold, gjennom sitt vern av det spesifikke samiske. I denne sammenhengen må det nevnes at tanken om felles kulturarv og delt ansvar kan redusere lokalsamfunnenes følelse av tilknytning til og ansvar for kulturminner i sitt nærområde. Dette gjelder ikke bare samiske samfunn. På samme måte som flernasjonalt ansvar for ressursbruk og miljøforvaltning påvirker hver enkelt stats beskatning av fiskestammer, utslipp av klimagasser og rovdyrforvaltning, og derigjennom også setter betingelser for lokal forvaltning i små fiskerisamfunn, industrisamfunn og jordbruksbygder, kan tanken om global «eiendomsrett» til kulturminner frata lokalsamfunnene deres mulighet og rett til å forvalte sitt områdes forhistorie.

Forvaltning med «P» for Politikk?

Jeg tror de aller fleste ser den politiske dimensjonen i organiseringen og utøvelsen av samisk kulturminnevern, men på bakgrunn av sitatene over, vil jeg hevde at skillet mellom politiske utsagn og etiske normer i kulturminnevernet som helhet er vagt. Kan de samme utsagnene bli tillagt ulik betydning, avhengig av hvilken part som uttrykker dem? Uttrykker majoriteten – det såkalte storsamfunnet – verdinøytrale etiske avveininger, mens minoriteten – urfolk – fremfører politiske standpunkt? Sametinget som organ har en klar politisk profil rettet mot kulturell anerkjennelse, bevaring og utvikling. I dette arbeidet inntar kulturminner og egen fortidsforståelse, som jeg har vært inne på, nødvendigvis en sentral plass som politisk verktøy.

Ulike samfunnsgrupper har ulike behov og forutsetninger for å verne om sine kulturminner. Det er ikke likegyldig hvem som forvalter fortiden og hvordan dette gjøres (se Eriksen 1996, Olsen 1997). Audhild Schanche (1994:29) mener at et eget samisk kulturminnevern åpner vernetanken for andre vurderinger og teoretiske utgangspunkt. Schanche (1995:40) bruker en metafor for å beskrive forholdet mellom den «norske» og den samiske tilnærmingen til kulturlandskap: Hun skriver at de to tilnærmingene utgjør et dobbeltekspontert bilde av samme motiv, men «...fokus, vinkel, grenser, tyngdepunkter og tilknytningspunkter, og forholdet mellom periferi og sentralitet er forskjellige. Forskjellige er også de historiene, minnene, følelsene og opplevelsene som landskapet gir og har gitt næring til.» Særlig for en minoritet som samene, som gjennom mange generasjoner har vært kulturelt, økonomisk og politisk marginalisert, er det sterk bevissthet omkring det å forvalte fortiden på sine egne premisser. (se NOU 1984, 1987, Eira 1990, Kalstad 1990, Schanche 1993).

Fig. 2. Kulturelt ladet landskap på Klubben, Unjárga gieldda (Nesseby k.). Sáivá (hellig vann) med to urgraver i forgrunnen.

Språkforsker og tidligere Sametingspresident Ole Henrik Magga påpeker at samisk initiativ innen kulturminnevernarbeidet er en del av en kulturkamp hvor nettopp spørsmålet om råderett over egen fortid ofte har hatt en bred plass (1989:123). Det er etisk svært problematisk å ikke være villig til å innrømme alle norske statsborgere lik rett til å være med på å forvalte sine ressurser og landarealer, herunder å forvalte og fortelle sin egen forhistorie og historie. Samtidig er dette politisk betent.

Kulturminnevernet henviser gjerne til at kulturminner, ved sitt blotte nærvær, gir mennesker følelsen av tilhørighet og kontinuitet (jfr. Kulturminneloven §1). Et utall leserinnlegg fra lekmenn i både lokale og riksdekkende aviser om hvem som kom først tar utgangspunkt i denne følelsen av kontinuitet og tilhørighet. Det synes å være en utbredt holdning at de som kan vise til den lengste fortiden, har størst rett til lokal innflytelse og makt. I disse innleggene hevdes det ofte at den samiske befolkningen kom relativt sent til de områdene vi i dag kjenner som Norge. Utspillene har som forutsetning at befolkningsgruppene vi kjenner i moderne tid, samer og nordmenn, kan følges bakover til eldre steinalder i ubrutte rekker. Vi arkeologer må nok innse at vi har vært med på å bygge opp under denne forestillingen, gjennom vår bruk av begreper, illustrasjoner og resonnement. På den ene siden gir begrep som «Den første nordmann» og «De første menneskene i Norge» sterke assosiasjoner til dagens nordmenn, og viser dermed til kontinuitet (jfr. Eriksen 1996). På den andre siden

argumenterer vi for at det er vanskelig å snakke om samer før omkring Kristi fødsel (Olsen 1994, Hesjedal m.fl. 1996), ikke fordi det ikke er åpenbare forbindelseslinjer mellom det (er-)kjente samiske og kulturminner fra periodene før Kristus, men fordi det er vanskelig å tilbakeføre dagens etniske grupper til forhistoriske samfunn. Vi unnlater å fremvise kontinuiteten, og fremstiller istedet en tilsyneløst diskontinuerlig fortid, for eksempel i Finnmark. Den svenske arkeologen Anne Carlie (1998) poengterer i en bok om hvordan kulturminner oppfattes og vurderes, at opplevelsen av tilhørighet ikke ligger objektivt i fysiske trekk ved kulturminnene eller kulturmiljøene selv, men at dette er en egenskap vi mennesker bevisst eller ubevisst tilskriver dem, ut fra vår egen sosiale og kulturelle bakgrunn. På grunn av den sterkt emosjonelt og politisk ladete karakteren i begrep omkring (etnisk) identitet, stiller Carlie seg tvilende til om kulturminnevernet i det hele tatt bør befatte seg med sammenhengen mellom fysiske levninger og menneskers opplevelse av identitet og samhörighet. Hun mener at kulturminnevernets rolle istedet bør være å bevare det kulturelle mangfoldet i kulturlandskapet, slik at «... människor ges möjligheter till en rikare och mera mångedimensionell upplevelse av landskapet» (Carlie 1998:77). Det er mange ting man kan gripe fatt i ved denne holdningen. En ting er at kulturminner reduseres til en dimensjon ved landskapet, som en slags mikro-topografi. En annen ting, som er viktigere i denne sammenheng, er at kulturelt mangfold er vanskelig, og trolig umulig, å forvalte uten å gå inn i debatter omkring kulturell og etnisk diversitet i tid og rom. I lys av argumentasjonsrekkene under de senere årenes konflikter på Balkan, gjenoppbyggingen av kongeborgen Zimbabwe og ødeleggelsen av moskeen i Ayodhya, India, i 1992 (Mandal 1993, Solli 1996, Olsen *in press*) kan jeg ikke se hvordan noen deler av kulturminnevernet kan forholde seg passivt til hvem de verner for; til hvem sine ønsker, behov og vilje kulturminnevernet tilfredsstiller.

Det er ingen tvil om at samiske kulturminner og kulturmiljø har politiske føringer og betydninger, nettopp fordi de tilskrives mening ut over fysiske trekk. Jeg tror det er viktig og riktig at det politiske aspektet er synlig, og at også det øvrige kulturminnevernet er seg bevisst sin politiske innflytelse og påvirkning innenfor fylkespolitikk og nasjonal politikk. Etter min mening er det farligere å ikke innse kulturminnevernets rolle som tildels skjult politisk aktør, enn å måtte forholde seg aktivt og kritisk til denne rollen i det daglige arbeidet.

Forvaltning av kulturminner – etikk i forvaltningen

Jeg skal gå over til å se litt mer konkret på noen arbeidsoppgaver og etiske utfordringer for det samiske kulturminnevernet. Jeg vil først se på forholdet til fysiske kulturminner.

Etiske vurderinger og refleksjoner i forbindelse med fysiske inngrep i kulturminner har en langt større plass i arkeologien enn tilsvarende tanker omkring vern og forvaltning av kulturminner. Likevel må vi nok konstatere at etiske vurderinger generelt har liten plass innenfor arkeologisk omgang med kulturminner. Utgravninger av boplasser er oftest ansett for å være mindre kontroversielle og etisk problematiske enn utgravninger av graver eller offersteder. I forbindelse med boplasser dreier problemstillingene seg for eksempel gjerne

omkring hva som bør bevares til fremtidige kolleger. Men, det er kanskje ikke så selvsagt at det er et avgjørende skille mellom menneskers etterlevninger og menneskers fysiske levninger. Eksempler på store og erkjente etisk problemstilling, er hvordan man forholder seg til samiske offerplasser, hellige steder og graver. Sametinget er prinsipielt svært tilbakeholden med å opplyse om og tilrettelegge slike steder for publikum. Dersom noen likevel ønsker å for eksempel skilte en offerstein, regnes saken for å være av en slik prinsipiell og vanskelig karakter at den tas opp til politisk behandling.

En fortelling i J. Quigstads samling av lappiske eventyr og sagn fra Varanger, viser hvordan offerstedene ble behandlet med respekt og kjærlighet. Fortellingen, som ble innsamlet ved begynnelsen av 1900-tallet, handler om hvordan offerplasser kunne vanæres. Det måtte ikke legges bakstykker fra kvinners uvaskete bukser eller gamle bukser på stedet, og det måtte heller ikke etterlates høyrusk eller slirerusk der. Verst av alt var likevel å utsette offerstedet for ild:

Men den som med ild brenner et hellig offersted, han har ikke skjemt det ut men ødelagt det. Med ild må selv en stor sten bli ødelagt, for en sten som er en hellig sten, er utvalgt fremfor alle stener. På den er det lagt renfett, og således er hele stenen smurt og er en vakker ting og skjønn å se til, for den er blitt glinsende og glinser.

Den gamle innsmurte hellige sten som Olav (Bæive-Olav) brente – den store ilden sprengte stykker av den, og det tektes ikke folk mer å tjene stenen eller ha den til gud. Mange, en stor hop, de som holdt seg til den hellige stenen, de sørget meget og lenge over den vakre helige sten. De vilde ikke ha sørget over andre stener. Selv om en hadde brent eller ganske skaffet vekk syv eller enda flere stener og senket dem til bunnen av en dyp innsjø, ville de ikke ha sørget et grand. Men denne deres egen fulkomne innretning og selvlagede vakre hellige sieide, som de ikke mer kaller sten etter at den er stelt til, men som kalles sieide, den er deres gud. Det var deres store kjærlighet til den som gjorde dem sorgfulle, da den hellige sieide som var stelt tekkelig til, ble brent. (Quigstad hos Schanche 1995: 43-44).

En offerstein er omfattet av en rekke tabuer og regler for adferd, blant annet relatert til kvinners tilgang til stedet, hvilke lyder og bevegelser som må unngås og hvilke offergaver som gis på hvilken måte og for hva. Tilrettelegging for et større publikum vil nesten uunngåelig bryte disse tabuene og reglene. Ved tilrettelegging, som ved andre inngrep i eller omkring samiske offersteiner, må forvaltningen vurdere positive og negative konsekvenser ved økt tilgjengelighet til stedet og kunnskapen om det. Det er stor forskjell på å innhente informasjon og dokumentere et kulturminne, og å informere om det til allmennheten. Det er derfor svært få offerplasser som er gjort tilgjengelige, og begrunnelsene er da ofte en kombinasjon av flere faktorer. Når det opprinnelige landskapsrommet er sterkt forringet, når stedets topografiske og kulturelle kontekst er svekket og området alt er utsatt for aktiviteter og ferdsel

som forstyrrer stedets kulturelle innhold, som for eksempel når det går en stor bilvei rett forbi offersteinen, kan tilrettelegging vurderes. Det er da viktig å klargjøre om kjennskapen til steinen alt medfører mye besøk, noe som kan resultere i ødeleggelse, skade eller slitasje på offersteinen. En stein har engang blitt tillagt særlig betydning, som offerstein, men ny aktivitet kan true med å gjøre den til stein igjen. Magien brytes. Relasjonene smuldrer hen. Da kan tilrettelegging og informasjon være med på å styre den nye aktiviteten, slik at offersteinen beholder noe av sin historie og fortsetter å tilfører landskapet samisk kulturelt innhold.

Forsiktighetsreglene kulturminneforvaltningen pålegger andre, virker også tilbake. Et sentralt, generelt etisk prinsipp er at du ikke kan pålegge andre det du ikke kan eller vil forholde deg til selv. En konkret etisk problemstilling for den samiske kulturminneforvaltningen er derfor hvorvidt offersteiner og hellige steder i det hele tatt skal beskrives i korrespondanse og databaser som er offentlig tilgjengelige, og om de skal merkes av på offentlige kart. På oppdrag fra Riksantikvarieämbetet i Sverige, utarbeidet Länsstyrelsen i Norrbotten och Ålitta, Svenskt Fjäll- och samemuseum i 1998 et program for midler til bevaring av den samiske kulturarven. Der beskrives forvaltning av offerplasser spesielt:

Innom samiska kulturmiljöer finns det (...) lämningar som är särskilt känsliga ur etisk aspekt. I synnerhet gäller det heliga platser som hör till forkristen religion och som risikerar att bli föremål för utgrävningar, stöld eller vanvördig nyttjande. Kulturmiljövärden måste respekteras och bevaka att vissa lämningar registreras och hanteras på ett sådant sätt att de inte utan utskiljning blir tillgängliga för allmänheten. En sekretessbeläggning av vissa fornlämningstyper och miljöer måste genomföras. (Riksantikvarieämbetet 1998:7).

Programmet konkluderer med at kulturminneforvaltningen må respektere og tilse at visse kulturminner registreres på en slik måte at de ikke umiddelbart blir tilgjengelige for allmennheten. Programmet konkluderer videre at det bør holdes en svært restriktiv linje når det gjelder skilting av samiske kulturmiljø. Boplasser ligger ofte i sårbare naturmiljø, og skilt kan oppleves som ekspropriasjon av stedet. (1998:50). Uforstandig og ufølsomt vern nevnes også som en trussel. Manglende kunnskap eller forståelse innenfor kulturminnevernet kan altså i seg selv utgjøre en fare for kulturminner og kulturmiljø.

Måten offersteiner beskrives på er en mindre påaktet etisk problemstilling. Beskrivelsene styres av det som registreringsskjema og kulturminnedatabaser gir rom for av opplysninger. Når vi beskriver kulturminner tolker vi dem, og derigjennom reduserer vi den empiriske detaljrikdommen til trekk vi finner vesentlige og meningsfulle, ut fra *vårt* ståsted. Men, som Audhild Schanche (1989:90) skriver i en artikkel om kulturminnevernets teori og metode: «Det kunne sies mye om de egenskapene som for eksempel samiske offersteiner har. Deres høyde og bredde er ikke blant de mest fremtredende.» Én del av problemstillingen omkring forvaltning av offerplasser er altså hvorvidt og på hvilken måte de kan utsettes for inngrep eller tilrettelegging. En annen er hvorvidt de skal eller kan gjøres offentlig kjent. Ytterligere en er hvordan man gir relevante, vesentlige og meningsfulle beskrivelser av dem. En tilhørende problemstilling, som gjelder de fleste samiske kulturminner og kulturmiljø, er mang-

elen på bruk av samiske betegnelser, samiske søkeord, i registreringssammenheng og i fornminnedatabasene. Det er per dags dato ikke mulig å søke på *arran* (ildsted) eller *gieddi* (eng, melkeplass), og hvordan får man et registreringsskjema til å fange opp en *sáivá* på en god måte? (*Sáivá* er et hellig vann uten synlige inn- eller utløp).

Jeg skal presentere et annet etisk dilemma gjennom et eksempel: I nærheten av en gammel ferdselsvei over et fjellpass, ligger en samisk grav under et klippefremspring. Det er en liten oppmuring foran skjelettet, som ligger åpent i dagen, etter at pulken den døde var plassert i, har råtnet bort. Stien er en del brukt, og det er fare for at graven skjendes og ødelegges, for eksempel ved at hodeskallen fjernes. Kulturminnelovens § 3 slår fast at ingen må «... sette igang tiltak som er egnet til å skade, ødelegge, grave ut, flytte, forandre, tildekke, skjule eller på annen måte utilbørlig skjemme automatisk fredet kulturminne eller fremkalle fare for at dette kan skje.» Men, når kulturminnevernet av og til må vurdere å gjøre inngrep som sikringstiltak, gir Lovens § 11a vernemyndighetene rett til å «...holde i stand, restaurere, bygge opp igjen, flytte og gjerde inn automatisk fredete kulturminner og gjøre de tiltak som trengs til pleie og anskueliggjøring av dem...». Dersom denne graven dekkes til med stein, hindrer man trolig gravskjending. Men, samtidig endres gravens uttrykk, og man risikerer dermed å endre meningsinnholdet. En grav er ikke bare stedet der en død person ligger. Det er mening bak dens plassering og utforming. Graven er et situasjonelt og kontekstuel uttrykk som er betinget av en rekke andre hensyn enn de religiøse. Dersom graven dekkes til bevares beina, men samtidig ofres gravens fysiske helhetsuttrykk. Får graven fortsette å ligge åpent vil beina gradvis forsvinne, som pulken, enten ved naturlig nedbryting eller ved at dyr eller mennesker fjerner dem. Kulturminnevernet står alltid overfor faglig-etiske valg, og kan nok bare sjelden fremstille sine endelige avgjørelser som de eneste rette. I slike sammenhenger er det viktig at kulturminnevernet fungerer som et bevisst faglig og kulturpolitisk fellesskap, som kan komme frem til best mulige løsninger ved å bruke tid på avveininger og diskusjoner.

Forvaltning av kunnskap og verdisyn – forvaltning av etikk

Jeg er helt sikker på at de aller fleste ser etiske hensyn som særlig relevante og fremtredende når det gjelder forvaltningen av samiske kulturminner. Men hvordan arter dette seg?

Sametinget forvalter ikke bare de fysiske sporene etter samisk bruk og bosetting. Sameetinget forvalter også rasjonalitetene som er knyttet til dem. Det vil si at i minst like stor grad som offersteinene i seg selv underlegges forvaltning, må det vernes om normene og reglene som er knyttet til slike steder: Du skal ikke røre, du skal besøke stedet i et bestemt sinnelag og av en bestemt grunn. Holdningen i samiske lokalsamfunn er også svært klar på dette: Ikke hvem som helst får vite om hellige steder, svært få får vite noe om hendelser, aktiviteter eller historier, og ingen har rett til å foreta inngrep. Disse holdningene må det samiske kulturminnevernet forholde seg til. Et annet eksempel er de samiske lokalsamfunnenes holdninger til vern av kulturminner. Tradisjonelle samiske boligformer, gammer og lavvokonstruksjoner, er laget i naturmaterialer som brytes ned og går tilbake til naturen gjennom

langsomt forfall. Dette ser mange samer, særlig eldre, som en naturlig prosess, og de motsetter seg derfor restaurering. Bygningen er overlatt til naturen, men det betyr ikke at bygningen kan overtas av andre personer eller instanser, uten eierens samtykke. Dette synet på oppgitte boplasser må respekteres. Overgivelsen er en del av en sammenheng, en helhet, som kan bli forstyrret av en forandring eller inn gripen utenfra.

Å «gro igjen» eller «bli til jord igjen» er et viktige begrep i samisk språk (Eira 1990). I så måte kan man si at Kulturminnelovens formål passer dårlig med den samiske grunntanken om naturlig og nødvendig nedbryting. Å bevare fysiske spor etter en kultur som verds etter nedbrytingen av de samme sporene, er på mange måter en kollisjon av to verdener. Hundreårsgrensen for automatisk fredete samiske kulturminner betyr at de fysiske sporene kan dokumenteres på ett eller annet stadium mot fullstendig utviskelse, men jeg vil likevel stille spørsmålsteget ved om ikke de lovfestede grunnprinsippene for vern av samiske kulturminner er satt på en annen kulturs premisser. Det samme kan man si om Lovens bestemmelser om «faste kulturminner», herunder bygninger. For samiske stabbur regnes ikke nødvendigvis som faste eller stasjonære av samene selv – snarere tvert imot! Stabburene har en spesiell rolle innenfor samisk byggeskikk. Ofte tilhører de ikke den gården de står på, men er et fysisk uttrykk for *verde*-forhold (vennskap/vertsskap) mellom den bofaste gårdsbosettinga og de nomadiserende reindriftssamene. Slike stabbur kan arves, overtas og flyttes, og de var tidligere vanlige som brudegave. Mobiliteten var et av deres sterkeste kjennetegn. (Sametinget 1998c:6, 18, Riksantikvarieämbetet 1998: 23). Ønsker vi at stabburet vernes som arkitektonisk uttrykk eller som fysisk manifestasjon av sosial struktur? Bygningstyper,

Fig. 3. Maja Nilsens gamle av torv, tre og stein, slik den så ut i 1897. Vestre Jakobselv, Vadsø k. Foto: Ellisif Wessel. Eier: Norsk Folkemuseum.

Fig. 4. Àrran (ildsteder) er de siste synlige sporene etter reindrifssamene som flyttet fra Sverige over til Mauken i Indre Troms på sommerbeite. Bruken går tilbake til 1500-tallet, men opphørte som følge av ny Reinbeitekonvensjon i 1913.

materialbruk og struktur i bygningsmiljø er drastisk endret de senere tiårene. Dette gjør at mange yngre samer nå mener at det iblant kan være viktig å forlenge livet for bygninger og andre fysiske strukturer som ennå står. Det svenske Riksantikvarieämbetets program (1998: 48) slår fast at vern av samiske kulturminner kan strekke grensene for tradisjonelt kulturminnevern: erfaring fra svensk side viser at det i mange tilfeller må satses på rekonstruksjoner og nybygg av ulike anlegg, og av og til også flytting av bygninger. Kanskje må originalen reddes til museumsmagasinet, og erstattes av en kopi. Dette er oppgaver som sjelden tillempes i det moderne kulturminnevernet, verken på norsk eller svensk side.

Det har stor følelsesmessig betydning å kunne se spor etter tidligere generasjoners aktiviteter. Dette er særlig merkbart i randområdene for den samiske kulturen, der sporene er svake eller stilles spørsmålstegn ved, som i de sørsamiske områdene (Sametinget 2000:1-2). Mye kunnskap knyttet til samiske kulturminner er kulturelt betinget, og forvitring av kultur- eller områdetilhørighet som følge av fraflytting eller økonomisk omlegging utgjør derfor en sterk trussel mot kulturminnene (Sametinget 2000:3). Dagens samfunnsendringer virker til at steder går ut av bruk og aktiviteter opphører i raskt tempo. Dette er med på å svekke samisk kultur og dermed mulighetene til å verne samiske kulturminner. Dette kan relativt raskt få dramatiske følger, i kjølvannet av nedbrenningen av praktisk talt all bebyggelsen i Finnmark og Nord-Troms i 1944-45 og fornuksningspolitikken etter krigen. I Riksantikvarieämbetets program (1998) presenteres samebyene og sameforeningenes kommentarer til videre arbeid med samisk kulturminnevern i Sverige. Alle uttrykker vilje til å løfte frem og i en eller annen form bevare den samiske kulturarven for ettertiden, men de oppviser noe varierende syn på hvordan det skal skje. Det er likevel gjennomgående at de fysiske sporene oppleves som mindre viktige å bevare. Samebyene uttrykker isteden behov for dokumentasjon i et bredt perspektiv. Det er helheten som oppleves som viktig, ikke objektene i seg selv.

Minner og hukommelse

Kulturminnene er nok primærkilden for det øvrige kulturminnevernet, med skriftlige kilder som et godt supplement og korrektiv. For Sametinget er levende tradisjon og menneskelig hukommelse en like viktig kilde til forståelse av fortiden som kulturminner, i et samfunn der mangelen på egne skriftlige kilder er nesten total. Derfor er registrering av fysiske spor etter samisk bruk og bosetting bare en del av dokumenteringen i felt. En like sentral del er intervjuene med eldre mennesker som har tilknytning til de lokalområdene som oppsøkes. Denne tilnærmingen kan anklages for å være med på å reproducere synet på den samiske kulturen som statisk (se Olsen 1986), men mangelen på vitenskapelig basis kan ikke utelukke den forståelse for og kunnskap om fortid som man møter i samiske lokalsamfunn. Intervjuene gir konkrete og ofte svært detaljerte tolkninger av fysiske strukturer og større kulturmiljø, og gjennom slike nytolkninger blir spor etter eldre bruk og kunnskap knyttet til disse, relevant også for nåtidige menneskers forståelse av seg selv og sin egen identitet.

Feltmetoden må sees i lys av de raske teknologiske og materielle endringene samfunnene

på Nordkalotten har gjennomlevd etter siste verdenskrig. Disse har resultert i grunnleggende forandringer i folks daglige liv og virke, og har medført at mye tradisjonell kunnskap om landskapsbruk, naturforhold og håndverk nå gradvis går tapt. Dette gjelder ikke bare for samiske samfunn. Jeg vil derfor hevde at intervjuarbeid i forbindelse med kulturminneregistrering gir gode og relevante opplysninger knyttet til kulturminner og kulturmiljø i et lokalområde, og at den kunnskapen som dermed dokumenteres, er viktig som referanse ved fortolkning av de fysiske strukturene. Vi må nok se i øynene at det meste av denne kunnskapen dør ut i løpet av de neste 10-20 årene, slik at våre fortolkningsrammer som arkeologer, i forskning og forvaltning, da i enda større grad snevres inn mot bruk av analogier og ulike skriftlige kilder. Dermed mister vi mange av de lokale, regionale og kulturspesifikke egenartene av syne. Uten dem blir det vanskeligere å utfordre den lineære, generaliserte fortiden.

Sametinget forvalter etikk. For samiske samfunn, som mener det er viktig at spor etter aktivitet går tilbake til naturen, er det kanskje riktigere å si at det er lokalkunnskapen som er det egentlige kulturminnet, og ikke de fysiske restene av en konstruksjon. Etnologen Anne Eriksen skriver i boken «Historie, minne og myte» (1999) om forholdet mellom historie og hukommelse. Hun hevder at et samfunn uten erindring eller hukommelse var umulig, mens samfunn uten skriftlig historie er både kjent og høyst mulig. Hun legger vekt på den sterke bindingen mellom tid og sted, og vår tendens til å konkretisere fortiden ved å stedliggjøre den. I samisk sammenheng ser vi at tradisjoner er nært knyttet til landskapet, og dermed til kulturlandskapet. Kunnskap om fortiden er i stor grad stedliggjort, ved at den relateres til bestemte aktiviteter og hendelser, som for eksempel sennegressanking, ertesamling, kalvingsplasser for rein eller kulper med særlig klart vann, der NN vasket øynene og fikk bedre syn. Gjennom stedliggjøring får fortidens hendelser relevans. I et samfunn som er i rask endring, forsvinner ikke bare kulturminner, men også behovet for visse aktiviteter, og dermed visse typer kunnskap. Kunnskapen ligger i de spesialiserte fagterminologiene for laksefiske i nedre Tana, kystreindrift på Helgeland og seljebarksanking i Mandalen. Når aktivitetene blir borte, forsvinner begrep i språket, og med dem forsvinner evnen til å uttrykke kunnskap eller fortelle bestemte historier.

Fornorskningspolitikken har medvirket sterkt til dette, men strategier internt i de samiske samfunnene har nok vært minst like sterke direkte årsaker som de offentlige tiltakene. Foreldre har skjermet sine barn mot det samiske, mot sin egen bakgrunn, for at de skulle slippe ubehaget, fornedrelsen og problemene som fulgte med det å være same. I *How Societies Remember* (1989) skriver sosiologen Paul Connerton om samfunns kollektive hukommelse, og det er nok den Sametinget forsøker å komme på sporet av, gjennom informantintervju. Samfunnsviteren Lars Magne Andreassen skriver om identitetsprosesser i markasamiske bygder i Ofoten i sin hovedfagsoppgave fra 1997. Han betegner den fortien man ofte møter, den tilsynelatende mangelen på interesse for lokal samisk fortid, for kollektiv glemsel. Når så informanter setter ord på sin kunnskap, sin hukommelse, har den ofte vært taus lenge. Det samiske kulturminnevernet bør derfor spørre seg selv hva som formidles videre, etter lang tids bevisst taushet. Det er vanskelig å skulle intervju mennesker som sitter på kunnskap de ikke ønsker å formidle eller som de ønsker å sile. Informantene er ofte mennesker som besitter kunnskap på et annet språk og som har en annen forståelseshorisont

enn den en selv har som intervjuer. Det er vanskelig å skulle dokumentere, og siden forvalte, slik kunnskap på en god måte. Det samiske kulturminnevernet bør tenke over om det å gjøre denne kunnskapen skriftlig, syntetisert, allmen og eventuelt tilgjengelig, påvirker eller endrer dens vesen, innhold og mening.

Avsluttende kommentarer

I denne artikkelen presenteres noen etiske problemstillinger og avveininger for det samiske kulturminnevernet. Disse representerer et stort, komplisert og sentralt tema for hele kulturminnevernets teori og metode. Som jeg har vist, forholder det samiske kulturminnevernet seg til en rekke sosio-kulturelle, faglige og politiske føringer. Det er helt grunnleggende for et godt kulturminnevern at forvaltningsoppgaven verken fungerer eller oppfattes som en individuell øvelse, men at den har føringer og innspill fra mange hold. I motsetning til den tradisjonelle forskningen, der subjektet – den individuelle arkeologen – står i fokus (på tross av post-moderne slagord om forfatterens død), må det være et poeng at forvaltningen fremstår som kollektiv, med utspring i og forvaltning for et fellesskap, utenfor enkeltindividene. Mens forskningsmiljøene tradisjonelt har vært opptatt av teorier omkring fortolkning og forståelse av fortidig materiale, fokuserer forvaltningen mer på blant annet verneteori. Vern må begrunnes og rettferdiggjøres daglig, både i forhold til samfunnet omkring, men også innad i forvaltningen. Forskningsmiljøene har en tradisjon som krever individuell formidling gjennom bøker, fagartikler og innlegg på konferanser. Forvaltningen formidler sine vurderinger på vegne av fellesskap, gjennom innspill til arealplaner på ulike nivå, brev til tiltakshavere, uttalelser på møter med andre sektororganer eller bygdelag og innlegg på ulike regionale og nasjonale kurs og samlinger. På denne måten fremstår en del arkeologer i forskningsmiljøene som dynamiske, produktive og nyskapende, mens arkeologene i forvaltningen blir lite synlige i det faglige fellesskapet. De kan dermed tilsynelatende fremstå som stagnerte, ureflekterte og uinteresserte når det kommer til en del faglige debatter.

På vegne av det samiske kulturminnevernet, vil jeg avslutte denne artikkelen med et snev av optimisme og selvtillit. Juristen Ánde Somby beskrev under disputasen målet med sin doktorgradsavhandling «Juss som retorikk» (1999) med en analogi fra opplæringen av F-16-piloter: På et visst stadium i trainingen øver pilotene seg på å trykke raskest mulig på utløserknappen for raketten, etter å ha fått klarsignalet på øret. Somby håpet at hans avhandling, som omhandler kontekstuell og pluralistisk bevisførsel og domsavsigelse, ville gjøre det vanskeligere for jurister, etter en rettssak, å si til den tapende part at «Det var synd, du hadde en god sak, men jeg gjorde bare jobben min.» Han ville at juristene skulle bruke lengre tid fra de fikk bevisførselen i hver enkelt sak på bordet, til de reagerte med å henvise til tidligere saker. Jeg har en god følelse av at det er det den samiske kulturminneforvaltningen øver seg på hver dag: Å legge mer arbeid ned i vurdering av ulike konsekvenser og implikasjoner av hvert enkelt tiltak; å bruke mer tid og krefter på å tenke seg om fra de får «signalet» til de «trykker på knappen». Jeg tror opprettelsen av et eget samisk kulturminnevern og overføringen av myndighet til Sametinget gradvis har begynt å bidra til nyttig

refleksjon og nytenkning både innenfor kulturminnevernet generelt, i kulturminneforskningen, innenfor samiske samfunn og også i samisk politisk arbeid.

Sammendrag

På linje med de fleste andre sider ved samisk tilstedeværelse og egenart, har også den samiske kulturminneforvaltningen hatt behov for å legitimere sin eksistens og berettigelse. Dette har gitt seg utslag i en etter min mening spennende og fruktbar, men så langt i første rekke intern, diskurs i Sametingets miljø- og kulturvernavdeling om hva som vernes, hvorfor og for hvem. Diskursen springer ut av begrensningene i tradisjonell verneideologi. Den trekker veksler på både lokal samisk forståelse og kunnskap, nasjonal vernepolitikk og internasjonale føringer på urfolksrett og miljøpolitikk. Sametinget uttrykker en klar bevissthet omkring kulturminnevernets politiske sider: det er ikke likegyldig hvem som forvalter fortiden. I denne artikkelen viser jeg hvordan kulturminnevern og politikk er nødvendig og naturlig sammenvevd. Eksemplene er hentet fra kulturminneforvaltningen i Sametinget, fordi særlige historiske og kulturelle betingelser gjør det samiske kulturminnevernet dagsaktuelt og fordi det ofte er direkte knyttet til personlige opplevelser og minner. Den politiske – og etiske – dimensjonen er åpenbar og uungåelig. utfordringene som følger leder opp til en diskurs omkring kulturminneforvaltningens rolle som jeg mener vil være verdifull å i større grad også bringe inn i øvrig kulturminneforvaltning og forskning.

Takk

Artikkelen er basert på innlegg jeg har holdt på to arbeidsseminar for hovedfagsstudenter om etikk i arkeologisk forskning og forvaltning, Institutt for arkeologi, Universitetet i Tromsø. Jeg vil takke Ericka Engelstad for å ha vist så stor entusiasme for emnet at jeg lot meg overtale til å sammenfatte innleggene i en artikkel. Torvald Falch og Jørn E. Henriksen skal ha takk for å ha lest og kommet med fyldige kommentarer til et tidligere utkast. Til slutt vil jeg takke alle mine tidligere kollegaer i Sametingets miljø- og kulturvernavdeling for utfordrende og lærerike diskusjoner.

Marianne Skandfer (f. 1970) er stipendiat ved Institutt for Arkeologi, Universitetet i Tromsø. Frem til mars 1999 arbeidet hun som 1. konsulent i Sametingets miljø- og kulturvern-avdeling.

Summary

Ethics and Politics in Sámi Cultural Heritage Management

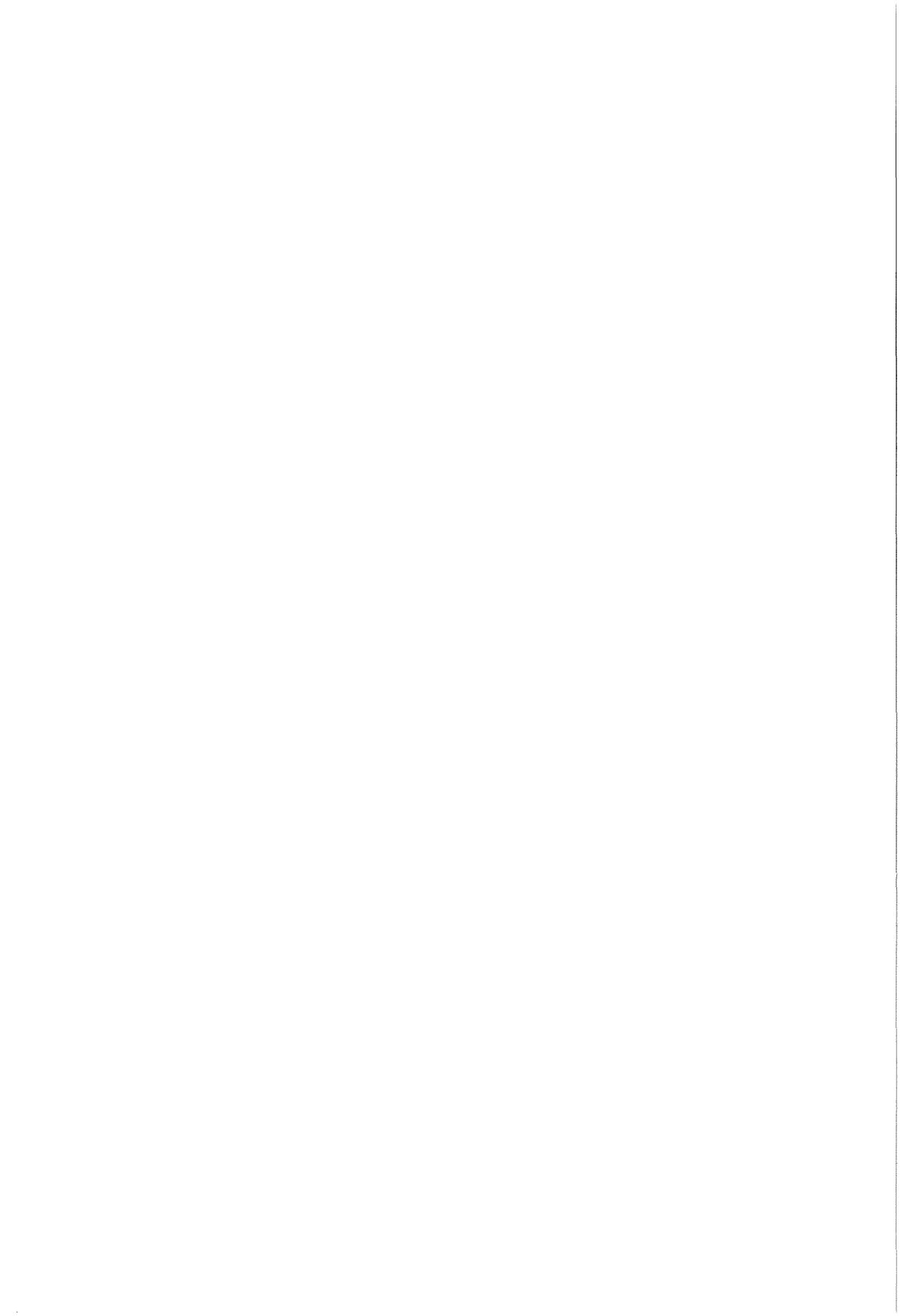
As with most other aspects pertaining to Saami existence and identity, Saami cultural heritage management has had the need to legitimise and justify itself. This has produced exciting and fruitful results. However, discourse has so far been restricted for the most part to internal debates in the Saami Parliament's Department of Environmental and Cultural Heritage about what is to be protected, why and for whom. The discussion springs from limitations in traditional ways of viewing heritage management. It draws on local Saami understanding and knowledge, national protection policies, and international strategies dealing with indigenous rights and environmental policies. The Saami parliament is highly aware of the political aspects of cultural heritage protection; it *matters* who administers the past.

In this article I show how cultural heritage protection and politics are of necessity naturally intertwined. Examples are taken from cultural heritage management in the Saami Parliament, because particular historical and cultural conditions make Saami heritage protection a relevant contemporary topic of discussion and because cultural heritage is often linked to personal experience and memory. The political, and ethical, dimensions are obvious and inescapable. The challenges which follow from this leads to discourse concerning the role of cultural heritage protection, which will be of value in a wider arena of cultural heritage management and research.

Litteratur

- Andreassen, L. M. 1997: *Kommer Rigoberta Menchu? En studie av identitetshåndteringar i et samisk lokalsamfunn*. Upubl. hovedfagsavhandling i samfunnsvitenskap, Universitetet i Tromsø.
- Boaz, J. 1998: «Forskning og forvaltning: En diskusjon om forhistoriens fremtid». *Primitive tider* 1998:1, s. 61-76.
- Carlie, A. og Kretz, E. 1998: *Sätt att se på fornlämningar. En teoretisk och metodisk grund för värdebedömning inom kulturmiljövården*. University of Lund, Institute of Archaeology Report Series no. 60.
- Connerton, P. 1989: *How Societies Remember*. Cambridge University Press.
- Eira, M. T. 1990: «Det samiske samfunn og samisk kulturminnevernforskning.» *Samisk kulturminnevernforskning* 1990:2. Rapport fra seminar i Guovdageaidnu 22.-24. nov. 1989 :9-18.
- Eriksen, A. 1999: *Historie, minne og myte*. Pax, Oslo.
- Eriksen, E. 1996: *Arkeologisk søken etter de første menneskene i Norge*. Upubl. hovedfagsavhandling i arkeologi, Universitetet i Tromsø.
- Eriksen, T.H. 1996: *Kampen om fortiden. Et essay om myter, identitet og politikk*. Aschehoug Argument, Oslo.
- Føllesdal, A. 1999: «Hvorfor likhet – hva slags likhet? Normative føringer å forskning om makt og demokrati.» *Tidsskrift for samfunnsforskning*, nr. 2 1999, årg. 40.
- International Labour Organisation (ILO)-convention nr. 169, 1989.
- Hesjedal, A., Damm, C., Olsen, B. og Storli, I. 1996: *Arkeologi på Slettnes. Dokumentasjon av 11.000 års bosetning*. Tromsø Museums Skrifter XXVI.

- Kalstad, J.A. 1991: *Noen trekk ved fagfeltet Samisk kulturminnevern*. Tromsø.
- Lov om kulturminner av 9.juni 1978 nr. 50 (KML) med endringer, sist av 2000.
- Magga, O. H. 1989: «Samiske kulturminner og samisk kulturarbeid». *Kulturminnevernets teori og metode. Status og veien videre*. Seminarrapport, Utstein kloster 8.- 11. mai 1989. FOK – NAVFs program for forskning om kulturminnevern :111-125).
- Mandal, D. 1993: *Ayodhya: archaeology after demolition*. Orient Longman, New Dehli.
- Miljøverndepartementet 1996-97: *Miljøpolitikk for en bærekraftig utvikling. Dugnad for framtida*. Stortingsmelding nr. 58.
- NOU (Norges offentlige utredninger) 1984:18: *Om samenes rettsstilling*.
- NOU (Norges offentlige utredninger) 1987:34: *Samisk kultur og utdanning. De enkelte sektorer. Administrasjon*.
- NOU 1997:4: *Naturgrunnlaget for samisk kultur*.
- NOU 1997:5: *Urfolks landrettigheter etter folkerett og utenlandsk rett*.
- Olsen, B. 1986: «Norwegian archaeology and the people without (pre-)history: or how to create a myth of a uniform past.» *Archaeological Review from Cambridge* 5(1): 25-42.
- Olsen, B. 1994: *Bosetting og samfunn i Finnmarks steinalder*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Olsen, B. 1997: *Fra ting til tekst. Teoretiske perspektiv i arkeologisk forskning*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Olsen, B. *in press*: The End of What? Archaeology and the Politics of Identity in a Globalized world. I R. Layton, P. Stone og J. Thomas (red): *The Destruction and Conservation of Cultural Property*. Routledge, London.
- Omland, A. 1998: *UNESCOs Verdensarv-konvensjon og forståelsen av en Felles Verdensarv*. Upubl. hovedfagsavhandling i arkeologi, Universitetet i Oslo.
- Riksantikvaren 1996-99: *Riksantikvarens strategi mot år 2000. Riksantikvarens strategiske plan 1996-99*. Oslo.
- Riksantikvarieämbetet/Länsstyrelsen i Norrbotten og Åjtte, Svenskt Fjäll- och Samemuseum 1998: *Bevarandet av det samiska kulturarvet. Program för stöd*.
- Sametinget 1998a: *Sametingsplan for perioden 1998-2001. Forutsetninger, prinsipper og utfordringer*.
- Sametinget 1998b: *Kulturminneplan 1998-2001*.
- Sametinget 1998c: *Samiske bygninger, samisk bygningsvern. Forarbeide til verne- og forvaltningsplan*. Høringsutkast.
- Sametinget 2000: *Notat til Kulturminneutvalget* 01.11.00.
- Sametinget 2001: *Notat til Kulturminneutvalget* 23.01.01.
- Schanche, A. 1989: «Samfunnsteori og forvaltningsideologi i kulturminnevernet.» *Kulturminnevernets teori og metode. Status og veien videre*. Seminarrapport, Utstein kloster 8.- 11. mai 1989. FOK – NAVFs program for forskning om kulturminnevern :79-98.
- Schanche, A. 1993: «Kulturminner, identitet og etnisitet.» *Dugnad* 4:55-64.
- Schanche, A. 1994: Samisk kulturminnevern. *Vern og Virke*, Riksantikvaren :28-33.
- Schanche, A. 1995: Det symbolske landskapet – landskap og identitet i samisk kultur. *Ottar* 207 (4:95) :38-45.
- Solli, B. 1996: Fortiden er et annet sted. Om arkeologi og kulturminnevern, røtter og føtter. *Norsk antropologisk tidsskrift* 2 :79-90.
- Somby, Å. 1999: *Juss som retorikk*. Dr. gradsavhandling i juss, Universitetet i Tromsø.
- Stigen, A. 1983: *Tenkningens historie* 2. Gyldendal norsk forlag.
- UNESCO 1972: *Convention concerning the protection of the world cultural and natural heritage*. UNESCO, Paris.
- Utvalg for vurdering av retningslinjer for bruk og forvaltning av skjelettmateriale ved Anatomisk Institutt 1998: *Innstilling*, Universitetet i Oslo.

Ellen Høigård Hofseth

Fjellgravene på Tullinløkka. Tanker før og etter utstillingspresentasjonen

Mangfold preger landet.

Folk i arbeid

i åkeren, blant dyra

spør; undres og ofrer

Blir avlingen god i år?

Rikdom i jord

Rikdom i myr

Rikdom i berg

Bløt kleber; hard skifer

sendes med skip til fremmede land

Malm blir til jern i varme ovner

Nyttige redskap

Farlige, vakre våpen.

Folk ved sjøen,

i dalen

på fjellet

Travle mennesker

sørger for seg og for ætten

Lever; dør og

lever videre.

Dette ble etter mange overveielser hovedteksten til – Fra fjord til fjell – det tredje av de 6 deltemaene i vikingtidsdelen av «*Fra Istid til Kvite-Krist*» som ble åpnet i 1993 i Oldsaksamlingen i Oslo. Dagstøtt dette året slet jeg med å korte ned på teksten til de 51 montrene som denne salen rommet. Arbeidet med tekstene ble påbegynt lenge før planen ble godkjent og før utstillingen hadde funnet sin endelig form. Jeg ønsket å smelte sammen idé, gjenstander og tekst til et organisk hele helt fra starten. Hva ville jeg dele med publikum, hvilket materiale kunne brukes for å belyse det jeg ville si, og hvordan kunne dette forsterkes med tekst?

Utgangspunktet mitt var å lage knappe og informative tekster slik man vanligvis finner i basisutstillinger i store museer. Tekstene skulle være både lettlesbare og leseverdige for den målgruppen jeg ønsket å henvende meg til – flest mulig av den brokete forsamlingen jeg møtte daglig på Sognsvannsbanen.

Som småbarnsforeldre på 70-tallet var vi ofte i museer. Oftest gikk turen til Teknisk museum, og der traff vi ofte «helgefedre» med barn. På Historisk museum vanket sjelden andre barnefamilier. På slutten av 1980-tallet ble det en utfordring å gjøre også dette museet til et alternativt besøkssted for blant annet denne målgruppen. «Den skal tidlig krøkes, som god krok skal bli».... Det ble en faglig utfordring å forsøke å vekke interessen for kulturhistorie – også hos barn.

Selv om tekstene under skapelsesprosessen stadig ble knappere, var de stadig bygget over samme mal. Til tross for strev med å kutte dem ned, fylte de likevel til slutt 9 A4-sider. Det visste jeg ville gi trøtthetsfølelse for svært mange – særlig fordi man måtte lese stående.

Tidligere hadde jeg opplevd at *jeg* ikke ble så trøtt til tross for at teksten tok mye plass, nemlig i Bohuslänns museum i Sverige. Der hadde de brukket opp teksten slik at hver linje *ikke* inneholdt like mange anslag, samtidig som hver enkelt tekstlinje var relativt kort. Utformingen av teksten ga meg leselyst, fordi den ikke var satt som en «blokk». Jeg besluttet derfor tidlig at jeg ville følge dette eksemplet og ikke lage *ryddige* «tekstblokker». Hver mening skulle få sin linje, med rett venstremarg, mens høyremargen skulle gå «ut og inn» – alt etter lengden på det jeg ville/måtte si. Estetikken skulle veie mindre enn lesevennligheten!

Mens jeg finpusset tekstene for n'ete gang, seg motløsheten inn. Måtte tekstene være så tradisjonelle? I denne slutfasen kom jeg over en artikkel i Museumsnytt. Her problematiserte prosjektlederen for utstillingen «Langsomt ble landet vårt eget», som skulle åpnes på Maihaugen, arbeidet med tekstene og prosessen som førte til at deres tradisjonelle, prosaiske tekster ble erstattet med en knappere form. De hadde besluttet å fjerne store deler av faktainnholdet til fordel for en form for «dikt-teksting» (Aaraas 1992:11ff).

Eksemplene de trakk fram, viste at den utradisjonelle tekstingen inneholdt det samme budskapet – bare i kortform. Den tekstpresentasjonen de hadde valgt, tiltalte meg fordi den var billedskapende og den satte fantasien i sving. For *meg* var dette en rett artikkel – i rett tid. Det mest radikale eksemplet de trakk fram, appellerte til meg som leser fordi teksten ga meg assosiasjoner og manet til ettertanke. Setningene inneholdt ikke alltid de «rette» ledene; verb var av og til utelatt, men jeg savnet dem ikke. Den hoggne formen de hadde valgt, gjorde at jeg oppfattet budskapet klarere enn det mer tradisjonelle utgangspunktet.

Artikkelen resulterte i at mine gjennomarbeidede tradisjonelle tekster forsvant i søppelbøtta til erstatning for de korte, ufullstendige setningene som ble innledningstekstene til hvert deltema – i tillegg til knappe, konsise montertekster og utfyllende faktablad. «Diktformen» synliggjorde samtidig det subjektive. Presentasjonen *min* av vikingtida var én av flere mulige. Jeg håpet dessuten at tekstene skulle fremme nysgjerrighet, undring og appellere til følelser. Læring foregår på flere måter. Min oppgave som utstillingsansvarlig, fagperson og pedagog var å *engasjere* publikum. Klarte jeg å vekke et engasjement, kunne det føre til at de ønsket å få vite mer.

Fra fjord til fjell

Hovedtanken bak presentasjonen av dette hovedtema var å bruke gjenstandsmaterialet vårt til å vise mangfoldet i dagliglivet knyttet til bosetningen i forskjellige deler av Østlandet. Folk flest dro verken på vikingtokt eller på farefulle, spennende handelsferder. Jeg ønsket å avlive de vanligste mytene knyttet til vikingene. Det kunne virke litt paradoksalt at det var nettopp de to temaene publikum møtte *først* i denne salen, men jeg ønsket gjennom *resten av* utstillingen å vise at vikingtida hadde vært langt mer enn kriger og handelsferder. Stort sett var folk opptatt av å skaffe det daglige brød eller framstille produkter som kunne skape økonomisk overskudd lokalt eller regionalt – på bredbygdene, i dalbygdene, ved kysten og i fjellet.

Plassproblem ga stadig tilbakevendende hodebry. Dette omfattende temaet fikk bare 8

Fig 1. I den tro kopien av Gokstadskipet i utstillingen skulle publikum i fantasien bli med på spennende reiser med handelsprodukter. Foto: Kirsten Helgeland, Universitetets Kulturhistoriske Museer, Oslo.

montrer. Plassering av monterer knyttet til kystbosetningen opplevde nok publikum mer som en del av «handelsplassen på Kaupang» enn som en del av *dette* temaet. Gjenstandene som illustrerte kystbefolkningen ble plassert i en nedsenket monter i «havet» tett ved det store, utstilte skipet, mens sporene etter bønder, steinprodusenter, alle som arbeidet i den spesialiserte jernvinna og fangstfolkene ble plassert langs en slakt hellende kavlvei, som bygget på Ingrid Smedstads forskningsresultater (1988).

Når publikum kom til topps på denne veien, var det meningen at de som ønsket det, skulle få gå ombord i det store utstilte skipet. Jeg hadde latt handelsfolkene få med seg en guttunge som førstereisgutt. Jeg ønsket at folk i fantasien skulle kunne leve seg inn i og i tankene seile av sted sammen med gutten og produktene som de ulike «yrkesgruppene» hadde framstilt i kleber, skifer, jern, skinn og gevir. Det ble mange – altfor mange – som ville ombord i kopien av Gokstadskipet som dominerte i salen. Derfor måtte vi etter en stund sette opp et fysisk hinder for å unngå ulykker. (Fig.1).

På det høyeste golvnivået i utstillingsrommet – i fjellheimen – ledet publikum over til et nytt tema. Nå tvinges de nedover «den sosiale rangstigen», som vi vet var svært nyansert under vikingtida. En slik snuoperasjon mellom to deltema krevde «god» plass, derfor kunne vi plassere flere montre her oppe. Utstillingsrommets fysiske utforming ble dermed utslagsgivende for antall montre knyttet til utnyttelsen av ressursene i de ulike økologiske sonene; *ikke* hvilket erverv jeg anså som viktigst. Gjenstander knyttet til bøndene fikk plass i én enkelt monter, selv om jordbruket nok hadde vært grunnstammen i økonomien for folk flest; noe monterteksten også forteller.

Et stort vindusmaleri ble plassert ved «enden av veien». «Veien» startet ved den iøynefallende fjorden med det forrige deltemaet: Driftige handelsfolk og dyktige håndverkere. Jeg håpet bildet skulle fange publikums oppmerksomhet idet de startet oppstigningen over kavlene. Vindusmaleriet illuderte omgivelsene rundt Vesle-Hjerkinn på Dovre i Oppland.

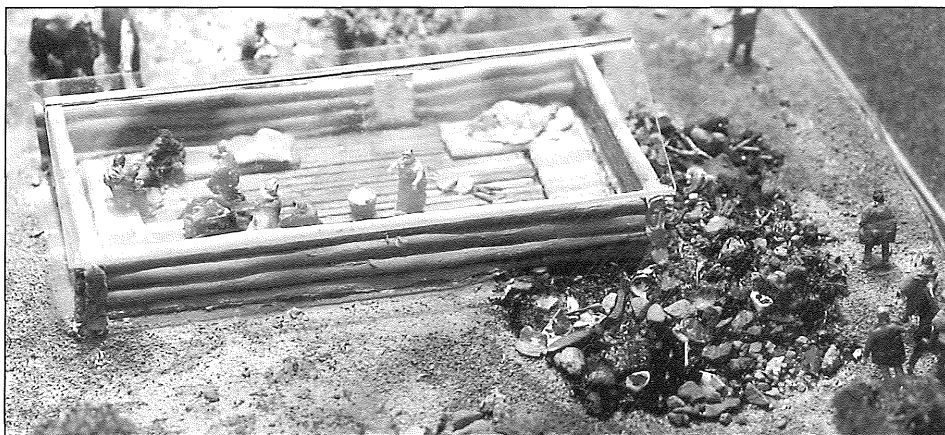

Fig.2. En monter rommer en rekonstruksjon av huset på Vesle Hjerkinn på Dovre som Birthe Weber undersøkte på 1980-tallet. I den store avfallshaugen tett ved huset fantes en stort antall gjentander. Foto: Kirsten Helgeland, Universitetets Kulturhistoriske Museer, Oslo.

Fig. 3. Mange av de utstilte gjenstandene fra Vesle Hjerkinn gjenspeiler gårdens sentrale plassering ved en viktig ferdselsvei i fjellet . Foto: Kirsten Helgeland, Universitetets Kulturhistoriske Museer, Oslo.

Rett nedenunder stilte jeg ut deler av det rike, sammensatte – både hjemlige og fremmede – gjenstandsmaterialet som stammet fra avfallshaugen fra gårdsundersøkelsene til Birthe Weber på Vesle Hjerkinn. Teksten i denne monteringen framhevet en dokumentert fast fjellgårdsbosetning fra 800-tallet og fram til 1300-tallet (ut fra ^{14}C -dateringer fra tuftene Weber 1986: 187). (Fig. 2 & 3).

Monteren ved siden av gjenspeilte oppfatningen min om at folk som ble gravlagt i fjellet, hadde vært bofaste. For å understreke det benyttet vi et *vintermotiv* som illustrasjon for de to gravfunnene som ble trukket fram: mannsgraven fra 600-tallet fra Sølensjøen i Rendalen, Hedmark og dobbeltgraven fra 800-tallet fra Griningsdalen i Vågå, Oppland. Ved å velge et vinterbilde ønsket jeg å prente inn at jeg tolket gravene i fjellet på lik linje med dem som lå nede i bygdene. Folk ble gravlagt nær der de hadde bodd. Jeg fant det sannsynlig å tro at like evighetsforestillinger, lik ideologi gjenspeilte seg i lik gravskikk. Intet ved de utstilte fjellgravene tydet på at disse rommet folk med en annen etnisk bakgrunn enn folk som ble gravlagt i dalbygdene omkring. Ut fra tradisjonell oppfatning regnet jeg med at gravene inneholdt personer som var høyt verdsatt i samtida. Jeg valgte å vise en dobbeltgrav med en mann og en kvinne, fordi jeg ønsket å framheve funnenes tale. Gravminnene var samfunnets siste æresbevisninger – kanskje for en lang og tro tjeneste – lik kongens fortjenestemedalje i dagens samfunn? Gravfunnene viste at mannen ikke hadde vært enerådende i fjellheimen. (Fig. 4).

Fast bosetning i fjellet var ikke bare et vikingtidsfenomen. Ved Sølensjøen var det for eksempel gravfunn som gikk tilbake til romertid (Skjølsvold 1980: 17). Den observante publikummer vil gjennom *gjenstandslistene*, som henger ved hver monter, se at selv om denne kronologisk oppbygde utstillingen hovedsakelig er viet funn fra vikingtid, viser vi også andre gjenstander i denne salen. Ut fra *plasshensyn* og for å speile kontinuiteten valgte vi å inkorporere merovingertidsfunn i vikingtiden, der det falt naturlig.

Fig. 4. Monteren med de to gravfunnene fra fjellet. Valg av vintermotiv på illustrasjonen skal understreke oppfatningen min av en helårsboesting i fjelldalene.

Foto: Kirsten Helgeland, Universitetets Kulturhistoriske Museer, Oslo.

Rommet fjellgravene bønder eller fangstfolk?

Teorien om at folk var fastboende i fjellet var delvis tuftet på tolkninger av egne registreringer og utgravninger i Lesja, Oppland (Høigård Hofseth 1981a, 1981b, 1991a, 1991b). (Fig.5). Materialet, som er trukket fram i *denne* artikkelen og som var bakteppet for forståelsen min av innholdet i denne monterer, er hentet fra dette området som jeg kjente så godt.

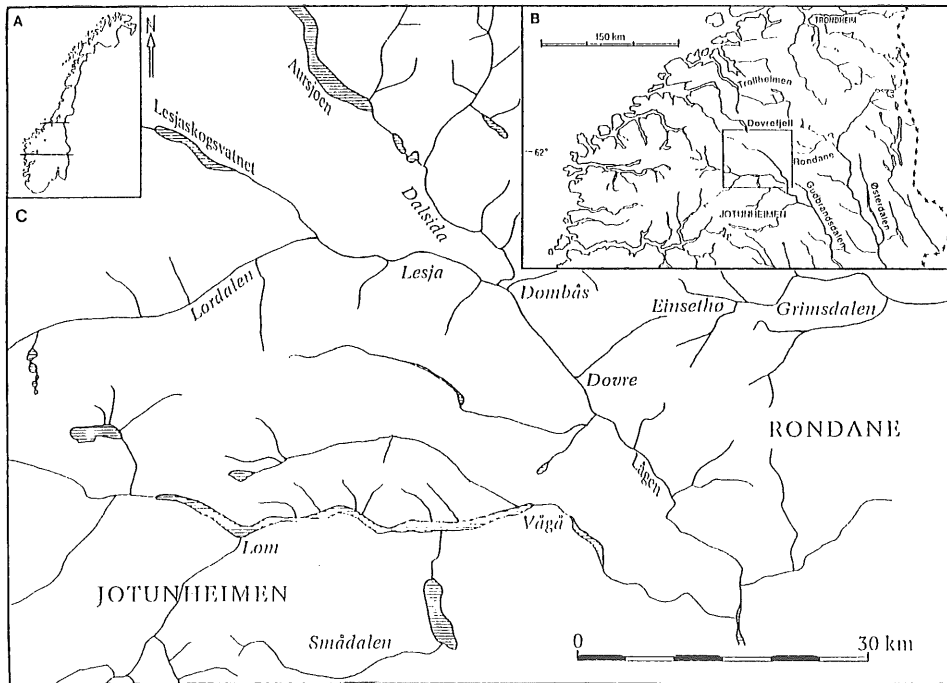

Fig. 5. Kartet viser fjellområdene som omtales i denne artikkelen. Illustrasjonen er hentet fra Helga Gunnarsdøttirs doktorgradsavhandling 1996:4 (figur 1).

Riktignok kom de utstilte gravfunnene fra andre steder. I Lesjafjellet kjente jeg til 6 gravminner; 2 fantes på Dalsida, på nordsida av hoveddalføret, mens 4 lå innerst i Lordalen – på sørsida – nær fjellovergangen mot Skjåk og Lom.

Jeg grublet lenge over hvem som lå gravlagt i fjellområdet i Lesja. Skulle jeg knytte gravminnene til *fjellgårder*? Bjørn Hougens hovedhypotese var at gravminner og gravfunn fra fjellområdene hadde sammenheng med setring og gårdsdrift, selv om folk også utnyttet alle tilgjengelige ressurser (Hougen 1947: 262f). Seinere utgravninger av tufter viste at det i perioder hadde ligget gårder i ulike fjellstrøk (Martens 1973, Weber 1986, 1987, Bjørge et al. 1992).

Dalsida – nord for hoveddalføret

Helga Gunnarsdøttirs forskningsresultater fra Lesja underbygde teorien til Hougen. Jeg kjente til resultatene hennes, fordi vi jevnlig hadde telefonkontakt mens hun arbeidet med doktorgradsavhandlingen sin (Gunnarsdøttir 1996). Hun hevdet ut fra pollenundersøkelsene sine at det hadde ligget en *gård* mellom 700 – 1300 e. Kr. på Ølstadsetra på Nysetra på Dal-

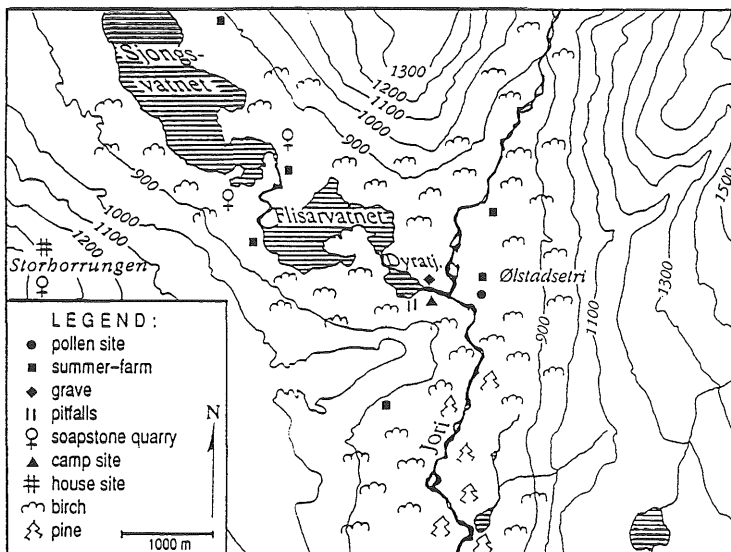

Fig. 6. Oversiktskart over området rundt Ølstadsetra, Dalsida, Lesja med innregnede kjente kulturminner og stedet der pollenprøven ble tatt.. Illustrasjonen er hentet fra Helga Gunnarsdøttirs doktorgradsavhandling 1996:17 (figur 6).

sida i Lesja. (Fig. 6). Her var jordbruksindikatorene *meget sterke*. Denne gården lå 820 m.o.h. Pollenanalysen fra prøven som ble tatt bare 20 meter fra seterkveven, viste at havre og rug, smalkjempe og groblad, syre og solleie og andre lyskrevende planter kom allerede i merovingertid (Gunnarsdøttir 1996. Part 2.:25). I løpet av vikingtida ble området avskoget, og da dyrket folk både bygg, havre og rug. Gården ble holdt i hevd gjennom 600-700 år. De dyrket også hvete ved siden av de andre tre kornsortene her fram mot Svartedauden, da gården ble lagt øde. Innslaget av kornpollen var betydelig i tida rett før gården ble forlatt, og sammensetningen fortalte at folk hadde lagt hovedvekten på havre (Ibid: 26).

På Dalsida utnyttet folk i vikingtida tydeligvis flest mulige nisjer, slik Hougen hevdet. Nær Ølstadsetra fantes spor etter folk som drev kleberindustri gjennom vikingtida. I tillegg til mange og tydelige spor etter omfattende gryteuttak i kleberbergene – «Styggebergene» – ved Sjongsvatnet og Tandsetra, fantes det også tufter som det var naturlig å knytte til denne industrien. 14C-dateringen fra kull fra prøvestikk inne i to av tuftene på 1400 m.o.h. – på Store Horrungen – viste at de var i bruk i tidlig vikingtid (Skjølsvold 1975: 90ff). (Fig. 7).

I dette området holder det til en stor reinstamme med flere faste trekkveier. Sommerbeitene, som er essensielle for en stor stamme, har meget høy kvalitet, samtidig som det er svært gode vår-, høst- og vinterbeiter her for omlag 3500 dyr (Høigård Hofseth 1981a: 30 m.anf.litt.). Forholdene var sannsynligvis ikke annerledes i forhistorisk tid, og det kunne forklare funnene av bortsutte pilspisser fra jernalderen og alle fangstminnene som var registrert i denne fjelldalen (Ibid: 22, fig 22 & 1981b).

Fig. 7. Den allsidige bruken av ressursene vises blant annet i dette kleberberget som ligger i dalsida sørøst for Sjongsvatnet. Foto: Ellen Høigård Hofseth.

Kunne jeg knytte *fangstmimnene* til forhistorisk tid? Vi undersøkte en fangstgrop i et system som besto av 5 – ved «Nordre Vad» – nær utløpsosen av Dyratjørn, i forbindelse med en tekst til en opplysningstavle på en natur- og kultursti på Dalsida. Ved å snitte vollen, som var kastet opp fra bygging og reparasjon av denne fangstgropa, kunne vi konstatere at den var satt i stand flere ganger. Av og til var det gått såpass lang tid mellom reparasjonene at det hadde dannet seg klare utvaskingslag. Vi konsentrerte oss om å skaffe fram kull rett under det *nest nederste* utvaskingslaget, fordi vi regnet med at dette ikke ville være forurenset av gammel markoverflate. Riktignok ville vi ikke få vite når gropa ble laget, men bare fange opp én av gangene den var blitt reparert. ¹⁴C-dateringen ga 400-650 e.Kr (Høigård Hofseth 1988). Kunne de gjentagne reparasjonene av fangstgropa sees i sammenheng med en økt jordbruksaktivitet som var påvist omlag samtidig og i tida framover i dette området? Fangstgropa lå omlag 200 meter fra Ølstadsetra.

Ut fra de data som forelå, virket Hougens tolkning om gård og grav i fjellet troverdig, selv om jeg ikke kunne knytte aktivitetene på Ølstadsetra til noen sikre gravminner. Det eneste sikre *gravfunnet* fra Lesjafjellet var et sverd med glødeskall fra 700-tallet (C18422). Etter funnopplysningene i hovedprotokollen skulle det ha ligget flere piler sammen med sverdet, men selve funnstedet var ukjent. Graven kunne ha ligget andre steder enn her på Dalsida. En enegget sverdkniv fra yngre jernalder var funnet i grusen langs den gamle vardeveien ved Simontjørn på 1240 m.o.h. (Høigård Hofseth 1981b: 69), men dette funnstedet i Dovre kommune lå såpass langt fra Ølstadsetra at det virket helt urimelig å se denne sann-

synlige gravgaven i sammenheng med den påviste gårdsbosetningen. Det gravminnet som lå nær Ølstadsetra, rommet intet som tilsa at den var fra yngre jernalder, snarere tvert i mot.

Lordalen – sør for hoveddalføret

Gunnarsdøttir var litt mer tilbakeholdende i tolkningen av pollenprøven fra Lordalen, men hun hevdet at på 800-tallet *kunne* det ha ligget en gård ved Nyseter på 995 m.o.h. Nyseter er det innerste seterområdet i denne fjelldalen. Pollenprøven ble tatt 500 meter øst for dagens seterveier. (Fig. 8). I et lag som ble ¹⁴C-datert til overgangen mellom merovingertid og vikingtid, fant hun pollen både fra bygg, smalkjempe og andre førplanter. Selv om jordbruksindikatorene her var langt svakere enn på Ølstadsetra, var de *sterkere enn jordbrukssporene fra 1600-tallet*. Ut fra skriftlige kilder visste vi at det lå setrer her på den tida. Pollensammensetningen viste en lysåpen skog gjennom yngre jernalder, men området ble aldri avskoget (Gunnarsdøttir 1996. Paper 2: 16).

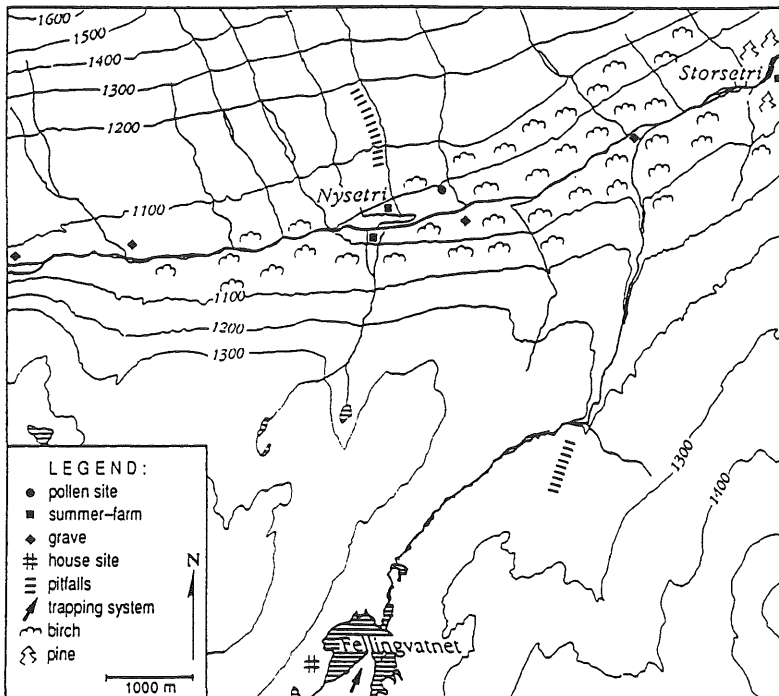

Fig. 8. Oversiktskart over området rundt Nyseter, Lordalen, Lesja med innregnede kulturminner og stedet der pollenprøven ble tatt. Illustrasjonen er hentet fra Helga Gunnarsdøttirs doktorgradsavhandling 1996:9 (figur 2).

Selv om det virket rimelig å se en sammenheng mellom den jordbruksbosetningen som var påvist i pollenprøven i vikingtid, og de registrerte gravminnene i denne fjelldalen, slik de fleste forskerne før meg hadde gjort, nølte jeg med å trekke denne konklusjonen. Jeg fant det langt mer begripelig å knytte de registrerte gravminnene til en *fangstbosetning*.

Øystein Mølmen, som hadde drevet systematiske registreringer av fangstanlegg i en «mannsalder» i flere fjellstrøk, hevdet at flere av fangstgravanleggene i Lordalen var av en slik størrelsesorden at de måtte ha vært vedlikeholdt og brukt av en *stor* gruppe brukere (Mølmen 1986: 142, 151).

Mølmen registrerte seinere et mer enn 3 kilometer langt skremmegjerde ved Fellingsvatnet, omlag 1 1/2 times gange fra Nysetra i Lordalen (Mølmen 1988: 128ff). Skulle dette ha fungert for å fange dyr, var det også behov for et stort antall personer. Her ved Fellingsvatn – på 1290 moh – lå det rester etter omlag 10 tufter (Mølmen 1986: 160) (jmf. fig 8). Birthe Weber fikk ¹⁴C-datert et gevir, som hadde klare sagmerker, fra en avfallshaug utenfor én av tuftene. Dateringen viste at dette området i hvert fall var i bruk i vikingtid (1170 +/-40 BP) (Birthe Weber muntl.medd, Høigård Hofseth 1993:119).

Ingen av gravminnene i Lordalen lå tett ved den påviste gården på Nysetra. Det nærmeste gravminnet lå vel 1 km sør og på den andre siden av elva; og det var ikke synlig fra Nysetra. Hvis det skulle ha vært en sammenheng mellom de to fenomenene, ville det vel ha vært naturlig å legge gravminnet nær gårdshusene? Terrenget rundt gravminnet virket lite velegnet som jordbruksområde. Dette kunne også tale for at den var bygd som et minne etter fangstfolk og ikke etter bønder.

Det innerste og største gravminnet lå vel 5 kilometer vestenfor på omlag 1100 m.o.h. på en flate der Lora har flere løp i dag (Høigård Hofseth 1991a). Her på den store grasflata mellom Løyftet og Søre Berget, hadde vi én av de naturlige flaskehalsene i en av de sikreste faste trekkveiene for rein. Bukkene måtte krysse denne for å komme over til simleområdet i sør. Stedet ble regnet som en av de beste fangstplassene for rein i denne fjelldalen (Høigård Hofseth 1981a: 31). Det flate grasdekte terrenget nær gravminnet *kunne* karakteriseres som mulig jordbruksland, men jeg mente høyden over havet talte mot at gravminnet var bygget over bønder.

Lang tids bruk

Gravminnene i Lesjafjellet skulle ikke nødvendigvis knyttes til jernalderen. Ikke langt fra den påviste gården på Ølstadsetra hadde jeg selv undersøkt en jorddekket gravrøys. (jfr. fig. 6). Jordkappen dekket ikke bare en steinrøys, men også en stor jordfast stein, samt en liten steinpakning som lå helt ned mot undergrunnen. Vi fant ingen gjenstander – bare spredte kullkonsentrasjoner mellom steinene. Vi samlet inn kull fra røysa under et «takdekket lag» av kleber. ¹⁴C-dateringen av dette kullet fortalte at den jorddekte røysa ble bygget mellom 2030-1760 f.Kr. (T-8517), mens kull fra den lille steinpakningen helt ned mot undergrunnen stammet fra tidsrommet 3510-3370 f.Kr. (T-8220). (Høigård Hofseth 1991a).

Tok jeg utgangspunkt i selve røysa, *måtte* jeg forklare den som et gravminne, selv om det er meget uvanlig med graver fra seinneolitikum i fjellområder. Jeg klarte ikke å se noen

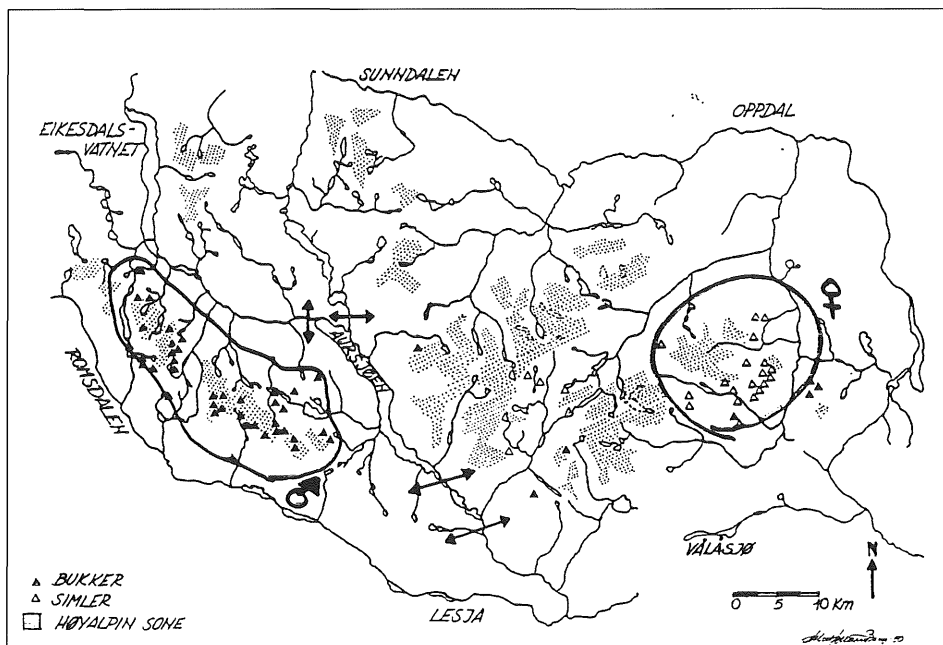

Fig. 9. Oversiktskart over bukke- og simleområdet sommerstid og de faste trekkveiene i Snøhettaområdet. Boplassen som ble gravd ut rundt 1990 lå tett inntil den sørligste trekkveien forbi det store Aursjømagasinet. Tegning: Astrid Høland Berg, AmS etter Skoglund 1979.

annen rimelig tolkning. Graven kunne ha tjent som en revirmarkering. Etnografiske kilder viser at det kan forekomme hierarkiske oppbygde fangstsamfunn med høvdingsskikkelser – hvis ressurstilgangen er tilstrekkelig. Her i Lesjafjellet mente jeg at det kunne ha vært tilfelle. Dette var reinens rike. I Snøhettaområdet lå forholdene til rette for en fast reinstamme. Terrenget og den korte avstanden mellom bukke- og simleområdet kunne ha gitt livsgrunnlag for en fangstbefolkning på årsbasis (Høigård Hofseth 1981b: 75). (Fig. 9).

Pollenanalysene til Gunnarsdøttir viste at omlag samtidig med at selve røysa ble bygget, begynte folk å fjerne deler av skogen. Pollen fra furu og bjørk avtok på bekostning av et økende innslag av pollen fra lyskrevende planter (Gunnarsdøttir 1996. Paper 2: 24). Endringen i vegetasjonen viste kanskje til en mer stabil bruk av fjellområdet? I en tidligere artikkel knyttet jeg røysa til en hypotese om en «stormann» som hadde hatt kontroll over dette rike fangstområdet i seinneolitikum. (Høigård Hofseth 1991a: 47 med anf. litt).

En slik tolkning var i tråd med den konklusjonen jeg hadde trukket 10 år tidligere for å forklare funnet av en bronsedolk fra bronsealderens periode V. En sportsfisker som hadde dårlig fiskelykke, gikk denne dagen og så på strandstein i stedet for å fiske. Han bøyde seg ned og tok opp en dolk som lå i utvaskningslaget til det store Aursjømagasinet, som en gang hadde vært Aursjøen, Gryningen og Gautsjøen. Den gangen dolken ble lagt her, var det langt

til strandkanten. Jeg mente derfor at den opprinnelig hadde vært en gravgave, og ikke en votivgave til vannet (Høigård Hofseth 1980: 135).

Selv om ikke dolken nødvendigvis stammet fra en grav, var den et definitivt bevis på at fangstfolkene her ikke hadde levet avsondret fra omverdenen. Jeg hevdet i 1980 at bronse-dolken indikerte at det måtte ha vært et produksjonsoverskudd som ble kanalisert ut til et større marked. Dolken tydet på at det den gang måtte ha eksistert et nettverk av mellommenn mellom fangstfolkene i Lesjafjellet og en befolkning lengre unna – en befolkning som fikk pels og gevir i gaver (Ibid: 134). En slik forståelse var i tråd med Arne Skjølsvolds hypotese: det hadde eksistert mer permanente fangstboplasser i fjellheimen gjennom store deler av forhistorien, og fangsttilpasningen døde ikke hen selv etter opptak av jordbruket (Skjølsvold 1979: 142).

Heid Gjølstein Resi undersøkte rundt 1990 en større utvasket boplass ikke langt fra funnstedet til bronsealderdolken. Det sammensatte funnmaterialet fra denne boplassen på 900 m.o.h. ved innløpsosen til den nå neddemte Gautsjøen, tydet på at dette kunne ha vært et tradisjonelt treffsted for mennesker fra forskjellige områder fra eldre steinalder og bronsealder.

I *stein- og bronsealderdelen* av utstillingen i Oldsaksamlingen ble deler av dette funnmaterialet stilt ut. Gjenstandene ble vist i tittehull i et stort maleri der Resi og jeg lot fantasien få spillerom . (Fig 10). Bildet viste folk samlet til en stor fest. Til tross for at gjenstandene stammet fra 1000 – 5000 f. Kr., var landskapet og naturgrunnlaget det samme som i dag. Folk så de samme nutene og tindene og fortalte sannsynligvis historier som kunne ligne dagens jakthistorier – til tross for avstand i tid. Reinen hadde nok hovedrollen, og beretninger om dagens fangst ble sikkert utvekslet rundt bålet.

Folk syntes å ha hatt svært forskjellige kontakter. Funn av Nøstvetøks pekte mot sørøst, mens enkelte skiferredskaper viste kontakt vest- eller nordover. Flintpilen fra neolitikum var heller ikke et «normalt» fjell-

Fig. 10. I det store maleriet til Anne Kristine Thorsby ser vi landskapet rundt fangstboplassen ved innløpsosen til Gautsjøen, Aursjømagasinet, Lesja, Oppland. Foto: Kirsten Helgeland, Universitetets Kulturhistoriske Museer; Oslo.

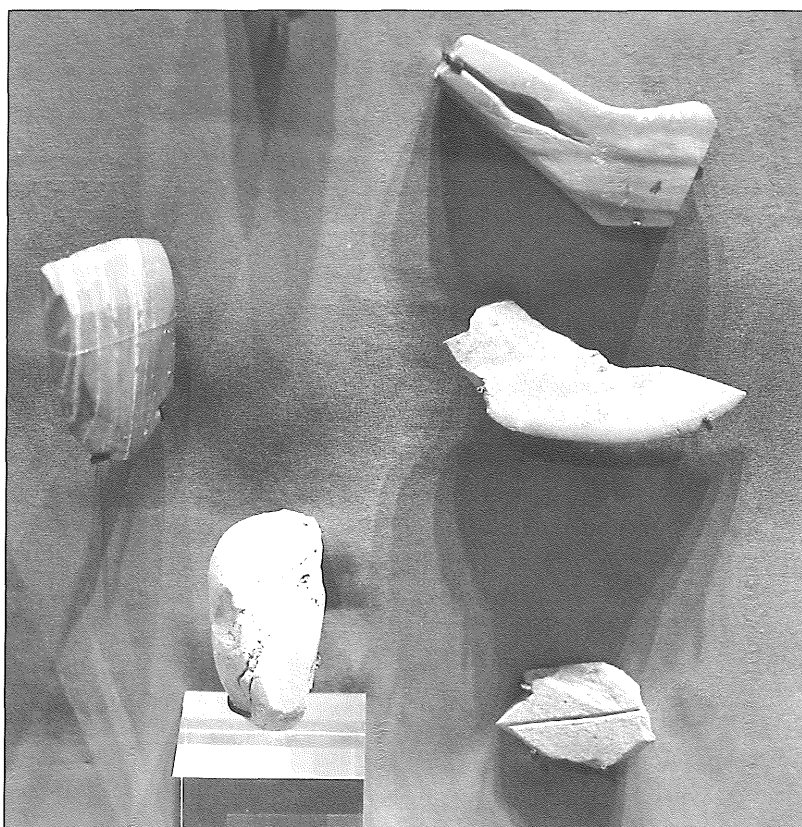

Fig. 11a &b. I små tittehull i det store maleriet kan publikum se noen av gjenstandene som ble funnet ved innløpsosen til Gautsjøen.

Foto: Kirsten Helgeland, Universitetets Kulturhistoriske Museer. Oslo

funn. (Fig. 11a & b). Sammen med disse gjenstandene, som virket fremmedartede i disse fjellområdene, lå forskjellig redskap og avfall av lokale bergarter. Folk hadde også samlet stein til kokegrop; dem var det mange av. Ble en vellykket jakt feiret med en stor fest? Var alle kokegropene rester etter rituelle måltider? Ønsket folk å takke naturen de var en del av? (Høigård Hofseth 1996). Var det rimelig å knytte boplassfunnet til gravrøysa ved Dyratjørn og bronsedolken fra Aursjømagasinet? Jeg mente det.

Jeg mente at *alle* kulturminnene som lå i denne fjellheimen på nordsiden av hoveddalføret, var spor etter en fangstbefolkning som hadde hatt dette som sitt reviområde fra og med steinalderen, *selv* om jeg også så at det hadde vært fast gårdsbosetning med et allsidig erversgrunnlag rundt 900 m.o.h. i denne fjelldalen i vikingtid. *Hovedforklaringen* min på gravminnene i fjellheimen i Lesja var derfor ikke gårdsdrift og setring.

Funnmaterialet fra *Lordalen* spente ikke over et så langt tidsrom som på Dalsida. Det kunne ha sammenheng med begrenset registreringsaktivitet. I forbindelse med registreringene for Verneplan for vassdrag – 10 år vernede vassdrag – konsentrerte jeg meg – gjennom en intens arbeidskrevende sommer – om å finne spor i Joravassdraget på Dalsida som kunne vise at *dette* også hadde vært fangstfolks rike i steinalderen. Jeg regnet med at fangsten hadde en lang, sammenhengende historie. Alle de synlige sporene etter fangst, som lå i dette vassdragets nedslagsfelt, burde ha sammenheng med tidligere tradisjonell bruk. Registreringene førte til at jeg fant 32 ukjente steinalderlokaliteter. Over halvparten av dem fantes nær utløps- og innløpsosene til den rekken av fjellvann som skilte mellom bukkeområdet i sørvest og simleområdet i nordøst (Høigård Hofseth 1981b). (jmf. Fig.9).

I Lordalen hadde ingen lett systematisk etter steinalderboplasser. Vi kjenner bare til en håndfull kvartsittavslag fra en grushaug i fjellskrånningen på 1120 m.o.h. vel 1 km nord for elva og 3 km vest for Nysetra. De ble funnet ved en tilfeldig rast en usedvanlig het sommerdag (Høigård Hofseth 1991c). Til tross for flere konkrete bevis så jeg for meg en lang, kontinuerlig bruk som lå forut for de synlige fangstminnene – tilsvarende det jeg hadde registrert i Joravassdraget, og jeg fant det rimelig at fjellheimen her på sørsida av hoveddalføret hadde vært utnyttet like intenst og like lenge som på Dalsida. Reinstammen som fantes her på 1970-tallet, hadde vært vel så tallrik (Høigård Hofseth 1981a: 29).

Når jeg fant det rimelig å knytte gravminnene i Lordalen til *fangstfolk* og ikke til den jordbruksbosetningen som Gunnarsdøttir hadde påvist ved Nysetra, skyldtes det delvis at jordbrukssporene var langt svakere i Lordalen enn på Dalsida, men også at flere av fangstanleggene var av betydelig størrelse – langt større enn på Dalsida (Høigård Hofseth 1981a: 31). Fjellskrånningen tett ved Nysetra, der Gunnarsdøttir hadde påvist en mulig gård, var spekket med fangstgraver

Skulle gravminnene sees i sammenheng med de registrerte tuftene som i hvert fall var i bruk i vikingtid – ved Fellingsvatn? (jmf. Fig. 8). Sagnet sa riktignok at dette opprinnelig var setrer som hadde tilhørt gårder i Skjåk, og Mølmen argumenterte for at sannhetsgehalten i denne fortellertradisjonen burde vektlegges, fordi vardeveien opp fra Skjåk/Lom var så meget bedre enn fra Lordalen (Mølmen 1986: 158f).

Forklaringen hans på tuftene skurret allikevel i mine ører. Var den ulike kvaliteten av var-

deveien *samtidig* med tuftene? Jeg så tuftene i sammenheng med det store fangstanlegget som han hadde registrert her, og fangstfolk var jo fortrolig med territoriet sitt! Landskapet og reinens adferd kjente de godt. Selv om de fant det nødvendig å dra avgårde i dårlig sikt, ville de lett kunne følge Fellingsgrovi eller dalsøkket opp fra Nystøl til Fellingsvatn. Fra denne sida var vardingene mer enn tilstrekkelig! Uansett alder, var det ikke nødvendig med mange varder hvis folk hadde kommet fra Lordalen.

Når jeg knyttet gravminnene til en fast bosetning i Lordalen, delte jeg Skjølsvolds teori. Han mente som Hougen, at gravene lå tett inntil stedet der folk hadde hatt sitt virke og bosted, men i motsetning til Hougen, mente Skjølsvold at fjellgravene måtte forklares ut fra *jakt og fiske* (Skjølsvold 1969: 176f).

Ett enkelt gravminne i Lordalen ble undersøkt. Den jorddekte røysa lå på en av de mange små bjørkekleddede kollene nær elva på 960 m.o.h. – vel 1 kilometer sør for Nordstøl. Røysas diameter var omlag 4 meter og høyden 0,4 meter. Den hadde en klar fotkjede og inneholdt et *lite* steinkammer som opprinnelig hadde vært dekket av tre store, flate heller. Noen hadde dessverre flyttet på to av dem, slik at kammeret lå synlig i dagen. Folk hadde åpenbart ikke klart å stagge nysgjerrigheten sin. Forstyrrelsene måtte ha skjedd langt tilbake i tid, for i 1977 vokste det en tre meter høy, knudrete fjellbjørk der hvor røysa var mest ødelagt. Samtidig var det tydelige spor etter at folk fortsatt drev skattejakt i det delvis blottlagte kammeret. Hva fant vi? Intet! Hvis røysa hadde inneholdt gravgaver, var det ingenting tilbake som kunne fortelle alderen på røysa. Gravminnets form ga meg assosiasjoner til at denne kunne være langt eldre enn vikingtid, men jeg hadde ingen funn som kunne støtte dette (Høigård Hofseth 1977).

Uansett alder – lå gravminnet slik til at det virket vel så rimelig å knytte det til fangstfolk som til bønder. Her hadde reinen sikre trekkveier. De runde, nedgravde tuftene som Mølmen hadde registrert her nord for Nordstøl (Mølmen 1986: 151), hadde sannsynligvis også huset fangstfolk, men det var intet som kunne bekrefte en samtidighet mellom tuftene og gravminnet.

Revirmarkering?

Hypotesen min var at den jorddekte gravrøysa på Dalsida hadde tjent som *revirmarkering* for en stedbunden fangstbefolkning i seinneolitikum. En slik tolkning virket også umiddelbart rimelig når jeg skulle forsøke å forklare det registrerte gravminnet på 1200 m.o.h. på Leirsjøtælen – langt nord for dagens setrer på Dalsida. (Fig. 12). Dette er så vidt jeg vet det høyestliggende gravminnet i Sør-Norge. Selv om fangstfolk *kunne* ha bodd fast her i det gulle landskapet langs én av de meget sikre trekkveiene for rein – mellom bukkeområdet i sør og simleområdet i nordøst, fant jeg det lite rimelig (Høigård Hofseth 1980: 135, 1981b: 31). Sverdkniven fra Simontjørn i Dovre – som jeg antok ikke var en mistet gjenstand, men en gravgave og revirmarkering – ble også funnet såpass høyt over havet at det virket lite plausibelt at den skulle knyttes til fangstfolk som hadde bodd *rett* i nærheten; til det var det neppe næringsgrunnlag året rundt.

Dan Carlssons hypotese etter undersøkelsene sine på Gotland var at mange gravminner

Fig. 12. Representerer gravhaugen i det golve landskapet på Leirsjøtelet, Lesja omlag 1200 m.o.h. en revirmarkering? Selv om den ligger langs en naturlig ferdselsvei over mot Åmotsdalen og Drivdalen i nordvest, finner jeg det usannsynlig å knytte den til folk som døde på vei fra et sted til et annet. Kan den være bygget som en siste æresgest for en som hadde overoppsynet med jakta i datidens samfunn? Foto: Ellen Høigård Hofseth.

kunne ha tjent som grensemarkører for et større område, fordi han fant påfallende mange langs sognegrensene (Carlsson 1979: 150).

Når jeg trakk inn revirmarkering som forklaring for enkelte gravminner, var det også naturlig å spørre: hvem oppfattet fjellområdet som sitt? Var det fangstfolkene selv eller var det bygdefolket nede i dalen? Allerede Skjølsvold tvilte på at graver i fjellområder og perifer utkantstrøk skulle tolkes som *bondekulturens graver* (Skjølsvold 1980).

Jeg var både enig og uenig i argumentasjonen hans. Fangstminnene i Lesjafjellet knyttet ikke jeg heller til enkeltgårder i hoveddalføret. Dertil var anleggene for omfattende. De forutsatte en meget stor gruppe brukere, men oppfatningen min var også farget av det politisk/økonomiske synet jeg etterhvert hadde dannet meg av jernaldersamfunnet. Jeg oppfattet at Skjølsvold lagde for skarpe skiller mellom bønder og fangstfolk. De to gruppene levde, slik jeg forstod ham, liksom i «hver» sin verden. Det å trekke for skarpe grenser mellom jordbruksområder og fjellområder, passet ikke inn i helhetssynet mitt. Jeg mente fangstfolk og bønder til sammen utgjorde «bygdefolket». Riktignok var jeg temmelig sikker på at det hadde vært forskjellige mennesker som utførte sin daglige dont i forskjellige områder, men utnyttelsen av ressursene var styrt av *andre* enn dem som gjorde grovarbeidet. De fleste, uansett arbeid, var lagt inn under en maktelite – en maktelite som nok kunne ha skiftet over tid, og som ikke nødvendigvis bare hadde rot i bygda.

Jeg regnet med at det i løpet av yngre jernalder hadde vært en økende grad av spesialisering, som allerede var synlig i eldre jernalder (Nissen Meyer 1943, Solberg 1976, Høigård Hofseth 1978). Fangstfolkene hadde sitt domene, slik som de som drev med jernvinna hadde hatt sitt. Noen framstilte kleberkar, andre utnyttet gode skiferforekomster. Alle behersket *sine* rom og de visste hva som ble krevd av dem i de forskjellige situasjonene. Den storstilte reinsjakta var bare ett av mange ledd i en formell struktur med autoritetspersoner, faste rollesett og etablerte regler.

Selv om fangstfolkenes frihet var begrenset av en høyere myndighet, var samfunnet økonomisk avhengig av arbeidet som foregikk i fjellheimen, derfor regnet jeg med at de som var *gitt* ansvar, var respekterte eksperter, eksperter som også kunne stille *visse* krav til omgivelsene. De visste de ble «lagt merke til»!

Fjellet måtte ha tjent som en særdeles viktig utmarksressurs for hele samfunnet i denne delen av landet. Fjellet var en av flere forutsetninger for at ulike høvdingar på bygdeplan eller regionalt skulle kunne beholde makten. Produkter som folk hadde preparert: eksotiske skinn, slitesterke huder og kammer av gevir var etterspurte varer – ikke for de omkringliggende dalbygdene, men for et langt større marked. Enten produktene ble benyttet i gavebytteordningen som skapte samhold mellom ulike lederskikkelser eller i en naturaliahandel mellom de samme ressurssterke miljøene, var varene uunnværlige. Etter hvert dukket produktene opp på de forskjellige handelsplassene som vokste fram. (Fig.13).

Skulle jeg knytte fangstaktivitetene, som *jeg* mente var et styrt foretagende – overlatt til betrodde mellomledd – til bygde- eller regionale høvdingar, ble vel også *fjellgårdene* på Dalsida og i Lordalen ryddet fordi det var oppportunt for de sentrale personene. Bøndene ble de usynlige personene som var en forutsetning for andres «vellykkethet». Jeg så for meg at Lesjafjellet var en utmarksressurs *for mektige høvdingatter* – også i vikingtid, og at denne «utmarka» *ikke* hørte til enkeltbruk i hoveddalføret som kunne beholde utkomme for seg selv.

Flere forskere hadde behandlet driftsformer i jordbruket, og de hevdet at bruken av jordbrukslandet ble drevet av et styrt kollektiv, før enkeltgårder vokste fram (Myhre 1974, Hvass 1980, Mikkelsen 1988, Pedersen 1990, Hedeager 1992). Selv om de var enige om en *kollektiv* driftsform langt fram i jernalderen, var de ikke entydige om *når* den kollektive bruken av større områder ble erstattet med enkeltgårder – og når bøndene eventuelt fikk eiendomsrett – i ulike bygdelag. Eksisterte det en kollektiv bruk i bygda på overgangen mellom merovingertid/vikingtid, gjaldt det vel også i fjellet.

Jeg grunnet lenge over hva som var bakgrunnen for at *enkelte* nærliggende fjellområder i denne delen av landet ble *bygdeallmenninger*, mens andre var *statsallmenninger*: I mitt undersøkelsesområde er Lesjafjellet statsallmenning i dag, mens Skjåkfjellet er bygdeallmenning. Skyldtes de ulike eiendomsforholdene naturrikdommen i de to ulike fjellområdene? Spor etter fortidas fangstfolk var langt rikere i Lesja- og Dovrefjell enn i den vestlige delen av Ottadalføret (Høigård Hofseth 1981a: 25 fig. 10). Var det bare en tilfeldighet at fjellområdene i Oppdal, med alle sine spor etter fangst, også hadde vært statsallmenning fram til midten av 1800-tallet? Da sørget en stortingsmann fra Oppdal for at denne kommunen fikk kjøpt den tidligere statsallmenningen (Oddmunn Farbrege pers. medl).

Kunne årsaken søkes i hvor mange sjøleieende bønder det fantes i de ulike bygdelagene?

Fig.13. I en monter knyttet til handelsvirksomheten som viser vekter og vektlodd fra viking-tida fra ulike deler av Øst-Norge, finnes også dette fotografiet som fokuserer på viktige handelsprodukter fra blant annet fjellområdene. Foto: Eirik Irgens Johnsen, Universitetets Kulturhistoriske Museer, Oslo.

I Lesja, der en i dag har statsallmenning, var det samtidig usedvanlig mange flere gårdsbruk som var krongods enn i Skjåk/Lom ifølge skattematrikkelen fra 1647. Selv om denne kilden var relativt ung, kunne den muligens brukes til å belyse forhold i vikingtida. Det fantes i alt 53 *helgårder* i, og 24 av dem var rene krongods. I Lom/Skjåk ble det oppgitt 88 *helgårder* i 1647. Her var bare 8 krongods (og kronen eide parter i 5 til), 6 var rene kirkegods, og i tillegg eide kirken part i en til. Var det forskjellen i størrelsen på privateiendom som var grunnen til skillet i allmenningsrett i de to dalførene? Gikk dette skillet i allmenningsrett tilbake til forhistorisk tid?

Hvordan skulle jeg kunne få svar på alderen på allmenningsretten og om den opprinnelig var knyttet til bygd eller stat? Kunne middelalderlovene brukes? Fordi Gulatingsloven bare gjaldt «*så langt opp som laksen gikk*» på Vestlandet, valgte jeg bort denne kilden. Her viste det seg også at det var vanskelig å finne bestemmelser som kunne tolkes som annet enn at *alt* var eid/leid eller brukt eiendom. Beveget vi oss opp i fjellet, sa loven at «*vatn og vei-destad skal kvar ha sine, som han har hatt frå gamal tid. Ingen skal gjere gildre på annanmanns jord; men um han gjer, skal han bøta landnåm og veida åt jordeigeren*» (Gulatingsloven 1969 utg.: 120). I annenmanns utmark var det bare lov til å *veide med våpen uten bruk av hund* (Ibid: 121).

Jeg stilte meg mer optimistisk til Frostatingsloven, fordi den gjaldt forhold ikke så langt unna Lesjafjellet. Før utstillingsåpningen fantes denne bare på gammelnorsk og var vanskelig tilgjengelig for en «ikke-filolog», men med god hjelp, gikk jeg løs. Først i 1994 forelå Frostatingsloven oversatt, og fordi denne er lett tilgjengelig, velger jeg for letthets skyld å henvise til denne utgaven, og ikke den opprinnelige gammelnorske som jeg arbeidet med.

Lovparagrafer, som tok opp dyregraver og fangstgroper og rettigheter til fangst, fantes i «*Andre landsleigebolek*» i tett tilknytning til bestemmelser for allmenningsrett. Her fant jeg at «*allmenningene skal vera som dei har vore frå gammalt av, både i dei øvre og i dei ytre*» (Frostatingslova 1994utg.: 204). De *øvre* allmenningene omfattet fjell, vidder og utmark. Bygdelaget hadde bruksrett til slått, fiske, *jakt*, tjærebrenning og setring i allmenningen (Ibid: 225f). Etter å ha gått igjennom paragraf XIV: 8, satt jeg igjen med et inntrykk av at det hadde foregått en endring over tid. Paragrafen med sitt tilsynelatende sprikende innhold, måtte gjenspeile forskjellige kompromissløsninger mellom forskjellige aktører over lang tid – lokale høvdingætter, konge og kirke. Den siste delen av paragrafen ga kongen rettighet over allmenningene. Han kunne bygsle bort deler av allmenningene til hvem han ville. I tillegg fantes det tydeligvis fjellområder som ikke var allmenninger, men eid av enkeltpersoner. Der hvor noen hadde eiendomsrett (XIII: 7) var det bare skadedyrene *ulv, rev og oter* som var fritt vilt, og det gikk fram at *ingen* hadde lov til å grave dyregraver på annenmanns grunn eller bryte opp stein, uten at de hadde fått eierens tillatelse (Ibid: 191 med min uthev.).

Menich Olsen mente at denne bestemmelsen i Frostatingsloven – at kongen eide allmenningene – opprinnelig stammet fra Eidsiva- og Borgartingslovene (M. Olsen 1928: 16). Kongen hadde fra gammelt av rett til å bygsle allmenningene til hvem han ville mot visse motytelser (Ibid: 56). Han antok at *før* allmenningene ble kongenes eiendom i løpet av vikingtida, ble områdene oppfattet som ingens – «*res nullius*»; og derfor kunne en like godt si «*allemanns*» (Ibid:13)

Asmund Schiefloe tok avstand fra Meinich Olsens tolkning av lovteksten. Allmenningene hadde slett ikke vært herreløst gods – res nullius – *men eid/okkupert land lenge før viking-tid*. Han knyttet allmenningene til *hersene* – lederne i de forskjellige herredene (Schiefloe 1952: 20ff). Rikskongene overtok senere denne retten. Harald Hårfagre var den første, og etter hans tid forble det statens eiendom. Bøndene hadde alltid bare hatt bruksrett (Ibid: 21).

Frostatingslovens bestemmelser om allmenninger og kongens suverene makt over disse, underbygde påstanden om at enkelte fjellområder tidligere hadde tilhørt et bruksfelleskap – et bygdekollektiv, styrt av lokale høvdinger og overtatt av rikskongene – da bygdenorge ble samlet til ett rike. Jeg antok at dette også gjaldt for Lesjafjellet – som lå rett sør for Frostatings lovområde. Jeg fant det sannsynlig at rikskongene hadde overtatt denne gamle hevd fra tidligere herskere.

Selv om jeg ikke kunne gi sikre svar på alle spørsmålene som dukket opp, følte jeg meg ganske overbevist om at Lesjafjellet hadde vært en ressurs for en maktelite gjennom lang tid. Jeg fant det ikke underlig at de som kunne sette sitt stempel på denne rike delen av «eiendommen» sin, ønsket å markere det med gravminner som fortalte gud og hvermann at *dette* tilhørte dem.

Om høvdingættene ønsket å markere reviret sitt, kunne kanskje også gravminnene sees i lys av høvdingens/kongens sakrale rolle? Skulle gravene og gravgavene knyttes indirekte til dem? Symboliserte de mer enn en tett forbindelse mellom høvdingen/kongen og betrodde spesialister? Ga gravminnene velsignelse til *stedet* fordi de samtidig uttrykte høvdingens/sakrale funksjon? En slik tankegang lå vel til grunn når Snorre fortalte at Halvdan Svarte etter sin død ble delt i fire, og at han ble gravlagt i fire forskjellige landskap, fordi folk ønsket at gravene etter ham skulle føre til «godt år» for bygdelagene omkring (Snorre 1969utg.:54).

Hvor lå maktsentret?

Utnyttelsen av fjellområdene i Lesjafjellet hadde en mangetusenårig tradisjon. Det virket urimelig å lete etter ett enkelt felles sentrumsområde som hadde eksistert og som hadde styrt virksomheten i dette gjennom et så langt tidsrom – fra steinalderen og fram mot vikingtidens slutt. Makten ble samlet på stadig færre over tid, men hvem som var sterkest kunne – som i vår tid – skifte fra generasjon til generasjon. Bygdelag avløste grendelag, og etterhvert gikk disse inn i enda større enheter. Selv innenfor mindre geografiske enheter syntes det som om maktsentret flyttet på seg langt opp i forhistorisk tid.

Hvis jeg holdt meg til yngre jernalder, hvor skulle jeg lete etter tegn på et maktsenter? I selve Lesjadalføret? Det virket rimelig at eventuelle høvdingslekter i denne bygda *kunne ha styrt* denne virksomheten gjennom betrodde personer som var bosatt i fjellet.

Det er kommet inn gravfunn fra 26 av dagens gårdsenheter i hoveddalføret fra denne perioden. Ingen av gravfunnene merket seg ut framfor de andre, bortsett fra dobbeltgraven fra 800-tallet fra Brennjord – ikke langt fra Loras utløp i hovedvassdraget. Dette var det eneste kjente funnet med skålformete spenner i Lesja. Jeg hadde tidligere tolket kvinne-

graver fra vikingtid som tegn på at området hadde hatt en sentral funksjon da disse gravene ble bygget (Høigård Hofseth 1988, 1990a, 1990b).

Skulle det ekstremt store antall fangstminner i Lordalen knyttes til Loragrenda i *tidlig* vikingtid? Jeg tvilte. Selv om det fantes en kvinnegrav her, tilsa ikke resten av gravfunnene fra denne delen av Lesja at *dette* hadde vært sentralområdet i vikingtida.

Det var sannsynligvis også gravlagt en kvinne på et gravfelt ikke langt unna den første middelalderkirken som ble reist i dette dalføret. Her var det registrert en *langhaug* på et felt som i hvert fall har hatt 10 graver (Hinsch 1944 og 1947). Langhauger, som kunne gå tilbake til både eldre og yngre jernalder, rommet vanligvis kvinner. Tradisjonelt knyttet forskere denne gravminneformen til sentralområder i de ulike periodene (Løken 1974, Blindheim & Heyerdahl Larsen & Tollnes 1981, Lillehammer 1985, Gustafson 1993). Når folk reiste middelalderkirken i Lesja nær en klart markert topp på Hov – omlag en kilometer unna dette gravfeltet, kunne dette underbygge at det religiøse/administrative senteret på slutten av vikingtid, lå her. Seinere har flere forskere framhevet at de tidlige middelalderkirkene som oftest ble reist i sentralområder (Anglert 1995, Brink 1996, Helleland 1996).

Selv om aktivitetene i Lesjaområdet kunne ha blitt styrt av en bygdehøvding gjennom vikingtid, burde jeg kanskje søke etter den *egentlige* maktpersonen som hadde hatt det suverene grepet i dette dalføret. Kunne jeg bruke opplysninger hos Snorre for å finne hvem som virkelig hadde hatt overherredømme i denne delen av landet? Snorre fortalte om hvordan makt over sjelene ble flyttet fra dalekongene til rikskonge og kirke.

Jeg tok utgangspunkt i fortellingen om Hellig-Olavs kristningsreise etter at han hadde vært konge i Norge i 7 år. I den knappe reisebeskrivelsen dro helgenkongen til *begge Mørene, kom til Romsdal... før han dro til Opplandene og kom til Lesja*. Her konsentrerte Hellig-Olav seg om å forsøke å kristne de «beste mennene i Lesja og Dovre» før han dro videre. (Snorre 1979utg.: 315).

Heller ikke i det neste tingsognet, hvor Hellig-Olav stanset opp, trakk Snorre fram enkeltpersoner. Vi fikk bare opplyst at han stevnet dem alle til ting, og at dette tingsognet omfattet både Vågå, Lom og Heidal (Ibid: 315). Det var tydeligvis ikke Snorres oppgave å dvele ved mindre viktige hendelser eller enkeltpersoner da han skulle gjengi de forskjellige kongenes historie. Enkeltepisoder ble kuttet ut.

Sagn fortalte andre historier. Ett fortalte at Torgeir gamle på Garmo i Lom *krevde* det meget fiskerike Tesse i gave av Hellig-Olav for å la seg kristne og bygge kirke (Eknæs 1979: 25). Gaven vakte tydeligvis misnøye seinere, men denne transaksjonen ble stadfestet flere ganger (jmf. Diplomatarium Norvegicum (=DN) II, nr.4.)

Snorre nevnte ikke den kjøpslagningen – naturlig nok; han nøyde seg med å la helgenkongen sukke over at det ville ha vært trist hvis han skulle brenne en slik vakker bygd (Snorre 1979-utg.: 315). Selv om Snorre berettet at Hellig Olav møtte motstand blant ottdølene, ble tydeligvis sentrale personer overbevist, fordi kongen satte igjen flere prester der. Hva som lå til grunn for trosskiftet, varierte sikkert. En årsak var tydeligvis økonomisk vinning, dels å få allmenninger til odel og eie, dels å svekke den arvelige makten til goden gjennom å skille «kirke og stat». Nå rådde ikke høvdingene lenger over lov og rett og over det hinsidige. Sannsynligvis var det helgenkongens strategi å få med seg et høyere mellom-

sjikt knyttet til bygdehøvdinger og deres allierte i disse bygdelagene i Nord-Gudbrandsdal før han vendte seg til den *virkelige* autoritetspersonen i området: Dale-Gudbrand på Hundorp.

Snorre forteller om Dale-Gudbrands kraftige reaksjon etter de opplysningene han fikk fra de flyktende lomværingene. Fortellingen sier indirekte hvilken status Gudbrand hadde. Slikt skulle han ha seg frabedt! Han oppfattet seg som konge over hele Gudbrandsdalen, selv om han bare var herse i navnet. Sigvat skald sammenlignet ham med Erling Skjalgson fra Sole. Gudbrand var ingen skvetten kar, og han rådde tydeligvis over så mange mennesker at han valgte å sende ut en hærpil for å by Hellig-Olav motstand. Her skulle det kjempes! I mannjevningen som etter hvert utspant seg hos Dale-Gudbrand på Hundorp, deltok *lesjinger* – sammen med *lom-* og *vagværing*er. Alle deltok de på tinget før det avgjørende møtet mellom Dale-Gudbrand og Hellig-Olav (Ibid: 316f.).

Snorres fortelling gir indirekte opplysninger om politiske forhold i denne delen av landet på 1000-tallet. I en fortettet, dramatisk form gjenga han den gjengse oppfatningen som sannsynligvis fortsatt var levende da han skrev den ned noen hundreår seinere. Gravminner og funn fra vikingtida underbygde Snorres fortelling. Hundorp var trolig det regionale senteret i vikingtida (Høigård Hofseth 1990b: 91).

Selv om Lesja og Dovre bare var én del av en større politisk enhet på 1000-tallet, som ble styrt fra Hundorpområdet, eksisterte det nok også lokale «bygdehøvdinger». Skulle Gudbrand eller hans forgjengere kunne klare å beholde kontrollen over «hele dalen», måtte de ha allianser med betrode personer som sto i et avhengighetsforhold til dem. Selv om «bygdehøvdingerne» var underlagt en høyere myndighet, kunne de ha hatt en relativt stor frihet i lokalsamfunnene – så sant beslutningene deres var i tråd med denne regionale kongens. Slik oppfattet jeg også fangstfolkenes livssituasjon, selv om de også var underlagt et hierarkisk maktapparat. Skulle de ulike småsamfunnene og det virvar av aktiviteter som foregikk i forskjellige økologiske soner fungere, måtte myndigheten delegeres til viktige betrodde støttespillere, som satt strategisk plassert.

Hvem fikk en grav?

Jeg grunnet lenge over hvem som tok beslutningen om å ære noen med synlige gravminner. Hvorfor ble noen valgt ut slik at de lettere skulle få leve videre i den kollektive hukommelsen. Var det de etterlatte eller var det en styrt beslutning fra lokale lederskikkelser?

I flere arbeider stilte jeg spørsmål om hva som gjorde at en kvinne ble gravlagt på samme måte som menn i vikingtida (Høigård Hofseth 1988a, 1990). Allerede tidlig ble jeg slått over at det fantes så få kvinnegraver i fjellbygdene i forhold til i fjordbygdene (Høigård Hofseth 1981a: 69). Fordi jeg mente gravminnene var bygget over mektige mennesker, antydet jeg at gravene muligens var minnesmerker etter personer som hadde vært med på å *skaffe til veie* det økonomiske overskuddet i de forskjellige bygdelagene. Noen av de gravlagte mennene hadde muligens hatt overoppsyn med og organisert jakta (Ibid: 11). Gravgravene skulle kanskje sees i sammenheng med lokal overskuddsøkonomi? Det var kanskje forklaringen på at pilsisser opptrådte langt hyppigere i gravfunn fra fjelldalene enn i andre områder.

Dersom det var en rimelig tolkning at samfunnet æret folk som *organiserte* utnyttelsen av lokale ressurser for et større marked med et synlig gravminne eller gravgaver, kunne jeg forstå den skjeve fordelingen mellom manns- og kvinnegraver i kystbygdene og fjelldalene (Ibid: 118).

Denne forståelsen lå også til grunn da jeg forsøkte å forklare den skjeve fordelingen mellom manns- og kvinnegraver fra vikingtid i Nord-Rogaland (Høigård Hofseth 1988a). I dette arbeidet fremmet jeg *flere mulige årsaker* til hvorfor enkelte kvinner i spesielle områder ble æret på lik linje med menn etter døden. Én av flere tolkninger var at de gravlagte kvinnene kunne ha organisert håndverksgrupper som tryllet fram fristende etterspurte handelsprodukter (Ibid: 23). Selv om de behersket samtidas sosiale koder, var og ble de «brikker» i de stores spill.

Skulle fjellgravene også forstås innenfor en slik ramme eller rommet de bare dyktige jegere? Etter gjennomgangen av gravfunnet fra 500/600 e.Kr. fra Eltdalen, Trysil, Hedmark var Skjølsvold hypotese at den gravlagte fangstmannen burde være av god ætt, og at han ikke levde avsondret og kummerlig utenfor folkeskikken. Denne mannen hadde fått med seg gjenstander med klare paralleller til kontinentalt område (Skjølsvold 1969: 177). Forklaringen min på de spesielle gjenstandene i denne graven, var at denne mannen hadde mottatt de mer eksotiske gjenstandene i gave fra en høvding – lokalt eller regionalt – for vel utført innsats. Jeg tolket gravene i fjellheimen som minnesmerker etter folk som var *gitt* et meget viktig, betrodd ansvar i lokalsamfunnet.

Det kunne også være rimelig å hevde at gravminnene og gravgavene kunne representere noe *mer* enn et ærefullt farvel fra samfunnets maktelite til dyktige personer i samtida. Gravgavene kunne vel så gjerne være et takkeoffer /bønneoffer til mytiske makter for å sikre framtida som bare en gave til den døde (Høigård Hofseth 1987: 113).

Vi ser som i et speil, som i en gåte...

Selv om jeg lenge hadde ment at det var høvdingskikkelser som anså fjellet som sitt, var det ikke lett å trekke fram konkrete kilder som underbygde påstanden. Kanskje kunne jeg bruke opplysningene som fantes i sagnstoffet knyttet til eiendomsforholdene til fiskevatnet Tesse? Hellig-Olav fant det tydeligvis ikke vanskelig å gi dette til Torgeir på Garmo, som en gest fordi han lot seg kristne. Om han dermed fjernet rettighetene fra andre – for eksempel fra herskende slekter i Valdres, Vågå eller Hundorp, foregikk dette tilsynelatende uten for stor uenighet. Det var tydelig at *konger* kunne gjøre dette, fordi fjellet var kongens allmenning. Konger kunne gi, konger kunne ta – noen ble tilfreds, andre følte seg snytt, men for det store flertallet i bygdene hadde disse transaksjonene lite å si. Ifølge DN III ga også kong Sverre Heimdalsvatn i Vågå til Ivar Gamle Gjæsling, samtidig som det ble fastslått i DN I, at kong Magnus tok tilbake Lemonsjøen og Hjærdalsvatn og ga dem tilbake til bygdelagene Lom og Vågå. Hvis dette var noe en rikskonge kunne gjøre, var dette kanskje tuftet på gammel tradisjon.

Selv om jeg hadde få konkrete «bevis», var det *denne* oppfatningen jeg la til grunn da jeg

trakk fram de to fjellgravene i vikingtidsutstillingen i 1993. Jeg mente at fjellgravene rommet bofaste folk i fjellheimen – fangstfolk som *bare* hadde hatt bruksrett til området. Gravene var en æresbevisning fra samfunnet rundt dem. En takk for godt utført arbeid til dem som hadde *organisert* det hele, men samtidig kunne gravminnene og gravgavene være *en takk* til det guddommelige for at de skulle velsigne framtida.

Sto jakt i fjellet i en særstilling? De øverste samfunnslagene i vikingtida satte tydelig pris på denne typen fritidssysler i fjellheimen – ifølge Rigstula. Dette diktet i Eldre Edda beskrev de ulike sosiale klassenes arbeidsoppgaver. Her var arbeidsområdene til de forskjellige sosiale klassene kort omtalt. Jakt syntes å være en «statusmarkør». Trellene slet med det grøveste, mens bøndene drev med lettere arbeid. Når vi i diktet kom fram til de øverste samfunnslagene, ble jakt særskilt framhevet. Da guden Rig kom til Jarls far, var han opptatt med å se etter at pil og bue var i skikkelig stand. Jarl selv fant tydeligvis også glede i fangst, selv om han også var opptatt av andre ferdigheter. Sønnen hans – Kon unge – hadde en lidenskap for jakt. Den overskygget tydeligvis mer ærefulle foretak i samtida: han burde dra i viking, mente den skvatrende kråka (Eldre Edda 1975utg. :152ff).

Var det tilfeldig at dette diktets framstillingen av Kon unges interessesfære var så tett knyttet til jakt? Diktet ga ham guddommelige trekk. Han tevlet i runekunst med Rig – og vant. Framstillingen av Kon unge ga assosiasjoner til beskrivelsen av «gudekongen» Odin. Felles for de to var visdommen, trylleevnen og runekunnskapen. Kon unge ble etter min mening skildret som en «sakral kongeskikkelse». Han var mer en mellommannen mellom guder og mennesker, han ble gudenes representant i samtida. Som i den religiøse kongeideologien (Widgren 1953:270) evnet Kon unge å lege syke og berge menneskeliv (Eldre Edda 1975 utg.: 156).

Når forfatteren av dette diktet med sin knappe form dvelte så meget ved de øverste samfunnslags interesse for jakt, ga kanskje disse detaljene en annen og dypere historie til samtidas «lesere» enn bare å berette om storfolks fritidssysler? Sa diktet indirekte noe om den statusen som var knyttet til kunnskap og evne til å utfordre og beherske kaoskreftenes rike? Jotnene, menneskenes og gudenes motstandere holdt til i Utgard – i *ødemarka/utmarka* (Steinsland 1992: 147f, min uthev.). Veien til Utgard gikk gjennom dype daler, mørke skoger og *øde fjellstrekninger*. Når de øverste samfunnslagene frivillig tok seg inn i dette utrygge, ja rent ut oppsøkte det med glede, måtte det ha inngitt respekt!

Var jegerne som levde i denne farlige sfæren mer verdsatt enn andre yrkesgrupper i forhistorisk tid? Kunne «landskapet» spesielle karakter forklare mengden fjellgraver? For folk i jernalderen burde fjellheimen ha vært oppfattet som utrygg, men samtidig var dette fangstfolkernes rike. Et rike de behersket! Jegerne og deres ledere, som levde midt i det «utrygge», sto kanskje nærmere Dale-Gudbrand eller en annen «konge» enn de beste stormennene i bygda? Jeg fant denne tanken rimelig. Det var ikke lett å kvitte seg med «kanskjene», men i utstillingen måtte jeg skjære gjennom tvil – og si at *slik* trodde jeg det var.

Sluttreplikk

Den enkle framstillingen i denne ene monterer i vikingtidssalen er en oppsummering av problem jeg hadde vært opptatt av helt siden studietida og som resulterte i magistergradsavhandlingen min på 1970-tallet og i seinere fortolkninger gjennom alle de forskjellige arbeidsoppgavene jeg hadde hatt i Lesja kommune. Denne monterer er basert på *mer* enn den «brede og grundige viten» – som Per Rekdal hevder i en artikkel i Museumsnytt – er tilstrekkelig for å lage en god utstilling (Rekdal 2001: 10). Han mener tydeligvis at de færreste utstillingene er forskningsbasert. Jeg mener derimot og som jeg har forsøkt å vise gjennom denne artikkelen, at bak denne *ene* monterer, med den knappe teksten og bruk av vintermotivert sammen med de to utstilte fjellgravfunnene, ligger det en lang forskningsprosess og spørsmålstegn som fortsatt må stilles.

I denne store basisutstillingen, som omhandlet hele forhistorien på Østlandet, måtte jeg selvstøtt ta utgangspunkt i andres forskningsresultater. Jeg måtte trenge inn i mange magister- og doktorgradsavhandlinger, artikler og monografier. Forskere hadde slett ikke ens syn – selv når de forsøkte å belyse samme spørsmål. Hele tiden under planleggingsfasen ble jeg tvunget til å ta valg, valg *jeg* kunne forsvare faglig – og som hang i hop med det helhetssynet som jeg etter hvert dannet meg av fortida. Av og til førte forarbeidet til at det ble skapt noe helt nytt (Høigård Hofseth 1998). Jeg mener å kunne dokumentere at utstillingsprosessen var en forskningsprosess, og ikke bare et resultat av «bred og grundig viten» jeg satt inne med på forhånd.

Sluttresultatet som publikum oppfatter, reflekterer *ikke* dette. Det er bevisst. De besøkende *skal* møte en forenklet, visualisert og tydeliggjort forståelse (Jmf. Høigård Hofseth 2000).

Utstillinger må aldri bli boksider, men det ligger et langt arbeid også bak knappe tekster. Vi må aldri glemme å rendyrke museenes egenart: *gjenstandene*. Originalene, kildene skal opp og fram – også i kontekstuelle utstillinger, men de utvalgte gjenstandene må ikke dynges ned av detaljfakta eller forsøk på resonnement. Forskningsprosessen bak må ikke bli påtrengende tydelig i selve utstillingssalen. Utstillinger bør etter min oppfatning gi opplevelser, vekke interesse og engasjement, slik at publikum når de forlater museet, er såpass nysgjerrige at de fortsetter å fundere, fantasere og lete etter mer kunnskap ut fra sine forutsetninger. Derfor bør publikum og andre få mulighet til å få vite hvordan vi kom fram til de forskjellige løsningene gjennom artikler.

Jeg er ikke uenig i hovedbudskapet i Rekdals artikkel: noen spesialiserer seg som forskningsformidlere, og denne disiplinen skal respekteres. Andre egner seg best som forskere – og bør forbli det. De bør vie all sin tid til det og unngå å forsøke seg på å lage utstillinger. De bør heller henvende seg til og være en kilde til kunnskap for dem som er profesjonelle forskningsformidlere. En annen sak er om skillet er så skarpt, som Rekdal hevder, og om det bør fortsette med å være det.

Summary

The mountain burials at Tullinløkka. Reflections ex ante et ex post

The exhibition «Fra Istid til Kvite-Krist» («From the Ice age to White-Christ») in University Museum for Cultural Heritage at Tullinløkka in Oslo includes two Viking-age mountain burials.

These represent a general hypothesis about mountain burials in the past millennia.

Based on my own field inventories and excavations in the Lesja mountains, compared with other sources, I do not believe that the graves have served as the last repose of independent mountain dwellers, but rather as symbols of ownership and honour for local representatives of rulers controlling a larger district.

Litteratur

- Anglert, M. 1995: *Kyrkor och herrevælde*. Från kristnande til sockenbildning i Skåne. Lund Studies in Medieval Archeology 16. Lund.
- Bjørge, T. Kristoffersen, S. & Prescott, C. 1992: Arkeologiske undersøkelser i Nyset-Steggjevassdragene 1981-1987. Historisk museum, Universitetet i Bergen. Arkeologiske rapporter 16. Bergen.
- Blindheim, C., Heyerdahl Larsen, B. og Tollnes, T. I. 1981: *Kaupangfunnene Bind I*. Norske Oldfunn XI. Oslo.
- Brink, S. 1996: Tidlig kyrklig organisation i Norden – aktörerna i sockenbildningen. *Kristandet i Sverige. Gamle källor och nya perspektiv* (red. Bertil Nilsson). Uppsala.
- Carlson, D. 1979: *Kulturlandskapets utveckling på Gotland. En studie av jordbruks- og bebyggelsesförändringar under järnålder*. Visby.
- Eldre Edda* 1975 utg.) Oversettelse av Ludvig Holm-Olsen Oslo.
- Eknæs, Å. 1979: *Imlandsfiske*. Oslo.
- Frostatingslova 1994* (omsett av Jan Ragnar Hagland og Jørn Sandnes). Oslo.
- Gulatinglovi 1969* (umsett frå gamalnorsk av Knut Robberstad) Oslo.
- Gunnarsdóttir, H. 1996: *Holocene vegetation history in the Northern parts of the Gudbrandsdalen valley, south central Norway*. Mangfoldiggjort doktorgradsavhandling fra geologisk institutt. Universitetet i Oslo. Oslo.
- Gustafson, L. 1993: Kvinnene i langhauger. *K.A.N. 16*. Tromsø.
- Hedeager, L. 1992: *Danmarks jernalder. Mellom stamme og stat*. Århus.
- Helleland, B. 1996: Ullins vang og Njords hov. *Fra hedendom til kristendom. Perspektiver på religionsskiftet i Norge*. Oslo.
- Hinsch, E. 1944 & 1947: Innberetninger fra registreringer i Lesja. Topografisk arkiv. Universitetets Oldsaksamling. Oslo.
- Hougen, B. 1947: *Fra sæter til gård*. Oslo.
- Høigård Hofseth, E. 1977: Innberetning om undersøkelse av gravrøys R I, Lordalen, Lesja, Oppland 20. 7. 1977. Topografisk arkiv. Universitetets Oldsaksamling. Oslo.
- Høigård Hofseth, E. 1978: Jernvinna – spontant eller organisert opptak? *Jern og jernvinne som kulturhistorisk faktor i jernalder og middelalder i Norge*. AmS- Varia 4. Stavanger.
- Høigård Hofseth, E. 1980: Bronsedolken fra Lesja. *Festskrift til Sverre Marstrander på 70-årsdagen*. Universitetets Oldsaksamling Skrifter. Ny rekke nr. 3. Oslo.

- Høigård Hofseth, E. 1981a: *Fjellressursenes betydning i yngre jernalders økonomi. Sammenlignende studie av bygdene øst og vest for vannskillet i Nord-Gudbrandsdal*. AmS – skrifter 5. Stavanger.
- Høigård Hofseth, E. 1981b: *Kulturminner i Joravassdraget, Oppland*. Verneplan for vassdrag – 10 års vernede vassdrag. Universitetets Oldsaksamling Varia 6. Oslo.
- Høigård Hofseth, E.: 1987: *Fra Istid til Vikingtid. Gausdal Bygdehistorie. Bind I*. Lillehammer .
- Høigård Hofseth, E. 1988a: *Liten tue velter... Problemer knyttet til manns- og kvinnegravers fordeling i Nord-Rogaland*. AmS-Skrifter 12. Stavanger.
- Høigård Hofseth, E.: 1988b: *Innberetning om undersøkelse av fangstgropsystem ved Dyratjørn, Dalsida, Lesja, Oppland 20/8 1988*. Topografisk arkiv. Universitetets Oldsaksamling. Oslo.
- Høigård Hofseth, E.: 1990: *Kvinnegraver fra vikingtid i Sør-Gudbrandsdalen. K.A.N. 9-10*. Trondheim.
- Høigård Hofseth, E. 1991a: «Når kartet ikke stemmer med terrenget...» Et merkelig funn fra Lesja. *Viking*. Oslo.
- Høigård Hofseth, E. 1991b: *Innberetning om en gravhaug på Dalsida, Lesja, Oppland 20/7 1991*. Topografisk arkiv, Universitetets Oldsaksamling. Oslo.
- Høigård Hofseth, E. 1991c: *Innberetning om steinalderlokalitet i Lørdalen, Lesja, Oppland 5.8. 1991*. Topografisk arkiv. Universitetets Oldsaksamling. Oslo.
- Høigård Hofseth, E. 1993: *Den lange dagen. Tidlig vikingtid, 800-tall. Lørdalen i Lesjafjellet. Fortellingen om Embla. Glimt av formødrenes historie fra fangststeinalder til senmiddelalder*. (red. E.H. Hofseth). Oslo.
- Høigård Hofseth, E. 1996: *Bonden – kom, forsvant og kom for godt. Faktablad til utstilling «Fra Istid til Kvite-Krist»*. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.
- Høigård Hofseth, E. 1998: *Valgets kval. To rekonstruksjoner fra folkevandringstid. Universitetets Oldsaksamling Årbok 1997/1998*. Oslo.
- Høigård Hofseth, E. 2000: *Steinrøys, steinrøys – svelt i hjel?? Glimt fra prosessen bak et utstillingstema*. *Viking*. Oslo.
- Hvass, L. 1980: *Jernalderen I. Landsbyen og Samfunnet*. Danmarkshistorien. Sesam. København.
- Lillehammer, G. 1985: *Død og grav. Gravskikken på Kvassheimfeltet Hå i Rogaland*. Upublisert magistergradsavhandling i nordisk arkeologi. Universitetet i Bergen.
- Løken, T. 1974: *Gravminner i Østfold og Vestfold. Et forsøk på en typologisk – kronologisk analyse og en religionshistorisk tolkning*. Upublisert magistergradsavhandling i nordisk arkeologi. Universitetet i Oslo.
- Martens, I. 1973. *Gamle fjellgårder fra strøkene rundt Hardangervidda. Universitetets Oldsaksamling Årbok*. Oslo.
- Meyer, E. N. 1934: *Relieffspenner i Norden. Bergen museums Årbok 1934. nr.4*. Bergen.
- Mikkelsen, E. 1988: *Territorier og økonomiske, sosiale og politiske strukturer i forhistorisk tid*. *Viking*. Oslo.
- Myhre, B. 1974: *Reply to the Comments on Iron Age Farms in SW – Norway. Norwegian Archaeological Review 1974/1*. Oslo.
- Mølmen, Ø. 1986: *Jakt og fangst i Lesja. Frå dyregrav til gevær*. Lesja.
- Olsen, K. M. 1928: *Norsk almenningsret*. Oslo.
- Pedersen, E.A. 1990: *Rydningrøysfelt og gravminner – spor av eldre bosetningsstrukturer på Østlandet*. *Viking*. Oslo.
- Rekdal, P. 2001: *Forskningsbasert formidling? – alltid god. Museumsnytt 2001/1*. Oslo.
- Schiefloe, A 1952: *Kritiske bemerkninger til norsk almenningsrett*. Trondheim.
- Skjølsvold, A. 1969: *En fangstmans grav i Trysilfjellene*. *Viking*. Oslo.
- Skjølsvold, A. 1977. *Forhistorisk kleberindustri i Lesjafjellene. Universitetets Oldsaksamling Årbok 1972- 1975*. Oslo.
- Skjølsvold, A. 1980: *Refleksjoner omkring jernaldersgravene i sydnorske fjellstrøk*. *Viking*. Oslo.
- Skjølsvold, A. 1981: *En tidlig romertids grav i Rendalsfjellene*. *Viking*. Oslo.

- Smedstad, I. 1988: *Etableringen av et organisert veihold i Midt-Norge i tidlig historisk tid*. Universitetets Oldsaksamling Varia 16. Oslo.
- Solberg, B. 1976: *Jernalder på Sunnmøre. Bosetning, ressursutnyttelse og sosial struktur*. Upublisert magistergradsavhandling. Universitetet i Bergen.
- Steinsland, G. 1992: *Nordisk hedendom i Viking og Hvitekryst. Norden og Europa 800-1200*. (Red. E. Roesdahl), København.
- Sturlason, S. 1979utg.: *Norges kongesagaer*. Oslo.
- Weber, B. 1986: *Vesle Hjerkin – en fjellgård (?) med mange ben å stå på*. Viking 1985/86. Oslo.
- Widgren, G. 1953: *Religionens värld. Religionsfenomenologiska studier och översikter*. Stockholm.
- Aaraas, O. 1992: «Langsomt ble landet vårt eget». *Museumsnytt* 1992/3. Oslo.

Norsk Arkeologisk Selskap

Årsberetning 1.11.1999 – 31.10.2000
og regnskap pr. 31.10.2000

Den ordinære generalforsamling for 1999 ble holdt den 23. november 1999 i Det norske Videnskaps-Akademis lokaler, Drammensveien 78 i Oslo. Tilstede var ca. 90 medlemmer.

Følgende ble protokollert fra generalforsamlingen:

Preses, Lise Tschudi, ønsket velkommen til det 63. årsmøtet. Det var ingen merknader til innkallelsen. Til å underskrive protokollen ble Anne Sophie Thommessen og Finn Sollie valgt.

Årsberetningen og regnskapet var sendt ut sammen med innkallelsen til generalforsamlingen. Lise Tschudi leste revisjonsrapporten. Det var ingen kommentarer, og begge ble vedtatt av generalforsamlingen.

Valg av styre. Reidar Stockfleth redegjorde for valgkomiteens forslag til styresammensetning for 2000. Forslaget var sendt ut sammen med innkallelsen til generalforsamlingen:

Preses:	Lise Tschudi
Styremedlemmer:	Tom Bloch-Nakkerud Erling Finne Jorunn Vandvik Johnsen Clarín Moestue
Varamedlemmer:	Jens Berg Ragnhild Hustad Synnøve Nord Henry Tschudi
Honorært styremedlem:	Erling Johansen
Generalsekretær:	Egil Mikkelsen
Revisor:	Bjørn Ringstrøm

Valgkomiteens forslag ble vedtatt.

Lise Tschudi takket Anne Sophie Thommessen som hadde sittet i styret siden 1991 og Hans Heitmann som hadde vært selskapets revisor i 4 år.

Styrets forslag til valgkomité for 2000 var Else Zimmer Dahl, Reidar Stockfleth og Lyder Marstrander. Disse var villige til å ta vervet og ble valgt.

Kontingenten. Styret foreslo samme medlemskontingent som for 1999:

kr. 200,- for enkeltmedlemmer

kr. 250,- for ektepar/familiemedlemskap

kr. 100,- for studenter/skoleelever

Livsvarig medlemskap er 20 ganger kontingenten for enkeltmedlemmer.

Forslaget ble vedtatt.

Den formelle delen av generalforsamlingen ble avsluttet.

Deretter fortsatte årsmøtet.

Egil Mikkelsen fortalte at Erling Johansen ville fylle 80 år den 24. november. Norsk Arkeologisk Selskap har vært bidragsyter til en byste som avdukes i Fredrikstad på fødselsdagen. Videre informerte han om at vårturen ville gå til Sicilia 3. til 10. mai. Temaet for turen er: «I Normannernes fotspor». Professor Jan Svanberg vil være vår spesialguide.

Kveldens foredragsholder, førsteamanuensis Christopher Prescott fra Universitetet i Oslo ble presentert av Egil Mikkelsen. Han holdt foredrag med lysbilder over temaet: «Monte Polizzo, Vest Sicilia: Internasjonalt samarbeide for å undersøke en glemte by fra 600 f. Kr.». Preses takket Christopher Prescott for foredraget og overrakte selskapets vingave.

Årsmøtet ble avsluttet, og Lise Tschudi ønsket velkommen til servering. Ca. 75 medlemmer deltok.

Turer

3. – 10. mai ble det arrangert tur til Sicilia «I Normannernes fotspor». Faglig leder var Egil Mikkelsen, spesialguide var professor Jan Svanberg. 72 personer deltok.

Lørdag 26. august gikk årets høsttur til Vestfold med 125 deltagere. Vi besøkte Kaupang i Tjølling, Midgard historiske senter og Nasjonalparken i Borre, Borre kirke og Oseberghaugen. Faglig leder var Egil Mikkelsen, spesialguider var førsteamanuensis Dagfinn Skre, professor Erla Hohler og professor Arne Emil Christensen.

Medlemmene har mottatt invitasjon til følgende foredrag:

Professor Jan Svanberg: «Romerske og normanniske mosaikker. En introduksjon til Norsk Arkeologisk Selskaps tur til Sicilia» (kun for påmeldte til turen til Sicilia), Historisk Museums foredragssal 30. mars.

«Vikinger og normannere i middelhavslanene», seminar i samarbeid med Spanias ambassade, Det franske kultursenter og Det italienske kulturinstitutt 18. og 19. mai i Auditorium 1, Universitetsbiblioteket, Blindern.

«Snorres Kongesager i tverrfaglig belysning». Foredrag av Thor Heyerdahl 17. oktober i Universitetets Aula.

Jan H. Nordbøs minneforelesninger 2000, mandag 23. oktober i Historisk museums fore-

dragssal, Dr: Michel Amandry, Paris: «Roman Provincial Coinage: Between civic pride and state control».

Selskapet har i løpet av året etablert egen hjemmeside på internett og fått e-mail adresse.

Hjemmeside: <http://www.arkeologi.no>

E-mail: nas@arkeologi.no og medlem@arkeologi.no.

Medlemskap kan tegnes via vår hjemmeside.

Viking 2000 blir trykket hos Preutz Grafisk AS i Larvik og sendes ut til medlemmene i slutten av desember.

Til **Arkeologisk Fond** kom det inn 22 søknader. Styret for fondet besluttet å tildele:

Vigdis Berge	kr. 2.000,-	(Støtte til feltarbeide i forbindelse med hovedfagsoppgave)
Børge Evensen	kr. 2.000,-	(Støtte til feltarbeide i forbindelse med hovedfagsoppgave)
Jan Magne Sterri Gjerde	kr. 4.000,-	(Støtte til feltarbeide i forbindelse med hovedoppgave)
Nordic Tag v/Jostein Bergstøl	kr. 6.800,-	(Støtte til arrangering av konferanse)
Eline Holdø	kr. 2.000,-	(Støtte til feltarbeide i forbindelse med hovedfagsoppgave)
Hunnprosjektet II	kr. 5.000,-	(Støtte til arkeologisk forskningsprosjekt i Fredrikstad kommune)
Lasse Jaksland	kr. 2.600,-	(Støtte til 14C-datering i forbindelse med hovedfagsoppgave)
Hans Marius Johansen	kr. 3.000,-	(Støtte til transportkostnader i forbindelse med feltarbeide for hovedfagsoppgave)
Mieko Matsumoto	kr. 3.000,-	(Støtte til arkeologisk undersøkelse på Melau ved Larvik)
Unn Pedersen	kr. 2.000,-	(Støtte til studiereise til Stockholm)
Bjørn Ramberg	kr. 2.000,-	(Støtte til feltarbeide i forbindelse med hovedfagsoppgave)
Ragnhild Todnem	kr. 2.600,-	(Støtte til forskning på funn av menneskeben i huler og hellere i forbindelse med hovedoppgave)
Janicke Åstveit	kr. 3.000,-	(Støtte til deltakelse på forskningsseminar i Leeds)

Totalt ble det delt ut kr. 40.000,-.

Det har vært holdt 3 styremøter i løpet av året.

Vårt honorære styremedlem Erling Johansen døde 1. april 2000.

Antall medlemmer og abonnenter utgjør totalt ca. 750.

Det er registrert 39 innmeldinger og 36 utmeldinger.

Reise «I Normannernes fotspor på Sicilia» 3. – 10. mai 2000

Faglige ledere for turen var professor Jan Svanberg og vår generalsekretær Egil Mikkelsen, med Andrea Bonomi Todeschini, Vacanza In AS som reiseleder. 75 medlemmer deltok.

Selskapet bodde på Hotel Excelsior Palace i Palermo hele uken, og herfra gikk alle de daglige turene omkring på øya.

1. dag. Onsdag 3. mai var en ren reisedag med fly fra Gardermoen via Milano til Palermo hvor vi ankom hotellet kl. 18.00. Middag på hotellet – som alle de andre dagene.

2. dag. Torsdag 4. mai: Palermo

Vi begynte dagen i Museo Archeologico Regionale. Det ga en fin introduksjon til spennet i Sicilias historie.

Neste stopp var kirken Santa Maria dell Ammiraglio eller La Martorana. Det ble vårt første møte med normannerne. Kirken har en barokk fasade, men inne møter en eldre deler. Den ble bygget av admiral Giorgio d'Antiochia i 1143 som gave til kong Roger II. Veggene, tak og kuppel er dekket av bysantinske mosaikker. Kirken er viet jomfru Maria. 12 antikke søyler bærer kirkehvelvet. En søyle har et skriftbånd fra Koranen. Det viser tidens toleranse. De normanniske elementene ser en ute i tårnet og blindarkadene rundt vinduene.

Kirken San Cataldo ligger få meter bortenfor, på samme høyde. Den er også bygget av en admiral på 1150 tallet. Kong Wilhelm I innviet den i 1154. San Cataldo ble tidlig privatkirke, og i dag tilhører den tempelridderne. Kirken har et sterkt arabisk preg fra den rektangulære grunnformen til det runde i de tre kuplene.

Etter lunsj på hotellet, besøkte vi Palazzo Conte Federico hvor greven og grevinnen tok i mot oss. Palasset er bygget på en bymur fra det gamle Panormus, en punisk-romersk bymur. På denne bymuren sto et normannisk-arabisk bytårn som senere er bygget inn i palasset.

Herfra gikk ferden til La Zisa (arab.: den strålende) som opprinnelig var et sommerslott for normannerkongene. Det ble påbegynt av Wilhelm I i 1151 og ferdigstilt av Wilhelm II i 1165 – 67; byggmestrene var arabere. I dag er La Zisa museum for islamsk kunst.

3. dag. Fredag 5. mai: Piazza Armerina og Enna. «Hos romerne»

Vi busset til Piazza Armerina i nærheten av Enna, "Sicilias navle". Her ligger Villa del Casale eller Villa Erculia, en romersk keiservilla fra 300-tallet, 3500 kvm stor, med 40 rom hvor gulvene er belagt med nesten intakte, vidunderlige mosaikker. På hjemturen fikk vi med oss et besøk i Enna. Byen ligger på en fjelltopp 942 m. o.h Her så vi bl.a. Castello di Lombardia; en festning grunnlagt av bysantinerne og utbygd av normannerne. Vi nøy utsikten fra Ceresklippene mot Etna, selv om det var for disig til å se selve vulkanen.

4. dag. Lørdag 6. mai: Erice og Mozia «Hos fønikerne og elymerne»

Vi reiste til vestkysten, hvor Erice kneiser 750 m. o. h., 2 km fra Trapani, som var Ericer havneby i storhetstiden. Byen er delvis naturlig befestet og delvis omgitt av en bymur hvor de eldste lagene er fra punernes tid. Her fins fønikiske skrifttegn; glimt av det første «alfa-betet» i verden! Vi vandret i den vakre, fredelige middelalderby med smale gater og trange smug.

Chiesa Matrice ligger like opp for byporten. Den er påbegynt på 1300-tallet, mens det frittstående klokketårnet er et normannisk vakttårn. Interiøret er yngre slik det framstår i dag, bare grunnplanen og de to søyleradene er opprinnelige.

Kapteinborgen «Balio» med sin fine park ruver i landskapet fremdeles og holder minnet om normannerne ved like. De innledet en ny sterk blomstringsperiode for Erice.

Fra Erice gikk ferden videre med buss og båt det korte stykket til øya Mozia (San Pantaleo) i lagunen rett nord for Marsala. Mozia er rent fønikisk/punisk, for etter øyas fall i år 397 f. Kr. kom ingen ny bosetning. På Mozia har fønikerne vært fra 700-tallet f.Kr. Mozia ble transithavn mellom Kartago og Europa. Øya er knapt 1 km lang, men her er spor av livlig virksomhet. En velbygd festningsmur 2500 m i omkrets omga øya. Mot nord ligger hovedporten og et molo-anlegg. Ved sydporten ligger en havn, Kothon. Nord på øya finner vi Tofet og nekropolen. Tofet (oppbrenningssted) er en punisk offerplass fra 600- til 400-tallet. Her foregikk barne- og husdyrofringer til gudene Baal og Tanit. I nekropolen er det registrert 1300 graver. Vi så også spor av bebyggelse, av et tempel og av industri. Et lite, lokalt museum viser funn fra øya.

5. dag. Søndag 7. mai: Cefalù og Monreale. «Normannernes dag»

Denne dagen besøkte vi to av normannernes hovedbyggverk på Sicilia, katedralene i Cefalù og Monreale. Cefalù ligger vakkert ved havet under et berg som har gitt byen navn (gr. Khefaloidion – hodeskalle). Byen var sikulernes hovedsete og har en lang historie. Under berget ligger katedralen, i normannisk stil. Vi kom inn i et imponerende kirkerom, 71 m langt.

Utsmykningen er bysantinsk, men bare apsis og høyalteret har mosaikkutsmykning, dominert av et mektig Pantokratorbilde. Roger II bygget Cefalùkatedralen som votivgave etter å ha vært i havsnød utenfor byen. En del av selskapet rakk å se Museo Mandralisca.

Etter lunsj med utsikt til strand og hav reiste vi til Monreale, Kongens Berg. Det ligger 7 km sydvest for Palermo, med utsikt over Conca d'Oro, den fruktbare dalen rundt Palermo. I 1170-årene begynte Wilhelm II byggingen av katedralen i Monreale, og dermed en av verdens mest bemerkelsesverdige middelalderkirker. De to normanniske tårnene og Europas største bronseport fra middelalderen ble laget i 1185 av Bonnano Pisano. Bysantinske kunstnere utsmykket det 102 m lange kirkerommet med i alt 6430 kvm av mosaikker. Det er som å tre inn i et gullglitrende smykkeskrin. Ved siden av katedralen ligger klosteret som er viden kjent for sine vakre søyleganger.

6. dag. Mandag 8. mai: Segesta – Selinunte. Elymerne, grekerne og punernes dag.

Segesta ligger sydvest for Palermo, nær Erice, og var elymernes viktigste by, en stor blom-

strende by ved handelsveien mellom Selinunte og Palermo. Her ligger Sicilias kanskje vakreste tempel i dorisk stil. Fra tempelet kjørte vi opp på akropolis, med et gresk teater fra 200 f. Kr. Og bebyggelse fra ulike perioder.

Etter lunsj inntok vi Selinunte, helt sør på afrikahavets kyst. Selinunte var den vestligste av de greske koloniene på Sicilia – i grenseland mot elymerne og kartagerne. Byen ble anlagt ca. 650 f. Kr. Et titalls templer i dorisk stil hadde byen; i dag er det en kjempemessig ruinpark som gjør inntrykk. Kartagerne erobret Selinunte i 409 – 406, og her blir en blomstrende punisk koloni i 150 år. 250 f. Kr. beseires de av romerne som ødela byen.

7. dag. Tirsdag 9. mai. Palermo. Normannernes dag.

Vi begynte dagen i katedralen i Palermo. Den er ikke bare bygget som et gudshus, men også som en maktdemonstrasjon. Det var 300 moskeer i Palermo da normannerne inntok byen. Katedralen ble påbegynt på 1100-tallet og ble bygget i løpet av 200 år, med mange pauser og stilendringer underveis. Senere har den også vært bygd både på og om. Katedralen ble lagt på en moské som igjen var lagt over en bysantinsk kirke. Kirken er en av Europas lengste, og den er mest imponerende utvendig. Tårnet er i kastiliansk stil, men her er også fransk gotikk modifisert av italiensk stil. Spor av moskeen fins flere steder i søyler med innskriftsbånd fra Koranen. Inne i katedralen er sarkofagene til Roger II og Fredrik II med nærmeste familie. I katedralen hviler også Santa Rosalia, Palermos skytshelgen og normannerprinsesse.

Neste stopp var normannerpalasset, som fra 1947 har vært regionalregjeringens sete. Slottet er grunnlagt av en arabisk emir, men Roger II utvidet det og gjorde det til sitt kongeslott. Torre Pisana til høyre for fasaden er noe av det mest originalt normanniske som er igjen i bygningen. Mest bemerkelsesverdig er imidlertid Cappella Palatina, slottskapellet, et av normannernes vakreste verk i Palermo. Det er en basilika, påbegynt i 1131. Mosaikkutsmykningene ble fullført av Wilhelm II, som kopierte denne kirken i grandios skala i Monreale, dominert av bysantinsk stil, men med tydelige arabiske elementer i de nedre deler av veggene..

Resten av dagen var «fri», men mange benyttet anledningen til å oppleve Opera dei Pupi, Sicilias tradisjonsrike dukketeater, som går tilbake til middelalderen.

Avsluttende festmiddag ble holdt på hotellet med nydelig mat, taler og gaveoverrekkelser.

8. dag. Onsdag 10. mai.

Dag for hjemreise, hvor vi var vel tilbake på Gardermoen kl. 17.00.

Norsk Arkeologisk Selskap

REGNSKAP FRA 1.11.1999 – TIL 31.10.2000

RESULTATREGNSKAP

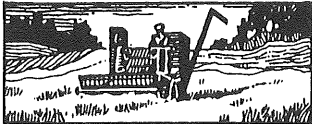

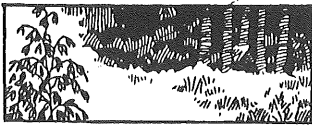
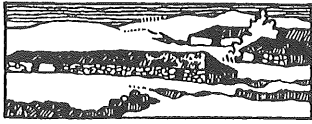

Medlemskontingent	102 780
Salg av Viking	59 408
Støtte Norsk Forskningsråd	40 000
Overskudd turer	29 020
Annonseinntekter	10 000
Renteinntekter	35 585
Diverse inntekter	209
Kursnedgang Norsk Hydro obligasjoner	- 12 688
Underskudd generalforsamling 1999	- 947
Lønninger	- 105 766
Arbeidsgiveravgift	- 14 749
Diverse utgifter	- 11 272
Hjemmeside på internett	- 10 000
Vedlikehold, reparasjon kontormaskiner	- 4 503
Trykking og utsendelse Viking 1999	- 58 880
Kontorrekvisita, porto, telefon	- 42 790
Bankomkostninger	- 3 316
Annonser i Nicolay	- 2 000
Årets overskudd	<u>kr 10 091,00</u>

BALANSE PR. 31.10.2000

EIENDELER		GJELD OG EGENKAPITAL	
Kasse	487	Skyldig skattetrekk	12 612
DnB 7001.06.00365	46 163	Skyldig arbeidsgiveravgift	4 078
DnB 7056.66.15191	8 734	Skyldig feriepenges	6 570
Skattetrekkskonto	12 612	Skyldige trykkekostnader Viking	60 000
DnB/Postbanken	105 943	Skyldige etableringskostnader	
DnB rentefond	315 789	Hjemmeside på internett	10 000
Norsk Hydro obligasjoner	267 800	Kortsiktig gjeld	11 439
Påløpne renter	21 760	Arkeologisk Fond:	
Til gode annonseinntekter	10 000	Pr. 31.10.99	227 956
Utstående kontingenter	12 220	"÷ utbetalt i 2000	40 000
Sum eiendeler	<u>801 508</u>	" + renter	13 803 201 759
		Kapitalkonto:	
		Pr. 31.10.99	484 959
		" + overskudd	10 091 495 050
		Sum gjeld og egenkapital	<u>801 508</u>

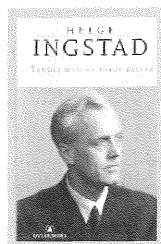
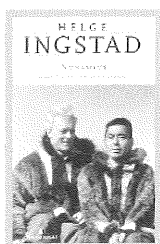
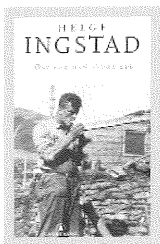
Tschudi & Eitzen

- følger med i tiden

		Nyere tid	2001
		Middelalder	1537
	Yngre jernalder	Vikingetid	1050
		Merovingertid	800
	Eldre jernalder	Folkevandringstid	600
		Romertid	400
		Før-romersk jernalder (Keltertid)	Kr. f.
		Yngre bronsealder	500 f.Kr
		Eldre bronsealder	1000 f.Kr.
		Yngre steinalder	1800 f.Kr.
		Eldre steinalder	3800 f.Kr.
			8000 f. Kr.

HELGE INGSTAD

Alle Helge Ingstads bøker er preget av hans store respekt og ydmykhet for naturfolk og eventyrene som lever utenfor sivilisasjonen. Han mottok en rekke utmerkelser for sine bøker og sin forskergjerning, og verkene hans er oversatt til flere språk.

PELSJEGERLIV Blant Nord-Canadas indianere

Dette er Helge Ingstads debutbok fra 1931. Etter å ha brutt opp fra sin sakførerpraksis i Norge reiste Ingstad til arktiske Canada, der han levde i fire år som pelsjeger. *Pelsjegerliv* er den fascinerende beretningen om hans opplevelser i denne tiden.

kr 249,- innb.

ØST FOR DEN STORE BRE

I 1932-1933 var Helge Ingstad sysselmann for de norskokkuperte områdene på Øst-Grønland. *Øst for den store bre* er Ingstads uforlignelige skildring fra dette oppholdet. Boken utkom første gang i 1935.

kr 229,- innb.

Bøkene fås i bokhandelen.

NUNAMIUT Blant Alaskas innlandseskimoer

Helge Ingstad overvintret blant de isolerte Nunamiut-eskimoene i det nordlige Alaska i årene 1949 - 1950, og fulgte dem på deres jakt etter villreinen.

Nunamiut er hans fengslende beretning fra denne perioden. Boken utkom første gang i 1951.

kr 249,- innb.

LANDET MED DE KALDE KYSTER

Dette er beretningen om Helge Ingstads to begivenhetsrike perioder som sysselmann på Svalbard, i dette samfunnets pionertid på 1930 - og 1940-tallet. Boken utkom første gang i 1948.

kr 269,- innb.

GYLDENDAL

